

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 2(98)/2020

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК

**КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

BULLETIN

**OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY**

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 2(98)/2020

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2020 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2020 г.

April–May–June
June 30th, 2020

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2020
Караганда, 2020
Karaganda, 2020

Бас редакторы

химия ғыл. д-ры, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Е.М. Тажбаев

Жауапты хатшы

PhD д-ры

Ғ.Б. Саржанова

Редакция алқасы

- З.Г. Сактаганова,** ғылыми редактор тарих ғыл. д-ры, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
- Пол Верт,** PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
- Томассо Тревисани,** PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
- Хоуман Садри,** Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
- С.В. Любичанковский,** тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
- Даниэль Анорве,** Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Москва (Ресей);
- Н.Н. Аблажей,** тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
- Ж.С. Сыздыкова,** тарих ғыл. д-ры, М.В.Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Москва (Ресей);
- Б.И. Карипбаев,** филос. ғыл. д-ры, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
- Э.Р. Усманова,** Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
- В.Г. Ломан,** тарих ғыл. канд., Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
- В.В. Варфоломеев,** тарих ғыл. канд., Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
- А.К. Камалов,** тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
- И.А. Кукушкин,** тарих ғыл. канд., Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
- С.Б. Стамбулов,** жауапты хатшы PhD, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, М. Оразбаева

Компьютерде беттеген

В.В. Бутякин

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 22,0 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 38.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор

д-р хим. наук, профессор, чл.-корр. НАН РК

Е.М. Тажбаев

Ответственный секретарь

д-р PhD

Г.Б. Саржанова

Редакционная коллегия

- З.Г. Сактаганова**, научный редактор д-р ист. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
- Пол Верт**, PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
- Томассо Тревисани**, PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
- Хоуман Садри**, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
- С.В. Любичанковский**, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
- Даниэль Анорве**, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова**, д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
- Н.Н. Аблажей**, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
- Ж.С. Сыздыкова**, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
- Б.И. Карипбаев**, д-р филос. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
- Э.Р. Усманова**, н. с., Сарыаркинский археологический институт, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан**, канд. ист. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев**, канд. ист. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
- А.К. Камалов**, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
- И.А. Кукушкин**, канд. ист. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
- С.Б. Стамбулов**, ответственный секретарь PhD, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, М. Оразбаева

Компьютерная верстка

В.В. Бутяйкин

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.06.2020 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 22,0 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 38.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А. Букетова.

100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Main Editor

Doctor of Chemical sciences, Professor, Corresponding member of NAS RK
Ye.M. Tazhbayev

Responsible secretary

PhD
G.B. Sarzhanova

Editorial board

- Z.G. Saktaganova**, Science editor Doctor of historical science
Buketov University (Kazakhstan);
- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
- Tommaso Trevisani**, University of Naples «L'Orientale» (Italy);
- Houman Sadri**, IPAC Director Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
- S.V. Lubichankovsky**, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University
(Russia);
- Daniel Añorve**, Professor, Department of Political and Government Studies
Universidad de Guanajuato, (México);
- D.A. Amangolova**, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences Moscow (Russia);
- N.N. Ablazhey**, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
- Zh.S. Syzdykova**, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African
Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
- B.I. Karipbaev**, Doctor of philosophical sciences, Buketov University (Kazakhstan);
- E.R. Usmanova**, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute,
Buketov University (Kazakhstan);
- V.G. Loman**, Candidate of historical sciences, Buketov University (Kazakhstan);
- V.V. Varfolomeev**, Candidate of historical sciences, Buketov University (Kazakhstan);
- A.K. Kamalov**, Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
- I.A. Kukushkin**, Candidate of historical sciences, Buketov University (Kazakhstan);
- S.B. Stambulov**, Secretary PhD Buketov University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, M. Orazbayeva

Computer layout

V.V. Butyaikin

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: RSE «Academician Ye.A. Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.06.2020. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 22,0 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 38.

Printed in the Ye.A. Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2020

МАЗМУНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдрахманова К.К.</i> Женщины-медики Павлодарской области в годы Великой Отечественной войны: героизм и фронтовая повседневность.....	6
<i>Абылхожин Ж.Б.</i> К дискурсу об исторических оценках российско-имперского и советского опытов модернизации в Казахстане	18
<i>Ахметшина Г.У., Алпысбес М.А.</i> Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорларының сандық сипаттамаға көшуі.....	32
<i>Әлімбаев А., Бюжеева Б., Анерова А.</i> Орталық Азиядағы халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы күрес мәселелері.....	37
<i>Байзакова К.И., Смагулова Г.М., Стамбулов С.Б.</i> Жаһандық және аймақтық қауіпсіздік мәселелерін болжаудағы жаңа әдістемелік тәсілдер: халықаралық тәжірибе.....	47
<i>Балаубаева Б.М., Парниев С.М., Нуралиева С.А.</i> Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысының ерекшеліктері мен шектеулігі: мемлекеттік және аймақтық деңгей негізінде.....	55
<i>Бейсенбекова Н.А., Муратова М.Б.</i> Ұлттық тарихнамадағы Алаш зиялылары еңбектерінің маңызы.....	69
<i>Галиев А.А., Мырзахметова А.Ж., Галиева С.Б.</i> Идеология чингизизма в свете теории Э. Хобсбаума «Invention of Traditions». К 750-летию Золотой Орды.....	81
<i>Yedgina G.T., Zhumashev R.M., Abou Taam Kh., Zuyeva L.I.</i> N.A. Nazarbayev, second secretary of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan	90
<i>Жолдасов А.Т., Жәкішева С.Ә.</i> Ғаламдық желідегі электронды кітапханалардың ресурстары..	96
<i>Зиязетдинов Р.М.</i> «Золотая добыча» нефтяников Башкирской АССР в годы Великой Отечественной войны.....	103
<i>Кукеева Ф.Т., Дюсебаев Д.К., Ордабаев А.К., Утегенова М.А.</i> Теоретические аспекты китайской инициативы «Пояс и путь»	111
<i>Kuzembayeva A.B., Balaubayeva B.M.</i> Women's empowerment issue: a new platform for the EU-Kazakhstan cooperation	122
<i>Mazhitova Zh.S., Kamzayev B.K., Atanakova K.M.</i> A.F. Dubitsky as a sapper of the 29th Rifle Division: highlights of biography and frontline life (based on the materials of the archive of Nur-Sultan)....	129
<i>Сактаганова З.Г.</i> Женская повседневность на фронтах Великой Отечественной войны (на основе материалов Комиссии по истории Великой Отечественной войны).....	136
<i>Смагулова Г.М., Кенжеғали Ж.М., Төлеуова Б.Т.</i> Орталық Қазақстандағы экологиялық қауіпсіздіктің кейбір мәселелері (су ресурстарының мысалында).....	149

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Дойков Й.С.</i> Общая концептуальная основа понимания знаний Гегелем.....	157
<i>Sagatova A.S., Nurligenova Z.N.</i> The Idea of Unity in the Kazakh Spirit.....	162

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	175
--	-----

DOI 10.31489/2020HPh2/6-17

УДК 94 «1941/45» (574.3)

К.К. Абдрахманова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)*

Женщины-медики Павлодарской области в годы Великой Отечественной войны: героизм и фронтовая повседневность

Великая Отечественная война стала самой трагической страницей в истории XX века. Одна из самых страшных по последствиям и самых героических по подвигам и жертвенности советских людей страница истории. Женщины внесли неоценимый вклад в достижение Победы в истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Женщины на фронте были задействованы практически везде, они были медиками, шоферами, летчиками, снайперами, связистами, разведчиками, репортерами, артиллеристами, танкистами, механиками, служили в пехоте, активно участвовали в партизанском движении. Статья посвящена изучению фронтовой повседневности женщин-медиков из Павлодарской области в годы Великой Отечественной войны. Автором проанализированы отдельные женские истории, предпринята попытка охарактеризовать роль и значение героических подвигов женщин-медиков на фронте. Автор приходит к выводу, что, несмотря на все сложности фронтовой жизни, женщины пошли на колоссальное самопожертвование, обладая беспримерным мужеством и негибаемой силой духа.

Ключевые слова: Казахстан, Великая Отечественная война, Павлодарская область, фронт, женщины-медики, военная повседневность, женские истории.

Введение

История Великой Отечественной войны, в преддверии юбилейной даты, посвященной 75-летию Победы, безусловно, является актуальной. История участия женщин в Великой Отечественной войне в современной казахстанской историографии считается одним из значимых направлений, требует к себе пристального внимания и проведения серьезных исследований. Долгое время этой проблеме не уделяли должного внимания. «Культурный поворот» 1990-х гг. усилил интерес к «женской истории» в рамках исследования феномена «женщина и война». Исследователей стали интересовать такие аспекты, как женская психология, женский героизм и жертвенность, женская память о войне, особенности женского поведения на фронте и т.п. Хотя и говорят, что у войны «не женское лицо», но именно на долю девушек и женщин выпали не только расставание с мужьями, братьями, сыновьями, мучительные переживания и ожидания вестей с фронта, но и тяготы самого фронта.

В данной статье на примере подвигов женщин-медиков Павлодарской области мы попытались показать реальность военной повседневности, которую с достоинством прошло и пережило наше старшее поколение.

Методология и методы исследования

Методологической базой послужили труды зарубежных исследователей. Определенные теоретические вопросы по проблеме «истории повседневности» были разработаны основателями историко-

антропологического подхода в изучении прошлого французскими историками М. Блоком и Л. Февром: предметом их исследования стал человек во времени (Блок, 1991). Авторы модернистской социологической концепции 1960-х гг. «теории социального конструирования» П. Бергер и Т. Лукман призвали изучать «встречи людей лицом к лицу», полагая, что такие «встречи» (социальные взаимодействия) есть основное содержание обыденной жизни (Бергер, Лукман, 1995).

Большой научный вклад в изучении повседневности был сделан ярким представителем французской историографической школы «Анналов» Ф. Броделем, для которого повседневность являлась одним из штрихов в картине истории, состоящей из экономических, производственно-технических, демографических и прочих процессов. Он предложил переориентировать исторические исследования и перейти от чисто событийной политической истории, поисков всеобщих закономерностей развития экономики и этнографического «бытописательства» к комплексному аналитическому изучению историко-психологических, историко-демографических, историко-культурных сюжетов (Бродель, 1986).

Методологическая концепция А. Людтке (1999) была взята за основу данной статьи. Согласно данной концепции особое внимание направлено на изучение микроистории отдельных рядовых людей или их групп; желание понять историю как многослойный процесс, который воспроизводится и трансформируется теми, кто является одновременно и объектами истории, и ее субъектами. Воспоминания позволяют формировать историю повседневности, которая проявляет особый интерес к микроисторическим явлениям и процессам, к истории малых социумов и исторических коллективов, а также к семейной и биографической истории. Ее цель — сделать так, чтобы «обычные люди обрели в истории собственные голоса и лица». Эти «голоса и лица» проявляются в воспоминаниях женщин-фронтовичек.

При написании статьи были использованы как общенаучные (анализ, синтез, математико-статистический метод, сбор, обработка, анализ количественных данных, вычисление средних показателей, процентов, группировка статистических сведений по определенному признаку, составление таблиц), так и специально-исторические методы (историко-реконструктивный, историко-типологический, проблемно-хронологический, историко-систематический и др.).

Обсуждение

Великая Отечественная война явилась серьезным испытанием для всего советского народа. С первых же дней войны на всех фронтах советские воины, в рядах которых сражались тысячи казахстанцев, вели ожесточенные бои с фашистскими захватчиками. Военной мобилизацией были охвачены все регионы Союза, в том числе и Павлодарская область Казахстана. Согласно имеющейся статистике, за годы войны из Павлодарской области было мобилизовано более 46 тысяч человек и еще более 12 тысяч для работы в промышленности [1; 11–12]. Среди представленных данных по статистике были и женщины, которые с первых дней войны параллельно с мужчинами хотели попасть на фронт. Приведем некоторые отрывки из заявлений. Медсестра А.З. Александрова в своем обращении, адресованном председателю Баян-Аульской районной комиссии по приему в национальную войсковую часть от 27 ноября 1941 г., писала: «Прошу принять меня в ряды доблестной гвардии на защиту нашей священной Родины. Я обещаю вам, что буду честно и самоотверженно выполнять обязанности и до последней капли крови защищать нашу любимую Родину и ее столицу Москву. Прошу Вас не отказывать в моей просьбе и зачислить меня в ряды доблестной Красной Армии» [2; 59].

Небывалым патриотизмом полны строки заявления от Ахметовой Веры о зачислении в 8-ю гвардейскую Краснознаменную стрелковую дивизию им. И.В. Панфилова. Она работала в отделе связи Баян-Аульской районной конторы. Письмо датируется 28 ноября 1941 г.: «В настоящем прошу вас разобрать настоящую мою просьбу. Я родилась в 1923 г. По специальности «связист». По собственному желанию желаю пополнить ряды РККА и прошу вас зачислить меня в передовой отряд 8-й Краснознаменной доблестной дивизии, и буду выполнять все задания, возложенные на меня Партией и Правительством, буду стойко и неуклонно защищать свою Родину. Враг будет разбит, Победа будет за нами» [2; 175].

На фронт уходили семьями, к примеру, в своем заявлении фельдшер А. Чернышенко писала: «С озверелым фашизмом в настоящее время сражаются мой отец, два брата и четыре родных дяди. Я также хочу быть с ними в одном ряду с санитарной сумкой и с гранатами в руках, буду бить гадов до последнего, пока будет биться мое сердце» [2; 208]. Подобных заявлений от женщин было огромное количество. Каждая женщина, будь она связисткой, партизанкой, медиком, зенитчицей, летчицей и т.д., пыталась внести свой вклад в Победу в этой войне.

В настоящей статье хотелось бы рассказать о героизме женщин-медиков из Павлодарской области, совершавших подвиги на фронтах Великой Отечественной войны. Неисчислимо количество человеческих жизней было спасено их руками. Врачи, медсестры, сандружинницы, санитарки, рискуя своей жизнью, выносили с поля боя раненых, выхаживали их в госпиталях, санитарных поездах и эшелонах. Наравне с мужчинами они были на передовой с июня 1941 г. до мая 1945 г. Для медицинских сотрудников рабочий день длился по несколько суток. Они часами стояли возле операционных столов, спасая жизнь солдатам.

Имена девушек-медиков из Павлодара — Анна Петровна Сапунова, Антонина Дмитриевна Коваленко, Елена Иосифовна Гуславская, Варвара Егоровна Макарова и т.д. навсегда останутся в памяти. Весь фронт они прошли в составе медсанбатов различных дивизий. За свои подвиги они были удостоены боевыми орденами и медалями.

Анна Петровна Сапунова родилась в 1918 г. в с. Песчаное Максимо-Горьковского района Павлодарской области. 18 июля 1941 г. была призвана на фронт Иртышским РВК. По распределению службу проходила в составе 69-й отдельной горно-стрелковой Печенегской Краснознаменной бригады и 69-й морской стрелковой Краснознаменной бригады. Имела звание «старший сержант медицинской службы». Была медицинской сестрой хирургического отделения медико-санитарной роты.

Согласно данным Наградного листа, в июне – сентябре 1944 г. она принимала участие в боях по освобождению Карело-Финской ССР, в октябре – ноябре 1944 г. — Советского Заполярья. За период несения службы ранения не получила. К примеру, 15 ноября 1944 г. она была награждена медалью «За боевые заслуги». В Листе описан ее подвиг: «Тов. Сапунова работала на протяжении нескольких суток, не отходя от операционного стола, несмотря на мимолетный обстрел и ежечасные налеты самолетов, обеспечивала четкую работу отделения по оказанию своевременной и полноценной помощи раненым» [3].

В книге Б. Хазырова «Чтобы помнили» приводятся воспоминания Анны Петровны: «На Карельском перешейке раненых было очень много, каждому требовалась срочная помощь. Мы в брезентовых палатках, в лесу, кишачем «кукушками», по восемнадцать часов проводили у походного операционного стола. Финские снайперы наугад стреляли по палаткам, и нередко кто-нибудь из медиков падал, сраженный пулей, но остальные продолжали свое дело. Временами было очень сложно. В дни штурмов оборонительных рубежей противника по несколько суток не спали, но выдерживали... мы были молоды и полны горячего желания громить врага» [4; 85–86].

31 января 1944 г. Анна Петровна была награждена медалью «За оборону Советского Заполярья» [5].

26 июля 1944 г. она была представлена к награде «За боевые заслуги». В Наградном листе указано: «В период наступательных операций бригады при больших потоках раненых работала у перевязочных столов, подменяя уставших старших сестер. Своей самоотверженной работой сумела обеспечить работу хирургов на 2 операционных столах. Своей работой тов. Сапунова обеспечила перевязку 200 раненых бойцов и офицеров. В наступательной операции 17–20 июля 1944 г. тов. Сапунова выезжала с передовой хирургической группой и там, вблизи передовых позиций, в зоне артиллерийского обстрела, сумела обеспечить работу хирургов и 96 раненых бойцов и офицеров» [6].

19 мая 1945 г. приказом подразделения № 69 Анна Петровна была награждена медалью «За отвагу». Читая и анализируя запись командира из Наградного листа, поражаешься ее небывалому героизму и жертвенности: «В период ожесточенных боев за Моравскую Остраву отлично работала в операционной, обеспечивая квалифицированную помощь раненым. Пренебрегая часами отдыха, по пять суток работала без перерыва. Эвакуировала около 200 раненых солдат в тыловые отделения. Дорога, по которой шла эвакуация, простреливалась противником. Попадая под артналет, она быстро вытаскивала раненых, обеспечивая им сохранность. Все раненые были доставлены в госпиталь, не было ни одного случая смертности» [7]. Помимо предыдущих наград, Анна Петровна была награждена орденом Отечественной войны II степени.

Очень скудные сведения имеются о медицинских сестрах *А.Д. Коваленко* и *Е.И. Гуславской*. Из сайта Центрального архива Министерства обороны известно, что Антонина Дмитриевна родилась в 1923 г. в г. Павлодаре. За свои боевые заслуги она была награждена орденом Отечественной войны II степени [8]. Елена Иосифовна Гуславская родилась в 1920 г. в с. Гостеевка Ермаковского района Павлодарской области. Она была награждена орденом Отечественной войны II степени [9].

Варвара Егоровна Макарова, 1922 г.р. Была хирургической сестрой в 243-м отдельном медико-санитарном батальоне 314-й стрелковой Кингисеппской дивизии. Имела звание «лейтенант

медслужбы». На войну была призвана Павлодарским РВК 26 августа 1941 г. В период войны находилась в составе Волховского, затем Ленинградского и Украинского фронтов. Варвара Егоровна принимала участие в обороне Ленинграда. На сайте «Подвиг народа» имеется акт о вручении медали «За оборону Ленинграда» от 5 июля 1943 г. [10].

В феврале 1945 г. была удостоена медали «За боевые заслуги». В Наградном листе отмечено: «Тов. Макарова, работая сестрой госпитального взвода медсанбата, проделала большую работу по уходу за нетранспортабельными тяжелоранеными и оказанию им помощи. Благодаря ее внимательному и чуткому отношению к раненым около 40 тяжелораненых были эвакуированы в госпиталь в хорошем состоянии. Сама лично произвела более 15 переливаний крови, наложила около 40 повязок и шин» [11].

Заслуга женщин-медиков велика. В местах дислокации им не редко приходилось самим ставить палатки, рыть и оборудовать землянки, строить блиндажи, кипятить и стирать перевязочные материалы, иногда отдавать свою кровь солдатам. Их теплота и забота спасали многим жизнь.

Зоя Прокопьевна Овчинникова (Еремина) родилась в г. Павлодаре в 1920 г. Она была сельской учительницей, но перед самой войной окончила курсы медсестер. На фронт была призвана в апреле 1942 г. Была распределена служить в 2440-й медсанбат 312-й Смоленской стрелковой дивизии хирургической сестрой. Имела звание «старший сержант медслужбы» [4; 115–116].

В ходе боевых операций получила контузию. Принимала участие в освобождении Смоленской области, Белоруссии, Украины. В книге Б.М. Хазырова приводятся ее воспоминания о войне: «В тяжелых боях по освобождению Смоленска только в наш полевой госпиталь поступило около четырех тысяч раненых. Надо было всех их принять, почти всем требовалась помощь хирурга... Весь персонал госпиталя работал день и ночь, время для отдыха не оставалось. Не смыкали глаз сутками. Помню, хожу, что-то делаю, перевязываю, делаю инъекции, вливаю кровь раненым. Сквозь сон слышу голос врача Веры Кузьминичны Сагайлак: «Устала! Ну иди, отдохни, миленькая, поспи немного». И уже через десять минут слышу: «Зоя! Ты чего спишь! Вставай...» [12; 21].

В марте 1943 г. за свой боевой подвиг была представлена к награде «За боевые заслуги». Из боевой характеристики: «За период мартовской операции обработала 148 раненых, произвела переливание крови, бинтование, накладку шин и необходимую обработку ран. При переездах работала круглосуточно, не покладая рук. После обработки раненых носила их из операционной в госпиталь» [13].

После окончания войны вернулась в Павлодар. Работала в Павлодарском областном управлении связи инспектором 1-й части. В 1946–1949 гг. избиралась секретарем партийной организации. После ухода на пенсию работала старшим инспектором отдела кадров в тресте «Павлодаржилстрой». Параллельно работала в Совете ветеранов Павлодарской области [14; 82].

В юбилейный 1985 год в честь празднования 40-летия Победы Зоя Прокопьевна была награждена орденом Отечественной войны II степени [15].

Галина Григорьевна Шахлина родилась в 1923 г. в г. Павлодаре. На фронт пошла добровольно в 1942 г. Место призыва — Павлодарский ГВК. Была распределена в 1-е отделение гвардии мотострелковой бригады 2-го Прибалтийского фронта. Имела звание «старший сержант санитарной службы».

23 июля 1943 г. была удостоена медали «За отвагу», которую она проявила в бою: «Под минометным и пулеметным огнем вынесла с поля боя 34 человека бойцов и оказала им первую помощь» [16]. Об этом событии она пишет в письме своей маме: «Не плачь, мама, не плачь. Но если со мной что и случится, сама знаешь, война... Мамочка! Я выписалась из госпиталя... Ты только не волнуйся, ничего особенного, немного покорябило осколками, но все уже прошло... Сегодня мне вручили медаль «За отвагу». Награждены также все девушки из Павлодара. Жаль только Тоню Касьянову, она еще в предыдущем бою пропала без вести. Нас осталось три девушки-павлодарки, поклялись отомстить за смерть своих подруг и товарищей» [17; 72].

Однако в ноябре 1943 г. Галина Григорьевна погибла в бою за деревню Надвин Речинского района Гомельской области Белоруссии. Из подразделения, где служила Галина, пришло письмо: «В одном из боев Галя была тяжело ранена осколком мины. Но Галя не была тогда доставлена в госпиталь. По дороге в госпиталь машина, которая везла раненых солдат в медсанбат, подверглась обстрелу и сгорела [18; 12]. Согласно «Книге Памяти», Г.Г. Шахлина похоронена в д. Надвин Речинского района Гомельской области [19; 411].

Тумашева Минджамал (Джемал) Гирфановна родилась 1903 г. в с. Баян-Аул Баян-Аульского района Павлодарской области. До войны она вела активную общественную деятельность. В 1920 г. участвовала в ликвидации контрреволюционного выступления казаков в Баян-Ауле, была делегатом Павлодарского уезда на конференции женщин-мусульманок Сибири в 1921 г. в г. Омске. Окончив

медицинский факультет Томского университета, продолжила здесь педагогическую и научную деятельность. В 1930-х гг. перевелась работать в Казанский медицинский институт. Успешно защитила кандидатскую диссертацию, в совершенстве владела немецким и французским языками. Однако в январе 1940 г. была призвана в ряды Красной Армии Казанским ГВК (Татарская АССР). С началом войны она была распределена в прифронтовой полевой передвижной госпиталь № 476 65А в должности военный врач 2-го ранга.

На Федеральном сайте «Подвиг народа» нами был обнаружен Наградной лист, где описываются ее подвиги, совершенные в марте и апреле 1943 г.: «Тов. Тумашева как кадровый врач с первых дней войны с германским фашизмом работала начальником терапевтического отделения госпиталя и проявила себя высококвалифицированным врачом и администратором. В ППГ 476 в качестве начальника терапевтического отделения начала работать с августа месяца 1942 г. Благодаря ее организаторской способности, чуткому и внимательному отношению к больным, терапевтическое отделение госпиталя занимало 1-е место среди госпиталей Армии. Тов. Тумашева пренебрегала сном и отдыхом, когда нужно в тяжелые минуты, не жалела жизни. В августе месяце 1942 г. помещение госпиталя, где находились раненые и больные, подвергалось сильной бомбежке вражеской авиации. Тов. Тумашева, находясь среди больных и раненых, в этот момент не оставила поста, а продолжала работать и личным примером успокаивала находящихся в помещениях как раненых, так и больных.

В дни больших поступлений раненых в госпиталь, тов. Тумашева работала не только в терапевтическом отделении, но и переключалась на работу по обслуживанию раненых в хирургическом отделении по несколько суток без отдыха. В декабре месяце, в связи с поступлением инфекционных больных в госпиталь, тов. Тумашева сумела мобилизовать все силы и ресурсы, чтобы оказать высококвалифицированную помощь не только терапевтическим, но и инфекционным больным. С этой, казалось, непосильной работой она справилась на отлично. Тов. Тумашева имеет 12-летний стаж клинической работы и ученую степень кандидата медицинских наук, пользовалась огромным авторитетом среди больных, раненых, всего коллектива медработников госпиталя и среди работников госпиталей Армии. Она с любовью передавала свои знания и умения в работе молодым врачам и сестрам. В с. Любаз в марте месяце вела грудников с проникающими ранами груди и на 192 человека имела низкий процент смертности — 5 %. Наряду с проводимым лечением грудников руководила работой терапевтического отделения и инфекционного. Лично сама работала в сортировке терапевтических и инфекционных больных, благодаря контакту с больными формой 4 в сортировке заболела сыпным тифом 4 апреля и умерла 19 апреля 1943 г. [20]. Ее останки покоятся в г. Фатеж Курской области.

О ней вспоминала медсестра Надежда Васильевна Старикова, работавшая под ее руководством: «Врач Тумашева день и ночь находилась в операционной, оперировала раненых, а когда требовалось — защищала больных с автоматом в руках. Под Курском, куда госпиталь был передислоцирован, к нам стали поступать много тифозных больных. Инфекционное отделение возглавила наша Мина, так мы ее уважительно называли. Днем она работала в отделении, а ночью оперировала раненых. И заразилась сыпным тифом. Мы не отходили от ее постели, но наши усилия не дали результатов. Она умерла, не приходя в сознание, на седьмой день болезни» [4; 177].

В работе Б.М. Хазырова приводится отрывок из письма начальника госпиталя военврача 2-го ранга Овчаренко матери Джемал Гайши Тумашевой в Павлодар от 4 мая 1943 г.: «Вашу дочь Минджамал Гирфановну, военврача второго ранга, несмотря на все принятые меры, мы не смогли спасти, болезнь осложнилась двухсторонней гипостатической пневмонией... За образцовый уход и лечение, внимательное отношение к раненым, спасение их жизни и восстановление здоровья, она была награждена медалью «За отвагу» и орденом Отечественной войны II степени, пользовалась в коллективе огромным авторитетом как хороший врач. В наших сердцах она останется примерным, честным офицером» [4; 118–119].

Сусанна Степановна Скачкова из Павлодарской области поступила на службу в 308-ю Сибирскую стрелковую дивизию, где она работала медсестрой в одной из рот. С санитарной сумкой и автоматом в руках она не только спасала раненых солдат, но и вместе с пехотинцами и артиллеристами защищала Сталинград. К сожалению, 6 октября 1942 г. в боях на территории завода «Баррикада» она погибла. Была похоронена в братской могиле в г. Волгограде, местности Мамаев курган [21].

Чижевич Муза Васильевна 1908 г.р., уроженка г. Омска. До войны работала фельдшером в депо станции Павлодар. 15 июля 1941 г. ушла на фронт. Службу проходила в 1078-м стрелковом полку 314-й дивизии в 204-й разведроты в звании «старшина», в должности медсестры.

13 февраля 1942 г. за свой подвиг была представлена к награде — ордену Красной Звезды. В Наградном листе командир полка отмечал ее самоотверженный труд в спасении бойцов. Муза Васильевна, в ходе боевых операций в районе р. Свирь героически и бесстрашно, находясь под градом пуль и разрывов снарядов, перевязывала раненых бойцов и носила их на повозку, а также организовывала вывоз раненых с поля боя. Вместе с медсестрой Трофимовой вынесла до пятидесяти человек раненых, исполняя свой долг перед Родиной [22].

В феврале 1943 г. была награждена медалью «За отвагу». Принимала участие в успешном завершении прорыва кольца блокады вокруг Ленинграда. В Наградном листе сказано, что старшина Чижевич Муза Васильевна представляется к награждению за то, что 18, 19, 20 января 1943 г. на поле боя, не щадя собственной жизни, под ураганным минометно-пулеметным огнем противника оказала медицинскую помощь ста десяти раненым бойцам и командирам» [23].

Нелегкий фронтовой путь прошла павлодарка *Антонина Яковлевна Дмитриева (Губина)*. Родилась она в 1921 г. в с. Татарка Черлакского района Омской области. На фронт была призвана Павлодарским РВК. С декабря 1942 г. была распределена в состав 1-й гвардейской отдельной мотострелковой дивизии. Имела звание «гв. ст. сержант», в должности санинструктора 2-го батальона. Вспоминает Антонина Яковлевна: «Я на всю жизнь запомнила первый бой, где мне впервые пришлось исполнять обязанности ротной медсестры. Это было неподалеку от Днепропетровска, под деревней Кочерыжки. Немцы огромной силой давили на наших. На поле стоял невероятный грохот от разрывов снарядов, свиста пуль и воя пикирующих самолетов. Сажу в окопе, голову боюсь высунуть, кажется, все пули и снаряды нацелены на меня. Вдруг слышу крик: «Санитар! Санитар!». Меня словно пружиной выбросило из окопа. Где пробежкой, где ползком добралась до раненого. Пожилой боец лежал с перебитыми ногами. Расстелила плащ-палатку, перевалила раненого на нее и потянула. Страх куда-то исчез, помнила только одно: раненого надо побыстрее дотащить до укромого места... Не помню, уж за какое время, но еще человек пять перевязала и вытянула с поля боя. Вижу, машина движется, остановила ее. Чуть не на коленях прошу шофера довезти раненых до медсанбата, ведь гибнут ребята. Кое-как погрузили их в кузов и в санбат» [4; 180].

Спасая солдат, Антонина Яковлевна не заметила, что пульей ей перебило берет и поцарапало виски. «За годы войны, — вспоминает ветеран, — мне пришлось участвовать в двенадцати сражениях, не менее кровавых, чем первое. Вывела с поля боя более четырехсот раненых. За войну я лишилась многих друзей и подруг. Только сойдешься — в очередном бою убьют или ранят. Все время на передовой. Погибла Галя Шахлина, затерялась Тоня Касьянова, была ранена Фая Кравчан. Все мы вместе учились на курсах в Павлодаре, вместе призывались и воевали в одном соединении, только в разных подразделениях. Сама дважды была ранена: осколок снаряда повредил позвоночник. Через много лет он стал источником моей инвалидности» [4; 181].

В марте 1943 г. была награждена медалью «За боевые заслуги». В июле 1943 г. получила медаль «За отвагу». Согласно Наградному листу: гв. ст. сержант Губина за период боев с 12 по 17 июля 1943 г. бесстрашно находилась на передовой позиции и быстро оказывала первую медицинскую помощь бойцам и командирам. Будучи сама ранена, но она не ушла с поля боя и находилась на своем посту. За этот период времени она оказала 57 чел. медпомощь» [24].

В феврале 1944 г. была представлена к ордену Красной Звезды. В документе отмечено: «За время боевых операций ведет себя стойко, мужественно, находясь на передовой линии фронта. Находясь в боях с 10 ноября 1943 г. по 2 декабря 1943 г., вынесла с поля боя 25 раненых бойцов и командиров с их личным оружием. Оказала более 100 раненым бойцам и командирам первую доврачебную помощь. Тов. Губина, не щадя своей жизни, смело и решительно спасает раненых на поле боя, выполняя любую боевую задачу точно и своевременно» [25].

В целом, Антонина Яковлевна прошла военный путь от берегов Волги через Украину, Белоруссию, Польшу и Германию до пригорода Берлина. После окончания войны Антонина Яковлевна вернулась в Павлодар и работала медицинской сестрой в детской больнице.

Помимо военных орденов, Антонина Яковлевна в 1965 г. была удостоена медали имени Флоренс Найтингейл. Эта награда считается самым высшим Международным знаком отличия для награждения медицинских сестер, как особо отличившихся при уходе за ранеными и проявивших необыкновенную самоотверженность и преданность своему делу. За все годы существования СССР медалью имени Флоренс Найтингейл было награждено 46 советских женщин, участниц Великой Отечественной войны — медицинских сестер, военных фельдшеров, санинструкторов и других медицинских работников. Ее фотография была установлена в экспозиции Московского музея Красного Креста, Алматинского музея

истории медицины и здравоохранения, а также в Областном историко-краеведческом музее г. Усть-Каменогорска.

Красноармеец *Антонина Илларионовна Касьянова*, по данным А.Я. Губиной, находилась в одном подразделении с ней и работала медсестрой. Однако пропала без вести. На Федеральном сайте имеются данные, согласно которым стало известно, что она 1922 г. р. На фронт была призвана 5 декабря 1942 г. Павлодарским ОРВК. Однако 28 февраля 1943 г. она пропала без вести [26].

Ежова (Курочкина) Елена Николаевна родилась в 1924 г. в г. Павлодаре. На фронт была призвана Павлодарским ГВК в январе 1943 г. Службу проходила в военной части № 1339 горно-стрелкового полка 318-й горно-стрелковой дивизии. Имела звание «младший лейтенант медслужбы». Служила фельдшером 2-й стрелковой роты 1339 горно-стрелкового ордена Кутузова полка. В мае 1945 г. была представлена к награде — медали «За отвагу»: «За время боевых действий с 24 апреля по 8 мая 1945 г. тов. Ежова проявила себя дисциплинированным и внимательным к своей работе фельдшером. При большом потоке раненых тов. Ежова самостоятельно оказывала им медпомощь — по-матерински ухаживала за тяжело ранеными. За время боевых действий тов. Ежова оказала более 150 раненым медицинскую помощь [27].

Она прошла с боями в составе дивизии Украину, Карпаты, Чехословакию и Польшу. О ней имеются сведения, согласно которым она к концу войны ухаживала и лечила узников лагеря смерти Бухенвальда. Об этом она рассказывала: «В 1945 г. меня направили в Бухенвальд. Концлагерь представлял огромную глубокую воронку. На дне ее безвыходно находились заключенные. У живых едва теплилось дыхание. Все они были обречены, если бы не продвижение наших войск. Кто эти люди, понять было трудно: мужчины или женщины, дети или старики. Скелеты, обтянутые кожей, лишённые человеческой речи. Вместе с другими медиками я проводила у их постелей дни и ночи. Многих удалось спасти. Но и до сих пор в памяти осталось это страшное зрелище» [18; 9].

В 1985 г. Елена Николаевна была награждена орденом Отечественной войны II степени [28].

Медсестра *Александра Селиверстова* из Павлодара вспоминала: «Горела степь, ползли по этой степи раненые, а над головами, переваливаясь с боку на бок, летали немецкие самолеты. Затвердевшие от крови брюки раздирали кожу, руки тряслись от усталости... А вокруг стоны, мольбы о помощи «Спасите!». Кого и сколько их вытаскивала тогда, не помню [4; 119].

Рядовой солдат *Наджия Тейфикиевна Мустофаева* 1922 г. р. была родом из Павлодарской области. К сожалению, о ней очень мало сведений. К примеру, нет точных данных о месте службы, о ее роде деятельности, то есть связист, медицинская сестра и т.д. Единственной зацепкой послужило ее письмо матери, отправленное из эвакогоспиталя № 2152 г. Сочи. Остается только предположить, что она принимала участие в защите Одессы. Так как именно с августа 1942 г. здесь шли ожесточенные бои. После тяжелого ранения Наджия попала в госпиталь. Находясь здесь, она пишет последнее письмо своей матери в г. Павлодар: «Я все еще лежу. Только в гипсе, это очень мучительно, все терпишь. Может быть, отпустят домой, но это очень не скоро, по выздоровлении. О наших девчатах ничего не знаю. Лежала с одной, но была легко раненой, уже выписалась и уехала учиться в полковую школу связи. Пишет, что трудно! Дорогая мамуля! Ты, наверно, все волнуешься. Я знаю, какая ты у меня беспокойная. Не делай этого. Все обстоит благополучно, мне только надоело лежать, а всего нужно лежать в гипсе полтора месяца. Получаешь ли ты оттуда письма? Что слышно от Янины? На старой ли квартире живете? Я поэтому не знаю даже, куда писать. Но письмо тебя, думаю, найдет. Напиши мне обязательно, наполовину вылечишь меня, дорогой, единственный мой мамок! Уже устала рука. Пишу лежа, поэтому. Ну, горячий привет и поцелуй бабушку и Тиму. Целую тебя крепко и сотни раз. Твоя гипсовая Наджия» [4; 118]. К сожалению, Наджия умерла и была захоронена в октябре 1942 г. в братской могиле в г. Сочи Краснодарского края [29].

Медсестра *Наталья Петровна Клепальская* 1919 г.р. была родом из села Назаровки Цюрипинского (ныне Щербактинского) района Павлодарской области. На фронт была призвана 14 октября 1943 г. Чулымским РВК (Новосибирская область). Службу проходила в звании рядовой в составе 67-го гвардейского стрелкового полка 22-й гвардейской стрелковой дивизии. Была убита в июне 1944 г. и похоронена около деревни Семенкино Новоржевского района Калининской области [30].

В ходе боевых операций на территории Днепропетровской области погибла медсестра *Евдокия Гавериловна Юрченко*. Она была родом из поселка Щербакты Павлодарской области. Известно, что была убита в октябре 1943 г. [4; 198].

Капитан медицинской службы, врач 3-го ранга *Зинаида Сафиуллаевна Якупова* родилась в 1920 г. в г. Павлодаре. Поскольку она была военнообязанной, то на фронт была призвана в 1941 г. Службу

проходила в 1186-м истребительно-противотанковом артиллерийском полку в прифронтовом госпитале Калининской (ныне Тверской) области. В апреле 1944 г. во время работы за операционным столом она получила смертельное осколочное ранение. Была захоронена близ деревни Орлы Пушкино-Горского района Калининской области [31].

Борzych Наталья Андреевна родилась в Павлодарской области. В 1941 г. после окончания медицинских курсов ушла на фронт. Окончив войну с Германией, участвовала в войне с Японией. Демобилизовалась в 1946 г. [32].

Хотелось бы рассказать о женщинах, которые не были родом из Павлодарской области, но они переехали сюда после войны и сделали немало для развития края в сложный период.

Людкова Светлана Михайловна, 1923 г.р., была родом из г. Таганрога Ростовской области. На войне она была старшим лейтенантом медицинской службы. Была в составе 62-й армии 45-й стрелковой дивизии. К сожалению, о ней практически нет сведений. Известно, что она после окончания войны работала в Павлодарском отделе связи [14; 145]. В 1985 г. была награждена орденом Великой Отечественной войны I степени [33].

Новикова Анна Тимофеевна, на войне была медсанитаркой. На фронт ушла после ликвидации Павлодарского госпиталя. О ней нет полных сведений. Известно, что победу встретила в Берлине [17; 69].

Якутина Евдокия Сергеевна, родилась в Читинской области. В 1943 г. работала в прифронтовом госпитале, который входил в состав 36-й танковой дивизии в Восточном фронте. В госпитале она работала санитаркой, позже медсестрой. После окончания войны посвятила себя медицине, сначала работала в госпитале, а затем медсестрой в детской консультации. Жила в г. Аксу (Ермак) Павлодарской области. Была награждена орденом Отечественной войны II степени и медалью Г. Жукова и «За победу над Японией» [34].

Заровняева Раиса Ивановна, родилась в 1918 г. в д. Смутьяки Кировской области. До войны работала медсестрой. В 1942 г. ушла на фронт и приняла присягу при знаменитом военно-санитарном поезде № 312. Этот поезд выполнял колоссальную роль в перевозке раненных солдат из фронта в тыл. Нередко поезд подвергался обстрелу и бомбежке. В спасении раненных сыграл большую роль медицинский персонал, в числе которых была Раиса Ивановна. На сайте «Бессмертный полк» о ней своими воспоминаниями поделилась дочь Раисы Ивановны: «Маленькая худенькая девушка выносила раненных с поля боя, под обстрелом грузила в санитарный поезд, по обе стороны которого стояли солдаты и отстреливались от врага, чтобы освободить санитарам дорогу. Отвозили в ближайший госпиталь, разгружали и снова возвращались на поле боя. Уже после войны выжившие солдаты писали маме письма, навещали ее, благодарили за спасение и заботу. Во время блокады Ленинграда Раисе Ивановне приходилось собирать замерзших и ослабленных от голода людей на улицах, а потом выхаживать в госпитале» [35].

Рядовой, младшая медсестра Раиса Ивановна за свой вклад была награждена медалью «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне» [36].

Всю оставшуюся жизнь она посвятила медицине и работала в детской больнице. Жила в г. Экибастузе Павлодарской области.

Крутилина (Прудникова) Галина Никитична, родилась 13 февраля 1922 г. в с. Яковлево Смоленской области. Во время немецкой оккупации города Смоленска укрывалась в лесу с другими жителями. В 1943 г. после освобождения Смоленска устроилась работать санитаркой в эвакогоспитале, который был сформирован в железнодорожных вагонах. Как вспоминает дочь Галины Никитичны Светлана Павловна, в составе этого эвакогоспиталя ее мама дошла до Эльбы. Их поезд принимал раненных солдат при взятии г. Кенигсберга и неоднократно подвергался бомбежке [37].

Галина Никитична имела награды «За освобождение Польши», «За взятие Кенигсберга», «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне». После окончания войны жила в г. Новошахтинске Ростовской области, а в 1965 г. вместе с мужем переехала жить в г. Экибастуз Павлодарской области. В 2007 г. в возрасте 85 лет ушла из жизни.

Жилейкина Мария Алексеевна, родилась в 1919 г. в г. Гадяч Полтавской области Украинской ССР. На войне она была санитаркой, а позже стала старшим сержантом медицинской службы. Занимая должность санинструктора, обучала других девушек санитарной службе в боевых условиях. В составе действующей армии дошла до р. Висла [38]. Имела боевые награды, а также в год празднования 40-я Победы была награждена орденом Отечественной войны II степени [39].

В 1963 г. она со своей семьей переехала жить в совхоз Степной Павлодарской области. В 1983 г. ушла из жизни [38].

Портнова Анна Петровна, родилась 19 ноября 1915 г. в д. Ягунькино Козловского района Чувашской АССР. Она воевала под г. Сталинградом в составе 1-й гвардейской армии Сталинградского фронта, Юго-Западного и 3-го Украинского фронтов в санитарном эпидемиологическом отряде. Войну закончила на территории Австрии [40; 28].

В 1955 г. в период компании освоения целинных земель переехала с семьей в г. Павлодар. С 1955 по 1962 гг. она работала врачом-эпидемиологом в Павлодарской облсанэпидстанции. Имела боевые медали, а в 1985 г. была награждена орденом Отечественной войны II степени [41].

Выводы

Таким образом, вклад женщин в качестве медицинского работника был огромен. В данной статье только на примере более двадцати женщин мы убедились в их небывалом мужестве и фронтовом героизме. Безусловно, подвиг каждой заслуживает отдельной истории. На хрупких плечах, ползком, под жуткими обстрелами, они оказывали помощь раненым солдатам. Для миллионов мужчин на поле боя, нуждавшихся в медицинской помощи, эти женщины были ангелами милосердия. Нелегким был труд медработников и в госпиталях. Женщины-врачи по несколько часов, не отходя от операционного стола, проводили сложные операции. Молодым девушкам, медсестрам приходилось не только делать уколы и перевязки, помогать при операциях, давать лекарства, дежурить, но и разгружать привезенных раненых солдат, мыть полы, отапливать госпитали, стирать белье и окровавленные бинты, кормить солдат. Помимо этого, приходилось оказывать психологическую помощь солдатам, ведь многие из них становились инвалидами, не хотели жить.

За свою боевую работу было награждено большое количество женщин из медицинского персонала — медалями «За боевые заслуги», «За отвагу», орденами «Красная Звезда», «Красное Знамя», орденом Ленина, медалями имени Флоренс Найтингейл. Санитары, медсестра, врачи, санинструкторы — каждый из них отважно выполнял свой долг перед Родиной. К сожалению, нет точной статистики по награждению женщин из числа медицинского персонала по Павлодарской области. Известно лишь только, что из мобилизованных 46 тысяч воинов-павлодарцев погибло на полях сражений, умерли от ран, пропали без вести около 22 тысяч человек, то есть 50 % от количества призванных на фронт [19; 314]. 10 тысяч воинов были награждены орденами и медалями [19; 314]. Несмотря на то, что это были «хрупкие создания», они показали себя храбрыми, стойкими и выносливыми бойцами и командирами. Их мужество и небывалый героизм сыграли огромную роль в Победе над фашизмом.

Рекомендации

Изучение истории участия женщин в Великой Отечественной войне должно иметь место в современной казахстанской историографии. Данные материалы могут стать не только основой для образовательных курсов по истории Казахстана, краеведению, исторической антропологии, микроистории, но и использоваться в просветительской и воспитательной деятельности.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Министерства образования и науки РК по гранту № АР05131992 «Великая Отечественная война и женщины Казахстана на фронтах и в тылу: женские истории и повседневность».

Список литературы

- 1 Государственный архив Павлодарской области (ГАПО). — Ф. 52. — Оп. 10. — Д. 10.
- 2 ГАПО. — Ф. 68-п. — Оп. 1. — Д. 269.
- 3 Память народа 1941–1945. Сапунова А.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie35222812/.
- 4 Хазыров Б.М. Чтобы помнили. — Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2004. — 216 с.
- 5 Память народа 1941–1945. Сапунова А.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie1534388923/.
- 6 Память народа 1941–1945. Сапунова А.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie36115326/.
- 7 Память народа 1941–1945. Сапунова А.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie23015131/.
- 8 Память народа 1941–1945. Коваленко А.Д. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1523224656/.

- 9 Память народа 1941–1945. Гуславская Е.И. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1514479380/.
- 10 Подвиг народа 1941–1945. Макарова В.Е. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=1530019419&tab=navDetailManDocument/>.
- 11 Память народа 1941–1945. Макарова В.Е. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie40786802/.
- 12 ГАПО. — Ф. 531. — Оп. 1. — Д. 113.
- 13 Подвиг народа 1941–1945. Овчинникова (Еремина) З.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=16443254&tab=navDetailManAward/>.
- 14 И помнит мир спасенный... О работниках связи Павлодарской области — участниках Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Павлодар: Дом печати, 2005. — 160 с.
- 15 Подвиг народа 1941–1945. Овчинникова (Еремина) З.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=1511807692&tab=navDetailManUbil/>.
- 16 Память народа 1941–1945. Шахлина Г.Г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie17616977/.
- 17 Хазыров Б.М. Трудными дорогами войны: документальные очерки. — Павлодар: Полиграфия, 1994. — 114 с.
- 18 Тереник М. Павлодарцы на полях сражений. — Павлодар, 2000. — 40 с.
- 19 Книга Памяти. — Т. 1 / Сост. В. Щербенко, Б. Хазыров. — Алма-Ата, 1994.
- 20 Подвиг народа 1941–1945. Тумашева М.Г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=16986028&tab=navDetailManAward/>.
- 21 Память народа 1941–1945. Скачкова С.С. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_zahoronenie33172783/.
- 22 Подвиг народа 1941–1945. Чижевич М.В. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=12041278&tab=navDetailManAward/>.
- 23 Подвиг народа 1941–1945. Чижевич М.В. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=11634174&tab=navDetailManAward/>.
- 24 Память народа 1941–1945. Дмитриева (Губина) А.Я. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie17617229/.
- 25 Память народа 1941–1945. Дмитриева (Губина) А.Я. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie21174013/.
- 26 Память народа 1941–1945. Касьянова А.И. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie64272341/.
- 27 Подвиг народа 1941–1945. Ежова (Курочкина) Е.Н. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=39633893&tab=navDetailManAward/>.
- 28 Память народа 1941–1945. Ежова (Курочкина) Е.Н. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1524357245/.
- 29 Память народа 1941–1945. Мустофаева Н.Т. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_zahoronenie260134978/.
- 30 Память народа 1941–1945. Клепальская Н.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie1152055238/.
- 31 Память народа 1941–1945. Якупова З.С. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_gospital53861619/.
- 32 Мой полк. Борзых Н.А. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://moypolk.ru/soldiers/borzyh-natalya-andreevna/>.
- 33 Подвиг народа 1941–1945. Людкова С.М. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=1516003664&tab=navDetailManUbil/>.
- 34 Мой полк. Якутина Е.С. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.moypolk.ru/aksu/soldiers/evdokiya-sergeevna-yakutina/>.
- 35 Мой полк. Заровняева Р.И. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.moypolk.ru/ekibastuz/soldiers/zarovnyaeva-raisa-ivanovna/>.
- 36 Подвиг народа 1941–1945. Заровняева Р.И. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=1536458835&tab=navDetailManAward/>.
- 37 Мой полк. Крутилина (Прудникова) Г.Н. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://moypolk.ru/soldiers/krutilinagalina-nikitichna/>.
- 38 Мой полк. Жилейкина М.А. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.moypolk.ru/ekibastuz/soldiers/zhileykina-mariya-alekseevna/>.
- 39 Подвиг народа 1941–1945. Жилейкина М.А. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=1511984628&tab=navDetailManUbil/>.
- 40 ГАПО. — Ф. 203. — Оп. 4. — Д. 1031.
- 41 Подвиг народа 1941–1945. Портнова А.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#id=1517676902&tab=navDetailManUbil/>.

Қ.Қ. Абдрахманова

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Павлодар облысының дәрігер-әйелдері: ерлік және майдандағы өмірі

Ұлы Отан соғысы XX ғасырдың тарихындағы ең қайғылы парақ беті болды. Кеңес адамдарының ерліктері мен құрбандықтары бойынша ең қорқынышты және ең қаһармандықтың бірі – тарих беттері. Майдандағы әйелдер медбике, шофер, ұшқыш, мерген, байланысшы, барлаушы, репортер, артиллеристер, танк жүргізуші және механик болып барлық жерде жұмыс істеді, тіпті жаяу әскерде қызмет етіп, партизан қозғалысына белсене қатысқан. Мақала Ұлы Отан соғысы жылдарында Павлодар облысындағы дәрігер-әйелдердің майдандағы күнделікті өмірлерін зерттеуге арналған. Автор жеке әйелдер тарихын талдай келе, дәрігер-әйелдердің майдандағы ерліктерінің рөлі мен маңыздылығын сипаттауға тырысқан. Автор майдандағы әйелдер құрбандық жолын кешіп, өмірдің барлық қиындықтарына қарамастан қайсарлық пен шексіз беріктік көрсеткен деген қорытындыға келген.

Кілт сөздер: Қазақстан, Ұлы Отан соғысы, Павлодар облысы, майдан, дәрігер-әйелдер, әскери өмір, әйелдер тарихы.

К.К. Abdrakhmanova

Medical women of the Pavlodar region during the Great Patriotic War: heroism and front daily life

The Great Patriotic War became the most tragic page in the history of the twentieth century. One of the most terrible in the consequences and the most heroic in the exploits and sacrifices of Soviet people is a page in history. Women made an invaluable contribution to achieving Victory in the history of the Great Patriotic War of 1941–1945. Women at the front were involved almost everywhere, they were doctors, chauffeurs, aviators, snipers, signalmen, scouts, reporters, artillerymen, tankmen, mechanics, served in the infantry, actively participated in the partisan movement. The article is devoted to the study of the front-line daily routine of female doctors from the Pavlodar region during the Great Patriotic War. The author, analyzing individual women's stories, tried to characterize the role and significance of the heroic deeds of female doctors at the front. The author comes to the conclusion that despite all the difficulties of front-line life, women bore tremendous self-sacrifice, possessed unparalleled courage and endless fortitude.

Keywords: Kazakhstan, the Great Patriotic War, Pavlodar region, front, female doctors, military everyday life, women's stories.

References

- 1 Hosudarstvennyi arkhiv Pavlodarskoï oblasti (GAPO) [State archive of Pavlodar region (GAPO)]. F. 52, Inv. 10, C. 10 [in Russian].
- 2 Hosudarstvennyi arkhiv Pavlodarskoï oblasti (GAPO) [State archive of Pavlodar region (GAPO)]. F. 68-п, Inv. 1, C. 269 [in Russian].
- 3 Pamiat naroda 1941–1945. Sapunova A.P. [Memory of the people of 1941–1945. Sapunova A.P.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie35222812 [in Russian].
- 4 Hazyrov, B.M. (2004). *Chtbody pommili [To remember]*. Pavlodar: TOO NPF «EKO» [in Russian].
- 5 Pamiat naroda 1941–1945. Sapunova A.P. [Memory of the people of 1941–1945. Sapunova A.P.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie1534388923 [in Russian].
- 6 Pamiat naroda 1941–1945. Sapunova A.P. [Memory of the people of 1941–1945. Sapunova A.P.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie36115326 [in Russian].
- 7 Pamiat naroda 1941–1945. Sapunova A.P. [Memory of the people of 1941–1945. Sapunova A.P.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie23015131 [in Russian].
- 8 Pamiat naroda 1941–1945. Kovalenko A.D. [Memory of the people of 1941–1945. Kovalenko A.D.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1523224656 [in Russian].
- 9 Pamiat naroda 1941–1945. Guslavskaya E.I. [Memory of the people of 1941–1945. Guslavskaya E.I.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1514479380 [in Russian].
- 10 Podvih naroda 1941–1945. Makarova V.E. [Site of «Feat of the people of 1941–1945». Makarova V.E.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=1530019419&tab=navDetailDocument> [in Russian].
- 11 Pamiat naroda 1941–1945. Makarova V.E. [Site of «Memory of the people of 1941–1945». Makarova V.E.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie40786802 [in Russian].

- 12 Hosudarstvennyi arkhiv Pavlodarskoi oblasti (GAPO) [State archive of Pavlodar region (GAPO)]. F. 531, Inv. 1, C. 113 [in Russian].
- 13 Podviih naroda 1941–1945. Ovchinnikova (Eremina) Z.P. [Feat of the people of 1941–1945. Ovchinnikova (Eremina) Z.P.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=16443254&tab=navDetailManAward> [in Russian].
- 14 I pomnit mir spasennyi... O rabotnikakh sviazi Pavlodarskoi oblasti — uchastnikakh Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 hh. (2005). [And he remembers the saved world... About the communication workers of the Pavlodar region — participants of the Great Patriotic War of 1941–1945]. Pavlodar: Dom pečhati [in Russian].
- 15 Podviih naroda 1941–1945. Ovchinnikova (Eremina) Z.P. [Feat of the people of 1941–1945. Ovchinnikova (Eremina) Z.P.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=1511807692&tab=navDetailManUbil> [in Russian].
- 16 Pamiat naroda 1941–1945. Shakhlina G.G. [Memory of the people of 1941–1945. Shakhlina G.G.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie17616977 [in Russian].
- 17 Hazyrov, B.M. (1994). Trudnymi dorozhami voiny: dokumentalnye ocherki [The difficult roads of war: documentary essays]. Pavlodar: Polihrafiia [in Russian].
- 18 Terenik, M. (2000). Pavlodartsy na poliakh srazhenii [Pavlodar on the battlefields]. Pavlodar [in Russian].
- 19 Shcherbenko, V., & Hazyrov, B. (Eds.). (1994). Kniiha Pamiati [Book of Memory]. (Vol. 1). Alma-Ata [in Russian].
- 20 Podviih naroda 1941–1945. Tumasheva M.G. [Feat of the people of 1941–1945. Tumasheva M.G.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=16986028&tab=navDetailManAward> [in Russian].
- 21 Pamiat naroda 1941–1945. Skachkova S.S. [Memory of the people of 1941–1945. Skachkova S.S.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_zahoronenie33172783 [in Russian].
- 22 Podviih naroda 1941–1945. Chizhevich M.V. [Feat of the people of 1941–1945. Chizhevich M.V.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=12041278&tab=navDetailManAward> [in Russian].
- 23 Podviih naroda 1941–1945. Chizhevich M.V. [Feat of the people of 1941–1945. Chizhevich M.V.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=11634174&tab=navDetailManAward> [in Russian].
- 24 Pamiat naroda 1941–1945. Dmitrieva (Gubina) A.Ya. [Memory of the people of 1941–1945. Dmitrieva (Gubina) A.Ya.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie17617229 [in Russian].
- 25 Pamiat naroda 1941–1945. Dmitrieva (Gubina) A.Ya. [Memory of the people of 1941–1945. Dmitrieva (Gubina) A.Ya.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie21174013 [in Russian].
- 26 Pamiat naroda 1941–1945. Kasyanova A.I. [Memory of the people of 1941–1945. Kasyanova A.I.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie64272341 [in Russian].
- 27 Pamiat naroda 1941–1945. Kasyanova A.I. [Memory of the people of 1941–1945. Kasyanova A.I.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie64272341 [in Russian].
- 28 Podviih naroda 1941–1945. Ezhova (Kurochkina) E.N. [Feat of the people of 1941–1945. Ezhova (Kurochkina) E.N.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=39633893&tab=navDetailManAward> [in Russian].
- 29 Pamiat naroda 1941–1945. Mustofaeva N.T. [Memory of the people of 1941–1945. Mustofaeva N.T.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_zahoronenie260134978 [in Russian].
- 30 Pamiat naroda 1941–1945. Klepalskaya N.P. [Memory of the people of 1941–1945. Klepalskaya N.P.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie1152055238 [in Russian].
- 31 Pamiat naroda 1941–1945. Yakupova Z.S. [Memory of the people of 1941–1945. Yakupova Z.S.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_gospital53861619 [in Russian].
- 32 Moi polk. Borzykh N.A. [My regiment. Borzykh N.A.]. *moypolk.ru*. Retrieved from <http://moypolk.ru/soldiers/borzyh-natalya-andreevna> [in Russian].
- 33 Podviih naroda 1941–1945. Lyudkova S.M. [Feat of the people of 1941–1945. Lyudkova S.M.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=1516003664&tab=navDetailManUbil> [in Russian].
- 34 Moi polk. Yakutina E.S. [My regiment. Yakutina E.S.]. *moypolk.ru*. Retrieved from <http://www.moypolk.ru/aksu/soldiers/ev-dokiya-sergeevna-yakutina> [in Russian].
- 35 Moi polk. Zarovnyaeva R.I. [My regiment. Zarovnyaeva R.I.]. *moypolk.ru*. Retrieved from <http://www.moypolk.ru/ekibastuz/soldiers/zarovnyaeva-raisa-ivanovna> [in Russian].
- 36 Podviih naroda 1941–1945. Zarovnyaeva R.I. [Feat of the people of 1941–1945. Zarovnyaeva R.I.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=1536458835&tab=navDetailManAward> [in Russian].
- 37 Moi polk. Krutilina (Prudnikova) G.N. [My regiment. Krutilina (Prudnikova) G.N.]. *moypolk.ru*. Retrieved from <http://moypolk.ru/soldiers/krutilina-galina-nikitichna> [in Russian].
- 38 Moi polk. Zhilejkina M.A. [My regiment. Zhileykina M.A.]. *moypolk.ru*. Retrieved from <http://www.moypolk.ru/ekibastuz/soldiers/zhileykina-mariya-alekseevna> [in Russian].
- 39 Podviih naroda 1941–1945. Zhilejkina M.A. [Site of «Feat of the people of 1941–1945». Zhileykina M.A.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=1511984628&tab=navDetailManUbil> [in Russian].
- 40 Hosudarstvennyi arkhiv Pavlodarskoi oblasti (GAPO) [State archive of Pavlodar region (GAPO)]. F. 203, Inv. 4, C. 1031 [in Russian].
- 41 Podviih naroda 1941–1945. Portnova A.P. [Feat of the people of 1941–1945. Portnova A.P.]. *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#id=1517676902&tab=navDetailManUbil> [in Russian].

Ж.Б. Абылхожин

*Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан
(E-mail: abylkhozhin@mail.ru)*

К дискурсу об исторических оценках российско-имперского и советского опытов модернизации в Казахстане

В статье высказаны аргументы, которые, как представляется, способны обосновать несостоятельность российско-имперской и советской моделей модернизации в Казахстане. Что касается первого опыта, то, конечно, он не понимается здесь в смысле и качестве преднамеренно заданного и целенаправленного стремления царизма к осуществлению своей якобы «мессианско-цивилизаторской роли». Под ним подразумевается некий побочный или произвольно попутный «продукт», опосредованный имперской колониальной политикой. В связи с советским опытом сделаны заключения, что он базировался, если иметь в виду сущностно-определяющий для характеристик качества модернизации социокультурный аспект, на устоях аграрно-традиционного общества, пускай, и в его глубоко превращенной, т.е. модифицированной «социалистическими» привнесениями, форме. А потому во многом имел квазимодернизационные результаты. Сразу оговоримся, что в статье рассмотрены сугубо социально-экономические стороны «модернизации», тогда как ее культурно-образовательные проекции здесь опускаются, ибо требуют особого рассмотрения.

Ключевые слова: Казахстан, модернизация, империя, советская культура, аграрно-традиционная ментальность, дискурс.

Введение

По-видимому, можно утверждать, что на протяжении XIX–XX веков Казахстан исторически последовательно претерпел три опыта экономической модернизации (соответственно, столько же социально-политических разрывов).

Первый из них в историографии принято обозначать как российско-имперский, поскольку он проецировался на степную колониальную окраину царской метрополией. Думается, однако, будет правомерно задаться вопросом, а был ли такой опыт вообще или это не более, чем историческая натяжка? Но если он имел место, как утверждали ранее и продолжают утверждать сегодня некоторые публицисты и историки, особенно российские, то каковы его исторически фиксируемые результаты?

Следующий — советский опыт модернизации (в советской историографической традиции под данным презентизмом понимались такие идеологизированные определения, как «социалистические преобразования», «социалистическое строительство», «социалистическая реконструкция», а позднее — «коммунистическое строительство», «коммунистическое переустройство общества» и т.д., и т.п.). Начало его широкомасштабной реализации было связано с разворачиванием процессов по тотальному огосударствлению отношений собственности, а именно коллективизацией сельского хозяйства и индустриализацией. В данном аспекте правомерно задаться вопросом о социокультурной природе этого грандиозного по масштабам социально-экономического эксперимента, чему посвящена вторая часть нашей статьи.

Методология и методы исследования

Обращаясь к современному научному знанию и новым методологическим подходам, можно сразу же постулировать, что российская метрополия не сообщала каких-то ощутимых для своих колониальных субъектов «модернизационных» импульсов. Они были столь слабы, что твердить о сколько-нибудь интенсивном проникновении капиталистических отношений в Казахстан на рубеже XIX–XX веков могли только выпестованная истматовскими догматами «красная профессура» и ее поздние последователи. Они, следуя ленинскому тезису о «развитии российского капитализма вширь и вглубь», который рационализировал якобы объективные предпосылки Октября 1917 г. не только в центре, но и на национальных окраинах, пытались усмотреть противоречия между трудом и капиталом чуть ли не в ауле Степного края.

Обсуждение

Кратко резюмируя существующие в научном дискурсе тенденции изучения модернизации и ее опытов на территории Казахстана, следует отметить отсутствие достаточно глубокого анализа социокультурной природы того, что принято называть «модернизацией», как в ее колониальном, так и в советском «исполнении». Безусловно, многие структуры повседневности казахского общества изменились в советское (а какие-то — в российско-имперское) время кардинально. Достаточно вспомнить всеобщее образование, медицину, европейскую архитектуру и искусство, ставшие органичной частью повседневного ландшафта казахов в советское время. Однако эти, безусловно, модернистские достижения никак не объясняют социальную структуру Казахстана советского периода.

Результаты исследования

Как известно, имперский порядок никогда и нигде не был обременен стремлением преобразовать колониальную периферию симметрично или хотя бы приближенно к метрополии. Ведь целеполагание любой колониальной политики, даже если она исходит от буржуазно-либеральных империй (в прошлом по типу Британии, Франции или, скажем, Бельгии и Нидерландов), заключается именно в том, чтобы сохранять условия для максимально удобной и эффективной эксплуатации зависимой территории.

Важнейшим из них являлась консервация традиционных структур. В их пластах регулярно воспроизводился докапиталистический тип социального расслоения (обнищание, т.е. пауперизация и люмпенизация), они непрерывно поставляли рекрутов для резервной армии труда, что позволяло неограниченно использовать дешевую рабочую силу, осуществлять неэквивалентный обмен и прочее (например, в начале XX в. только на экибастузских угольных копях ежегодно ожидали работу около 5 тысяч степняков).

Поэтому понятно, что метрополия вовсе не была заинтересована в сломе традиционно-аграрных отношений или какой-либо их модернизационной адаптации. Напротив, следуя целям обслуживания российского капитала, но, прежде всего, конечно же, руководствуясь установкой на поддержание социально-политической стабильности и порядка в Крае, колониальная администрация всемерно оберегала незыблемость и функциональность традиционной системы институций и социально-сословных статусов (султанства, старшинства, бийства и т.д.).

Но дело не только в этом. Если даже в исторической абстракции допустить, что метрополия возымела бы тогда своей целью преобразовать на капиталистический лад свои колонии, то ей роль проводника такой модернизации была бы попросту не под силу. Ведь внутренняя Россия даже накануне Первой мировой войны представляла собой обширнейшую докапиталистическую аграрную периферию, страну «слаборазвитого капитализма» (по определению Ленина), где его реалии имели буквально точечное или анклавное сосредоточение (немногочисленные промышленные и торговые центры, города). Другими словами, российская метрополия сама была озабочена «догоняющей» по отношению к Западной Европе и Северной Америке модернизацией. И если промышленность начинала как-то вписываться в ее траекторию, то безбрежный русский крестьянский мир никак не желал в нее включаться.

И блокировала этот процесс столь желаемая российскому абсолютистско-монархическому устройству патриархальная сельская община. Именно она парализовала капиталистически-рыночную мотивацию сельского производителя. В самом деле, немислимо же считать стимулами к ней такие императивы крестьянской общины, как групповая (общинная) собственность на землю, коллективистская мораль и растворение индивидуалистских ориентаций в группоцентристски-конформистском «Мы-сознании», уравнивательные представления о социальной справедливости, понимание благополучия и даже счастья как, пускай, и далеко не лучшей жизненной ситуации, но зато стабильной, понятной и предсказуемой. (Сравним «рыночную» метафору: «кто не рискует, тот не пьет шампанского» с общинно-крестьянским идеалом «лучше синица в руках, чем журавль в небе»).

Тотально замкнутые в общинных структурах сельчане не имели даже относительной экономической свободы. И, прежде всего, потому, что не обладали частновладельческим суверенитетом по отношению к такому основополагающему средству и условию производства, как земля, которая находилась в общинном землевладении, т.е. коллективной собственности. Будучи отчужденными от права собственности на землю, они не могли сообразно своей воле распоряжаться ею: покупать и продавать, ограничивать либо расширять свой семейный надел, сдавать его в аренду и т.д. Если это и как-то допускалось, то только с санкции общины.

Общинники были лишены права выстраивать по личному усмотрению возможные варианты по поводу реализации относительно избыточного продукта своего труда. Часто он направлялся не на производительные цели собственного хозяйства или личное потребление семьи, а расплывался через механизмы общинного патернализма, традиционные, т.е. императивно предписанные институты социально-нормативного отчуждения, реципрокации и редистрибуции.

Следовательно, одно из важнейших условий капиталистической трансформации — способность к накоплению — не достигалось, ибо сводилось на нет общинным порядком уравнительного перераспределения. Игнорирование подобных общинных социокультурных норм было сопряжено с утратой общественного престижа, а очень часто буквально с коллективным (общинным) «моральным террором». Не случайно экономику аграрно-традиционных обществ называют еще «расточительно-престижной».

Из сказанного выше правомерно утверждать, что российские аграрные структуры, «мигрировавшие» в дореволюционный Казахстан, по своим сущностным характеристикам ничуть не разнились с казахскими сельскими социумами. И те, и другие по своим социально-экономическим и социокультурным составляющим были буквально зеркальными аналогами, поскольку, если отвлечься от понятных конкретно-исторических особенностей, выступали морфологически схожими фрагментами общинно-крестьянского универсума или одной и той же, так сказать, аграрно-традиционной цивилизации. Поэтому представлять, как это делала советская, да и последующая историография, будто с российскими переселенцами (с 1891 по 1916 гг. в Край прибыли около 2 млн крестьянских колонистов) [1; л. 3] в Степь стали спонтанно проникать капиталистические влияния не более чем иллюзия. Как говорится, «водой воду не разбавишь».

Столь же мизерный модернизационный эффект обнаруживал российский капитал, привносимый в промышленность Края. И этому также есть методологические объяснения.

Как известно, всегда и везде система капиталистических отношений стремится сначала подчинить, а затем и преобразовать добуржуазные общественные формы. Только в этом случае достигается доминирование нового способа производства и его нормальное функционирование. Но в том-то и дело, что в Казахстане, как, впрочем, и в самой России, капиталистические отношения были представлены не системой, а лишь укладом, который к тому же являлся крайне ограниченным сектором социально-экономической структуры.

В условиях погружения привнесенного российского капиталистического уклада в плотную докапиталистическую среду слой промышленных предприятий дореволюционного Казахстана обнаруживал свой квазикапиталистический характер. Преследуя вполне капиталистические цели (создание и увеличение прибавочной стоимости), они базировали свое производство на методах эксплуатации, характерных для доиндустриальной стадии развития капитализма.

Словом, капитализм не располагал в регионе собственной базой для расширенного воспроизводства, а значит, и всепроникающим модернизационным влиянием. Сторонники обратного видения данного вопроса, не отягощая себя серьезной методологией и следуя когда-то заданным стереотипам, насыщали свои тексты обилием «цифр-аргументов».

Конечно, можно говорить о 675 фабрично-заводских предприятиях, возникших к 1913 г. в Казахстане, о формировании здесь «кадров национального рабочего класса» (до 51 тыс.), якобы как очевидного свидетельства модернизации [2; 42], но все это будет от лукавого, с целью все того же обнаружения «широкого и глубокого» проникновения в Край капиталистических отношений. О социально-экономической природе так называемых промышленных предприятий уже говорилось. По поводу же «рабочего класса» скажем лишь, что его ряды были представлены по преимуществу маргинальными слоями аула, выбившимися в силу своей пауперизации из привычной хозяйственной колеи, а потому временно ушедшими на сезонные заработки в город (так называемые отходники) или на какие-то промышленные объекты. Но от этого они вовсе не становились агентами капиталистической модернизации.

Много писалось, а подчас говорится и в настоящее время о развитии дореволюционных городов и их роли в качестве трансляторов модернизации. Под этим подразумевалось их значение в развитии образования и культуры Края, будировании общественной жизни и т.д. Действительно, процессы урбанизации в дореволюционном Казахстане обнаруживали заметное движение. Например, в Степном крае численность городского населения с 1895 по 1910 гг. возросла более чем в два раза: с 219 тыс. человек до 425 тыс. [3; 141].

Безусловно, города превращались в центры коммуникации, посредством которых устанавливались связи между отдельными районами. Однако следует иметь в виду, что в условиях российско-имперского порядка города Края главным образом выполняли функцию военно-административных торгово-финансовых колониальных центров. Созданная в них инфраструктура была призвана обеспечить эксплуатацию природных богатств региона и вывоза их в метрополию, должна была создавать необходимые условия по торгово-финансовому обслуживанию неэквивалентных потоков «вывоза-ввоза», т.е. обмена местного промышленного и сельскохозяйственного сырья на конечную продукцию, производимую в метрополии. Имперские городские анклавные не сообщали в Степь и сколько-нибудь интенсивных и обширных культурно-образовательных сигналов, поскольку были маргинальными по отношению к ней, являлись анклавами внутри безбрежной аграрно-традиционной периферии, т.е. жили своей изолированной жизнью.

Кроме того, нельзя не напомнить тем публицистам, которые пытаются увидеть какую-то корреляцию между ростом дореволюционных городов и их влиянием на степную периферию, что здесь, помимо всего прочего, существовал еще и такой блокирующий фактор, как «деспотия пространства». На огромнейшей территории дореволюционного Казахстана не имелось сколько-нибудь плотных информационных сетей (как, собственно, и во всей имперской метрополии); они обнаруживали свой крайне рассеянный характер. Необходимость распространения информации на обширные расстояния почти до полного затухания поглощала коммуникативные процессы или сильнее всего искажала их.

Итак, рассуждать о российско-имперском модернизационном опыте в аграрном пространстве Казахстана на рубеже XIX–XX веков, вероятно, не приходится в силу отсутствия его исторического факта. Напротив, колониальная политика, проводимая в Крае, еще больше ухудшала условия и факторы воспроизводства казахского хозяйств (отчуждение огромных земельных массивов в переселенческий фонд, всевозможные запреты на традиционные маршруты перекочевков, налоги и т.д.), консервировала аграрно-традиционное социокультурное бытие.

Теперь перейдем к советскому опыту модернизации. Начало его широкомасштабной реализации было связано с развертыванием процессов по тотальному огосударствлению отношений собственности, а именно коллективизацией сельского хозяйства и индустриализацией.

Из курса политэкономии социализма, этой вульгарно-идеологической антитезы рыночно-капиталистическим экономическим теориям, можно было узнать, что в СССР уже в конце 1930-х гг. сложилась единая социалистическая собственность. И она, якобы, была представлена двумя своими формами: государственной и колхозно-кооперативной.

На самом деле, колхозы являли собой типично огосударственные структуры. Иначе, на каком основании, вопреки вещаниям о внутриколхозной демократии, колхозном самоуправлении, хозяйственной самостоятельности и прочем, именно государство в директивном порядке устанавливало почти все параметры колхозной жизни (планы производства и сдачи продукции, адреса потребителей и т.п.).

Коллективизация в своем конечном итоге привела ранее хозяйственно активного и экономически мотивированного хозяйствующего субъекта, т.е. крестьянина, к его отчуждению от средств производства и результатов труда. Сельские жители превратились в своеобразных маргиналов: как бы крестьяне, но уже утратившие подлинно крестьянский дух, ибо они, как и рабочие, становились теперь безвольными поденщиками государства, лишенными какой-либо заинтересованности в своем труде.

Но вернемся к началу коллективизации. Сталин фарисейски утверждал, что она проводилась для того, чтобы «жить стало лучше, жить стало веселее». Другими словами, для того, чтобы крестьяне модернизировались на социалистический лад. Однако настоящий ее смысл в тот период заключался совсем в других целях. Схема была простая: загнать крестьян в колхозы. Здесь они утратят право частной собственности на факторы и условия производства, которое перейдет исключительно в монополию государства. А узурпировав всю структуру отношений собственности крестьянства, можно будет уже как угодно эксплуатировать «вечно строптивного пахаря».

Колхозы, таким образом, явились удобным, эффективным и бесконфликтным для государства способом изъятия сельскохозяйственного продукта и «перекачки» его в промышленность. Ведь так называемая «социалистическая индустриализация» требовала огромных накоплений. И решалась эта проблема, главным образом, за счет экспорта за рубеж зерна. Оно в беспрецедентных масштабах безвозмездно изымалось у колхозов (отчуждение колхозной продукции осуществлялось по чисто символическим закупочным ценам, которые окупали лишь 1/20 ее себестоимости, какая уж тут доходность!).

В казахском ауле коллективизация сопровождалась седентаризацией, а правильнее будет сказать, силовой кампанией по переводу кочевников и полукочевников на оседлые формы хозяйства. В советской публицистике это чисто волюнтаристская акция сталинского режима высокопарно именовалась как «массовый перевод кочевого аула на рельсы социального прогресса».

В этом месте нельзя не признать, что кочевничество как форма хозяйства рано или поздно, но неизбежно становится объектом модернизации. Ведь в своем историческом развитии кочевническо-скотоводческие структуры исчерпывают некогда присущий им экологический и технологический потенциал и просто отмирают, так как они имманентно не способны адаптироваться к условиям индустриального урбанизированного общества, к требованиям рыночной экономики и ценностям высоко-развитой системы потребления.

Однако государству, опиравшемуся на нерыночную парадигму развития и на доиндустриальные производительные силы (каковым представал СССР), радикальная модернизация традиционно-аграрного фундаментализма была не под силу. Оно могло лишь как-то трансформировать его, а еще точнее, маргинализировать: крестьянин-номад переставал быть таковым, но вовсе не становился субъектом качественно новой системы хозяйствования, например, по типу фермерства. Собственно, именно это и продемонстрировал советский опыт.

Кроме того, особо подчеркнем, что в начале 1930-х гг. кочевое скотоводство сохраняло свою экологическую рациональность. Оно являлось тем типом хозяйственно-культурной деятельности, который на том доиндустриальном уровне развития производительных сил единственно только и мог вписаться в аридную экосистему Казахстана (степи, полупустыни и пустыни), служить способом ее эффективного экономического освоения.

Другими словами, кочевое и полукочевое скотоводство в тот период оставалось экологически и экономически целесообразной системой. Почему же оно было разрушено? Причем именно в 1930-е гг., а не позже, допустим, в 1950-е гг.?

Если не вдаваться в мистификации по поводу, якобы, озабоченности сталинского режима прогрессом казахского аула, то нужно будет сказать, что строгая привязка силовой седентаризации именно к 1930-м гг. объясняется все той же индустриализацией. Именно в связи с ней возросла потребность в зерне для экспорта, с тем, чтобы получать валюту и, вообще, накопления для промышленной модернизации. При этом зерна требовалось все больше и больше, ведь, помимо всего прочего, с новыми стройками росла и численность городского населения.

В этой связи возникла иллюзия, что, высвободив земли из-под скотоводческих пастбищ, можно будет отвести их под зерновой клин. Планы режима распространялись даже на аридные просторы: тогдашний нарком земледелия СССР Яковлев утверждал, что в Северном Казахстане «пустуют» 55 млн га пахотнопригодных земель (сельскохозяйственные лаборатории Карлага (концентрационного лагеря ГУЛАГа) экспериментировали по поводу возможности продвижения зернового хозяйства даже до экстрааридного Центрального Казахстана) [4; 189].

Коллективизация и седентаризация аула, устранившие здесь частно-семейную собственность на скот, а также масштабные государственные скотозаготовки и высокие налоговые изъятия, конфискации хозяйств крупных скотовладельцев обернулись кризисом животноводческой отрасли Казахстана. Так, если в 1928 г. в республике насчитывалось около 40 млн голов всех видов скота, то уже в 1932 г. его общее стадо сократилось до 4 млн голов, т.е. в 10 раз [5; 46–47]. Подобного Степь не знала даже во времена самых страшных иноземных нашествий или джутов.

Возникший в результате этого голод выкашивал казахские аулы. В 1932–1933 гг. от него погибло, по некоторым оценкам, около 1 млн 300 тыс. человек. Около 1 млн казахов, спасаясь от голода и репрессий режима, ушли за пределы республики, в том числе более 600 тыс. безвозвратно [6; 286].

Говоря об индустриальном развитии Казахстана, справедливо будет отметить, что оно способствовало изменению структуры его производительных сил (с аграрной на аграрно-индустриальную), формированию кадров национального рабочего класса, наращиванию процессов урбанизации, опосредованно влияло на видимые подвижки в образовательном и культурном уровнях населения и т.п.

Но вместе с тем понятно, что советская промышленная модернизация носила догоняющий характер. По своим технологическим качествам, уровню производственного аппарата (станки, оборудование и прочее) новые социалистические промышленные объекты являли репродукции вовсе не инновационной волны научно-технической революции, а уже прошлый и даже позапрошлый опыт Запада. Со всем скоро это обернется хроническим технологическим отставанием, экологическими проблемами.

После завершения войны 1941–1945 гг. вера в эффективность сверхцентрализованной экономики обрела качество еще более устойчивой идеологической константы. Апеллируя к победе в войне как доказательству правильности избранной модели развития, сталинская и последующая, партийно-государственная, пропаганда усиленно внедряли в массовое сознание имидж особой универсальности директивно-распределительной системы.

Между тем становилось все более очевидным, что вне чрезвычайных, по сути мобилизационных, условий последняя утрачивает свои и без того ограниченные потенции, ибо способна как-то функционировать лишь в экстремальной ситуации (война и т.д.). Поэтому не случайно уже в первые послевоенные годы весьма явно обозначились негативные тенденции и, прежде всего, продовольственные проблемы.

Арсенал средств реагирования на продовольственный кризис в условиях административно-командной экономики был сужен до предела. По сути, весь выбор ограничивался двумя рычагами: нормированием снабжения населения и экстенсификацией. В рамках программы экстенсификации зернового производства в 1950 г. зерновые площади увеличились в Казахстане по сравнению с 1946 г. на 1 млн 173 тыс. га [7; 21–26]. Только за счет этого фактора и удалось несколько увеличить валовые сборы зерновых культур.

И все же в годы первой послевоенной пятилетки (1946–1950 гг.) статистика фиксировала в Казахстане среднегодовую урожайность, равную показателям 1913 г. (5,6 ц/га). Среднегодовые валовые сборы зерна оказались меньшими, чем в 1928 г. [7; 27–29].

В тяжелейшем состоянии продолжало оставаться животноводство республики. В 1951 г. здесь насчитывалось лишь 4,5 млн голов крупного рогатого скота (в 1928 г. — 6,5 млн), 1,5 млн лошадей (3,5 млн), 127 тыс. верблюдов (1 млн). И только по овцам, в силу их большей биологической репродуктивности, удалось приблизиться к уровню 1928 г. — в 1951 г. их насчитывалось 18036 тыс. [8; 16–18].

В рамках неизменной системы координат продолжала выстраиваться стратегия промышленного развития, где в качестве абсолютного приоритета виделось форсированное развитие оборонного комплекса и тяжелой индустрии. Что касается производства товаров широкого потребления, то оно фактически блокировалось, поскольку, как в то время декларировал вождь, «революции без жертв не бывает», а потому задача наращивания благосостояния может быть признана актуальной лишь в «светлом будущем».

После войны оправданием продолжавшейся политики игнорирования производства потребительских товаров и чрезмерной концентрации ресурсов на развитии военно-промышленного комплекса и производства средств производства стала служить данность «холодной войны» и выводимая из нее опасность «новой империалистической агрессии». Играя на стереотипах не критического отношения к внутри- и внешнеполитическому курсу страны, ее руководство взамен нормального уровня жизни предлагало народу продолжать восхищаться грозной техникой на военных парадах, «впечатляющими» индустриальными пейзажами и невиданным размахом новых «строек коммунизма», без которых не одолеть нового врага, образ коего продолжала сотворять идеологическая машина.

Известно, что какие-либо изменения в обществе только тогда можно обозначить как подлинную модернизацию, когда они приводят к заметному росту качества жизни, социокультурной трансформации социума в целом. Сталинические же кампании конца 1920-х — начала 1950-х гг., напротив, обрекали население на страдания, нищенский уровень жизни, репрессии и смерть, консервировали общество в аграрно-традиционном социокультурном бытии. И уже поэтому называть их модернизацией было бы большой натяжкой, противоречащей правде истории.

В так называемые хрущевские реформы подчас также, хотя и имплицитно, но вкладывается модернизационный смысл. При этом наиболее сильно артикулируется его социально-политический аспект. И в качестве исходного момента здесь рассматривается XX съезд КПСС 1956 г. Как известно, на нем и была раскрыта некоторая толика преступлений некогда всемогущего вождя Сталина, подобно грому среди ясного неба, прозвучал доклад Н.С. Хрущева, в котором обличался культ личности.

Но в действительно исторической речи нового лидера страны красной нитью прослеживались попытки всего лишь дистанцировать Сталина от «ленинской партии», «ленинских норм партийной жизни», объяснить причины массовых репрессий утратой контроля партии над органами госбезопасности, происками Ежова и Берии и т.д., и т.п. Такая неуклюжая, конечно, с сегодняшней точки зрения, компенсаторная персонификация «великого террора» означала, что осуждался лишь «культ вождя», но вовсе не сама сталинская система.

Иначе говоря, по отношению к «хрущевской декаде» справедливо говорить об «оттепели», но ни о каком-то модернизационном контрапункте в политике советского государства. Трудно связывать ее, как это декларировалось в партийных документах того периода, и с «началом демократизации общества».

Имея в виду социально-экономические преобразования, следует заметить, что в их сути ни то чтобы сложно, но вообще невозможно усмотреть какие-либо модернизационные параллели.

Хрущевские реформации начинались в сельском хозяйстве, что было не только разумным, но и, по понятным причинам, естественным. Проходили они под лозунгом «Лицом к деревне!». Ориентация на качественно иное содержание в аграрной политике была пронизана верой, что стоит только вывести на колхозно-совхозные структуры инвестиционные артерии, как они тут же оживят «заложенный в их природе огромный потенциал». Принцип «чем больше вложишь — тем больше получишь», абсолютный для рыночной экономики, стал экстраполироваться на невосприимчивое к этой аксиоме социалистическое хозяйство.

Изменения в «аграрной» концепции получили свою реализацию и в Казахстане. Объемы капиталовложений в сельское хозяйство нарастали здесь еще более стремительно, чем по стране в среднем (в значительной мере это объяснялось «ставкой на целину»). В 1953–1958 гг. они увеличились по сравнению с 1946–1952 гг. более чем в 4 раза. Если в 1953 г. в сельскохозяйственное производство было вложено 97,2 млн руб., то в 1960 г. — 814,1 млн [9; 126–127].

Поворот «лицом к деревне» дал некоторые ощутимые результаты, причем неожиданно для руководства страны, почти сиюминутные. Но вряд ли принималось во внимание, что суть интенсификации заключается не просто в наращивании капиталовложений, энергетических мощностей, численности поголовья скота, посевных площадей и даже количественном увеличении выпуска продукции, а именно в повышении эффективности производства. В контексте же этого решающего критерия экономика СССР не шла ни в какое сравнение с развитыми капиталистическими странами.

В рассматриваемые годы Хрущев придерживался «генеральной линии партии» на выкорчевывание всяких проявлений частной собственности, тотальное обобществление сельского хозяйства. Даже колхозы с их якобы кооперативной формой собственности рассматривались как временная стадия перехода к более высоким общественным (читай: *огосударственным*) структурам. Отсюда во многом программные тезисы о стирании «граней между городом и деревней», «различий между промышленным и сельскохозяйственным трудом», идеи о создании агрогородов, поселков городского типа, индустриализации сельского хозяйства, понимаемой не только и даже не столько как его промышленная модернизация, а как средство придания колхозникам статуса, социального облика и стереотипов рабочего, а сельским поселениям — урбанизированного архитектурного антуража.

Что касается личных подсобных хозяйств колхозников, то еще со времен коллективизации они рассматривались как вынужденное неудобство, с которым в критические моменты продовольственного напряжения приходится мириться, но которое рано или поздно надо будет ликвидировать, ибо без этого не достигнуть полного «раскрестьянивания», столь победно начатого в годы сталинского «великого перелома». Из этой большевистской формулы проистекал «хрущевский натиск» на личные подсобные хозяйства колхозников (ограничение их размеров, усиление тяжести налогообложения и т.д.)

В начале 1950-х гг. страна продолжала испытывать достаточно острый кризис производства зерна. Смягчить, а затем и устранить его предполагалось за счет резкого увеличения посевных площадей. В этой связи был взят курс на распашку гигантских земельных массивов на востоке страны. Наиболее масштабно проводилась она в Северном Казахстане, где в конечном итоге было распахано около 25 млн гектар (га) земли.

Понятно, что беспрецедентные антропогенные вторжения в обширнейшие девственные ареалы Степи не могли не вызвать масштабных экологических последствий. Так, уже в первые годы (1955–1958) начались пыльные бури на легких почвах в Павлодарской области, а в начале 60-х гг. процессы выдувания почв охватили земли всего целинного региона. К 1960 г. в Северном Казахстане было подвержено ветровой эрозии более 9 млн га почв, что равнялось тогда примерно всей сельскохозяйственной площади такой страны, как Франция [6; 248].

Заданный в алгоритме задачи окончательного «снятия» зерновой проблемы курс на освоение целины не решил ее. На долю СССР стало приходиться 16 % всех зерновых площадей на Земном шаре (для сравнения КНР — 13 %, Индия — 14, США — 8,5 %). Тем не менее страна стабильно входила в

пятерку крупнейших мировых импортеров зерна. По некоторым оценкам, за десять лет (1976–1985) его было закуплено более 308 млн т на сумму в 50 с лишним млрд долл.

Причем это были «нефтедоллары»: в 1960 г. было продано 17,8 млн т нефти, закуплено 200 тыс. т зерна, в 1985 г. экспортировано 117 млн т нефти, импортировано 44,2 млн т зерна [6; 251]. Попросту говоря, зерно обменивали на невозполняемые природные ресурсы — нефть.

В ходе освоения целины обострилась проблема региональных противоречий в развитии производительных сил Казахстана. Согласно советской экономической доктрине централизованные капиталовложения должны были направляться, прежде всего, туда, где создавались полюсы экстенсивного роста. А потому в этот период именно целина, как и промышленный Восток и индустриальный Центр республики, стала основным полюсом притяжения государственных инвестиций в ущерб другим регионам республики. В результате производственные и социальные инфраструктуры развивались в последних гораздо менее динамично, а производительные силы чуть ли не стагнировали, порождая вопросы занятости и пауперизации населения, демографические и экологические проблемы и т.д. Все это служило базой для возникновения проблемы «Север – Юг» (отсталые в плане развития производительных сил западный и южный регионы и относительно более развитые Север, Восток и отчасти Центр), чреватой негативными последствиями в самых разных проекциях, многие из которых отчетливо проявляются сегодня.

Брежневский период принято считать «годами застоя». Но это опять-таки инсинуации советской идеологии, правда, уже «горбачевского разлива». На самом деле, советская экономика к этому времени стала просто более обнаженно демонстрировать свои, объективно заданные ее нерыночной, а потому глубоко экстенсивной, природой возможные пределы роста. Что касается общественно-политической базы советской системы, то она вступила в закономерную для любых социальных утопий фазу саморазрушения. Другими словами, как это не камуфлируй идеологическими завесами, нарастал именно системный кризис.

Следует сказать, что в 1965–1985 гг. индустриализационные процессы протекали в Казахстане достаточно динамично. Он превратился в один из развитых промышленных регионов СССР. По объему ВВП республика занимала 3-е место в СССР (после России и Украины). Здесь находилась одна из основных баз цветной металлургии страны, действовали обширный топливно-энергетический комплекс, развитая химическая отрасль, угледобывающая промышленность, имелся огромный (даже по мировым стандартам) потенциал нефтедобычи. Здесь находились крупнейшие в стране месторождения урана.

В республике производилось 95 % союзного объема хрома, 83 — баритов, 90 — желтого фосфора, 40 — кормовых фосфатов, более 30 — меди, 50 % серебра. Потребности СССР в свинце и цинке на 70–80 % покрывались из казахстанских месторождений. Доля в союзном производстве каменного угля составляла 20 %: к энергетическим углям Казахстана были традиционно привязаны ТЭС на Урале и в Сибири. Каждая 8-я тонна товарной железной руды была казахстанского происхождения [10; 588].

Но если рассматривать промышленность региона в структурном разрезе, то нетрудно будет заметить ее нарастающую сырьевую направленность. Преимущественное развитие получили топливно-энергетический комплекс, цветная и черная металлургия, химическая и нефтехимическая отрасли. В результате сложился относительно высокий удельный вес добывающего сектора промышленности (14–16 % против 9 по СССР), тогда как, например, доля машиностроения в общем объеме промышленного производства составляла всего 7 % (27,4 % по СССР). За пределы казахстанского экономического района вывозилось, как правило, дешевое сырье, а поступала дорогостоящая конечная продукция с высокой добавленной стоимостью. Отсюда перекося стоимостного баланса ввоза-вывоза: Казахстан вывозил продукции на 8, а ввозил — на 16 млрд руб. [11].

Нельзя не отметить, что в структуре промышленности Казахстана по-прежнему доминировало производство средств производства, тогда как производство предметов потребления имело удельный вес, равный чуть более 20 %. В результате производство товаров народного потребления в Казахстане достигало только половины среднесоюзного уровня, его объемы были в 3,6 раза меньше, чем, например, в Литве, в 4,2 раза, чем в Латвии и Эстонии. В 1981–1985 гг. в Казахстане производилось потребительских товаров на сумму в 628 руб. в год, что равнялось примерно двухмесячной зарплате квалифицированного рабочего [12; л. 8].

Располагая почти 8 % крупного рогатого скота от его общесоюзной численности, 56 — поголовья овец и коз, производя 23 % общесоюзного производства шерсти, Казахстан имел лишь 5,7 % в производстве трикотажных изделий, 4,1 — шерстяных тканей и обуви. Армения, которая производила

шерсти в 23 раза меньше, чем Казахстан, изготавливала в 1,5 раза больше носочно-чулочных изделий. В целом же товаров народного потребления в расчете на одного жителя выпускалось в Казахстане в 1,9 раза меньше, чем в среднем по СССР, почти в 2 раза меньше, чем в Грузии; 2,1 — Армении; 3,6 — Литве; 4,1 — Эстонии; 4,3 — Латвии; 2,3 раза меньше, чем в Молдавии. Еще более удручающими выглядели конкретные цифры. Из 15-ти союзных республик Казахстан по этому показателю занимал лишь 12-е место, оставляя позади себя только Узбекистан, Таджикистан и Туркмению [13].

Из данных официальных народнохозяйственных отчетов вырисовывалась в общем-то достаточно благополучная картина развития промышленности. Поэтому общество не видело не то что бы явных симптомов, но и каких-то косвенных, статистически фиксируемых опосредований кризиса. Ведь долгие десятилетия единственным критерием функциональности и эффективности экономики был рост валового продукта, приучивший оценивать любую динамику только с количественной стороны: если объемы продукции по сравнению с предшествовавшей базой хоть как-то возрастали, значит, отрасль в динамике, если нет — производство стагнирует. А цифры говорили о перевыполнении на миллионы тонн планов по стали, чугуну, нефти, углю и т.д.

Между тем «ползли в заоблачную высь» и графики импорта. Такая симметричность тенденций могла означать только одно: промышленность, выпуская огромное количество, скажем, стали, сама по себе, испытывала огромный дефицит ее сортамента (электростали, проката из низколегированной стали и т.д.; в 1985 г. из 155 млн т стали, выплавленной в стране, 85,5 млн, т.е. значительно больше половины, приходилось на «дедовский» мартеновский способ) [13]. Следовательно, если в количественном отношении валовое предложение продукции подчас перекрывало спрос, то по качеству сильно отставало. Вместе с тем динамика в производстве той же стали при ее относительно незначительном экспорте свидетельствовала о гипертрофированной металлоемкости промышленности: только в машиностроении излишний вес продукции достигал 12–15 млн т, что в 2,5 раза перекрывало годовой объем сталелитейной промышленности Казахстана [14; 43–44].

Непроизводительная ресурсоемкость была характерна для всех отраслей экономики республики. В Казахстане в расчете на душу населения производилось и потреблялось электроэнергии больше, чем во многих высокоразвитых странах. По логике, согласно которой экономическое благосостояние и производительность труда во многом определяются среднедушевыми показателями потребления производства энергии, республика должна была представлять собой процветающий регион. Но в действительности индексы энергопотребления и развития экономики были более чем неадекватны. И это могло говорить только о том, что экономика оставалась сверх всяких норм расточительно энергозатратной.

В аграрном секторе показатели динамики увеличения валовой продукции были также неадекватны нарастающим из года в год затратам. Так, если в 1966–1975 гг. их среднегодовые показатели составляли 5 %, 1976–1980 гг. — 2,5, то в 1981–1985 гг. — всего 0,1 %. Если же учесть, что немалая доля валовой продукции аграрного комплекса приходилась на личные подсобные хозяйства населения (в среднем в год за 1981–1985 гг.: по картофелю — 56 %, овощам — 32, бахчевым — 35, плодово-ягодным культурам — 53, мясу — 31, молоку — 44, яйцам — 35, шерсти — 22 %), то динамика валового производства в колхозно-совхозных структурах обретает в рассматриваемые годы еще более удручающую картину [14; 43–44].

По официальным данным того периода, производительность труда в сельском хозяйстве росла от пятилетки к пятилетке. Согласно же современным расчетам, в 1981–1985 гг. она по отношению к 1966–1970 гг. не повысилась, а, наоборот, упала на 10 %. О крайне низкой эффективности труда говорят сравнительные страновые данные. Так, чистый результат от всей деятельности в расчете на одного работника в Казахстане составлял всего 11 руб., или по нереальному валютному курсу тех лет что-то около 25 долл., тогда как в США этот показатель равнялся 59 тыс. долл., в Великобритании — 42 тыс., в Германии — 32 тыс. долл. Один работник в среднем гипотетически «кормил» лишь 13 человек (в США — 80, Швейцарии — 100, Нидерландах — 60 чел.) [15; 32]. И это не мудрено, если иметь в виду, что в сельском хозяйстве Казахстана, в отличие от развитых стран, 65–75 % технологических операций совершались посредством ручного труда.

В 1981–1985 гг. 53 % совхозов и колхозов Казахстана были убыточны, а размеры убытка вылились в млрд руб. (в Талды-Курганской области были убыточными 72 % совхозов и колхозов, в Уральской — 78, Семипалатинской — 68, Целиноградской — 60 % и т.д.) [16].

Продолжал действовать затратный механизм. Так, в животноводстве затраты на производство 100 руб. валовой продукции составили в 1981–1985 гг. 120 руб. [17; 36–38]. В рассматриваемые годы цена

реализации не возмещала даже себестоимости в производстве мяса крупного и мелкого рогатого скота, овощей, сахарной свеклы, молока и молочных продуктов, свинины, шерсти и т.д. Все это свидетельствовало о том, что колхозно-совхозная организация производства была не рентабельной и, в случае ее гипотетического функционирования в пространстве плотной рыночной конкуренции, рухнула бы в одночасье.

Глубоко иррациональную природу структурных образований эпохи «великого перелома» (колхозов и совхозов, которые постоянно интерпретировались пропагандой как яркие свидетельства «революционной модернизации сельского хозяйства») обнаруживала их неспособность выполнять свою прямую функцию — обеспечивать общество продовольствием. Располагая на своей территории 2/3 мировых черноземов, занимая первое место в мире по площади сельхозугодий (603 млн га в СССР, 431,5 — в США, Канаде — 78, Нидерландах — 2,0 млн га), являясь абсолютным лидером по поголовью крупного рогатого скота, овец, свиней и птицы, обладая стадом коров, в 10 раз большим, чем Великобритания, и в 40 с лишним раз, чем Дания (крупнейший экспортер масла), имея 23 млн человек, занятых в сельском хозяйстве (в США — 3 млн), СССР оставался крупнейшим импортером продовольствия. Советский импорт сельхозпродукции возрос со среднегодового уровня в 2,6 млрд долл. (20 % всего импорта) в 1970–1972 гг. до 19 млрд долл. (24 %) в 1981–1985 гг. Если в 1970 г. было закуплено на мировых рынках 165 тыс. т мяса и мясопродуктов, то в 1985 г. — 857 тыс., животного масла — соответственно 2,2 и 276 тыс. т, сахара-песка — 2745 и 4125 тыс. т [18; 31–36].

Таким образом, в ходе осуществления советской социально-экономической политики были созданы хозяйственные структуры, которые, в силу их «огосударственной сущности», далеко не отвечали действительно модернизационным. Свойственные им технологические, производительные, менеджмент-управленческие, природоохранные и прочие параметры никак не соответствовали передовым современным требованиям.

А потому для них был закономерен процесс так называемого «застоя», если выразить точнее, то они начинали все более четко «выписывать» кардиограмму, близкую к предынфарктному кризису. Последней попыткой выйти из него явилась горбачевская «перестройка».

Начиная с апреля 1985 г. были предприняты тщетные, как скоро оказалось, попытки реализовать декларированную в обществе концепцию «ускорения». В качестве ее главного момента виделась идея обновления производственного аппарата (станки, оборудование, технологические линии и прочее). Как считали ее инициаторы и «архитекторы» (например, академики-экономисты А. Аганбегян, В. Заславская и другие) посредством перераспределения валютных ресурсов с закупки потребительских товаров (продовольствие, ширпотреб и т.д.) на преимущественное приобретение импортных технологий и продукции машиностроения удастся уже к 1990 г. довести долю машин, станков, конвейерных линий, оборудования, приборов, отвечающих по своим инновационным характеристикам мировым стандартам, до 90 %. Как следствие — резкое повышение производительности труда, а отсюда и ускорение экономического развития.

В аграрной сфере резерв ускорения усматривался во внедрении достижений НТР, новых технологий и других факторов интенсификации сельскохозяйственного производства. Как подчеркивал М.С. Горбачев в своих выступлениях в Целинограде (ныне Нур-Султан) в сентябре 1985 г., эти моменты способны сообщить сильнейший импульс колхозно-совхозной системе, потенциал которой, якобы, огромен.

Между тем такая постановка проблемы, будучи аксиоматично верной для рыночной экономики, абсолютно не интегрировалась в советскую модель. Монополия производителей напрочь лишала их интереса к любым инновационным технологиям и управленческим практикам, ведь в условиях тотального дефицита любая их продукция (даже бракованная) расхватывалась, что говорится «с лету».

Очень быстро несостоятельность концепции ускорения выявилась и в сельском хозяйстве. Здесь также все объяснялось отношениями собственности. Огосударственная колхозно-совхозная система уже в силу своей природы была не способна воспринять достижения научно-технической революции, новейшие технологии и научные системы земледелия. Колхозники и рабочие совхозов, являясь, по сути, бесправными поденщиками у государства, отчужденными от средств производства и результатов труда, были в принципе безразличны к общественному производству и рассматривали работу здесь как своеобразную барщину. В рамках такой хозяйственной мотивации говорить о сколько-нибудь серьезной интенсификации было излишне самоуверенно.

Провальные результаты начального периода перестройки наглядно демонстрировали несостоятельность попыток реформирования экономики посредством облегченных подходов. Становилось

ясным, что «косметическими» методами, стилизованными под реформу, здесь не обойтись, ибо кризисные (как раз в это время протекавшие в обществе процессы впервые начинают характеризоваться не как застой, а именно как кризис) причины лежат гораздо глубже — в системе производственных отношений. В этой связи общественным сознанием начинает все более широко овладевать понимание, что путь к динамизации и благосостоянию страны лежит через рынок и частную собственность, т.е. те веки, которые в своей эволюции прошли все развитые цивилизованные государства.

Однако руководство страны по-прежнему проявляло нерешительность, медлительность и излишнюю осторожность. Именно этим объясняются попытки соединить план и рыночную стихию и тем самым выйти на некую модель социалистического рынка, подменить частную собственность надуманными гибридами (арендой, арендным подрядом и т.д.) Ярким примером «шараханий» этого периода стали половинчатые законы о государственном предприятии (объединении) и о кооперации. Хотя они и сообщали обществу движение вперед, тем не менее проблемы не решали. Требовались гораздо более радикальные меры.

В этой связи становилось ясно, что только с перемещением центра принятия решений из бюрократических чертогов в более активный, реформаторски ориентированный орган можно было, по крайней мере, надеяться на эффективное прохождение социально-политических новаций. Такие предпосылки были созданы после образования в результате весенних выборов 1989 г. народного парламента. Именно на его трибуне развернулась активная борьба за переход к рынку и частной собственности, отход от политической монополии КПСС как важнейшим условиям создания на обломках тоталитарной империи демократического общества.

Между тем исторический лимит подходил уже к своим запредельным параметрам. Ливень «нефтедолларов», под которым расцвела иллюзия советского благосостояния, неожиданно прекратил извергать свои обильные потоки (объемы добычи нефти снизились почти в 2 раза, а цены на ее «бочку» беспрецедентно обрушились). Кредитные транши уже никто не предоставлял, сомневаясь в платежеспособности СССР (его внешний долг, по оценкам, составлял от 150 до 250 млрд долл.) [19; 42–48].

Но, несмотря на столь драматично развернувшиеся коллизии, экстенсивная инерция продолжалась. Все также военно-промышленный монстр категорически не желал умерить свои аппетиты, оттягивая на себя столь необходимые гражданским отраслям производства средства (в советской оборонке производилось танков в 3 раза больше, чем в США). Продолжали стоять в очереди за иждивенческой квотой «братья по социализму». Всеобщий дефицит в семимильных сапогах уверенно шагал по городам и весям, обходя только советскую витрину — Москву. Уже далеко не гипотетической становилась угроза голода (по мнению, Е. Гайдара).

Требовалось не «перестраивать», а решительно демонтировать, причем не только экономические конструкции, но и возведшую их социально-политическую систему. Однако консервативное руководство страны, будучи по природе своей коммунистическими ортодоксами, демонизировавшие в процессе всей своей партократической карьеры частнособственнические отношения и рынок, продолжали упражняться в некоей компромиссной демагогии (типа: «рынок, но социалистический», хотя кентавр существует только в мифологии). В результате страна, как этого и следовало ожидать от объективно-императивной исторической динамики, вошла в экономический и политический коллапс, который и обрушил ее.

Еще совсем недавно все мы были проникнуты неподдельным чувством пафоса от осознания того, что являемся гражданами одной из величайших в мире индустриальных держав. И в этом было не так уж мало от истины, ибо СССР, действительно, представлял собой страну с гигантской индустриальной инфраструктурой, высоким удельным весом промышленного сектора в производстве валового общественного продукта, солидным научно-техническим и образовательным потенциалом, динамичными процессами урбанизации и вполне индустриальной структурой занятости, достаточно адекватным качеством трудовых ресурсов и населения в целом.

Однако если в контексте технико-экономических характеристик и сложившейся структуры производительных сил вырисовывался хотя и виртуальный, но все же имидж индустриального гегемона, то в призме культурно-цивилизационных маркеров общество обнаруживало статус, весьма и весьма далекий от этой претензии.

Фанатично уверовав в директивно-распределительную, вне рыночную систему как единственно правильную модель общественно-политического устройства, большевистские радикалы провели огосударствление всей структуры отношений собственности, отбросив тем самым общество на обочину всемирно-исторической эволюции, обрекая его прозябать в плену иррационального бытия.

Догоняющая промышленная модернизация и воздействие факторов научно-технической революции динамизировали чисто экстенсивные индустриализационные процессы в СССР, но в культурно-цивилизационном плане не меняли его статуса как общества аграрного типа, остающегося далеко за пределами ареала индустриального универсума. «Китайская стена», выстроенная государством, поющим гимн «коллективному братству равных», надолго заключила людей в закрытое общество, превратив их в заложников традиционно-аграрного логоса с его приматом неличных (личных) связей и примитивно-групповой идеологии.

И это, пожалуй, главный аргумент, вызывающий глубокие сомнения по поводу наделения советского эксперимента характеристиками, так сказать, «классической» модернизации. Ведь главным смыслом ее является созидание именно современного общества. А его критерии выстраиваются не только и даже не столько в линейке сугубо экономических параметров.

Мы знаем ряд прецедентов, когда та или иная страна имеет довольно высокие формальные макроэкономические индикаторы, но при этом низкое качество народонаселения в целом и эксклюзию подавляющей части общества относительно более или менее нормальных жизненных стандартов. Можно демонстрировать достаточно адекватные модернизации, научно-технические достижения, но за счет ущемления прав людей на лучшую жизнь (как это было в СССР, где точечные технологические прорывы в военной сфере, т.е. в военно-промышленном комплексе, никак не влияли на рост благосостояния общества и даже существенно сдерживали его, оттягивая на себя огромнейшую часть госбюджета). Ни таким уж ярким маркером модернизации выступает динамика урбанизации, поскольку ее процессы очень часто обнаруживают свои искаженные формы и имеют больше характер рурализации, когда массово привносимые стереотипы сельской (аграрно-традиционной) субкультуры подавляют и ассимилируют имманентные устои города, нейтрализуя его исторически «родовые» модернизационные функции (в Бразилии, например, около 86 % населения проживает в городах, но их большая часть представлена пауперизированно-люмпенизированной массой).

Выводы

Понятно, что модернизация — проект многовекторный, а потому у него обширная гамма самых разных составляющих и проекций (не случайно в науке наработано обилие теорий и концептов модернизации, которые включают в аналитическую процедурность самые различные стороны жизнедеятельности общества) [20]. Однако большинство исследователей все же согласно, что, возможно, и несколько утопической, но неизбежно фундаментальной тенденцией развития современного, т.е. действительно модернизированного общества, является формирование подавляющего слоя таких его членов, которые выступают не просто посторонними созерцателями социально-экономических трансформаций, но их сознательными и творческими субъектами. Это должны быть индивиды, обладающие свободой в своих выборах и предпочтениях, секуляризированные от каких-то строго и жестко предписанных и уже изначально predeterminedных корпоративно-групповых связей, условных статусов и ролей, готовые к инновациям и изменениям, плюрализму и толерантности, четко и ответственно осознающие и активно реализующие свои политические и гражданские права и т.п.

Советский опыт модернизации имел своим продуктом конструирование совершенно иного общества и, соответственно, его массового субъекта — «простых советских людей». «Homo soveticus», гордо прозванный «человеком новой эры», в действительности сохранял ментальность все того же аграрного общества. По-прежнему растворяясь в группе и отождествляя себя лишь с ней, мазохистски и всецело отдаваясь магии авторитета, он видел в качестве единственно рациональной и надежной субстанции слепое подчинение большому и сильному целому и олицетворявшему это целое — «богу-человеку».

Содержание данной ментальности не менялось от того, что, будучи адаптированной к «социалистической идее», она стала нарекаться «марксистско-ленинской идеологией», референтные группы вычленялись как «партия» или «класс», а авторитет персонифицировался не племенным вождем, а иконой в лице Генерального секретаря.

Советское государство, если отвлечься от его социально-политических обозначений (тоталитарности) и придерживаться исключительно характеристик социокультурного плана, являло собой типичный образец аграрного, традиционного общества. Реальная данность этого определяла и природу массового общественного сознания. Идеологическое обрамление изменяло лишь его внешние формы, но, отнюдь, не сущностное содержание. Несмотря на пропагандистско-идеологические претензии на «особость» советской ментальности, она, по большому счету, была рефлексией (отражением) пусть

превращенного, а все же именно аграрно-традиционного, но вовсе не современного, модернизированного общества.

Итак, можно сделать вывод, что советский модернизационный опыт, вбрасывавшийся режимом в общество на протяжении десятилетий, закончился историческим фиаско. Иного быть и не могло, поскольку советская система, в силу своей заданной иррациональности, была невосприимчива к целям и идеям подлинной модернизации.

Только сегодня они начинают осваиваться казахстанским обществом (как и всем постсоветским пространством). Но это уже новое сообщество граждан, устремленное в построение рыночной экономики и на ее основе — либерально-демократического государства, нацеленное именно на такой модернизационный опыт, которым движимы авангардные эшелоны современного человеческого Универсума. Важно подчеркнуть, что стратегические программы развития Республики Казахстан в ряде своих перспективных аспектов ориентируют не на догоняющую модернизацию, а на ее инновационную модель. И в этом таятся оптимистические ожидания общества.

Список литературы

- 1 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 139. — Д. 2533. — Л. 3.
- 2 Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие рабочего класса в Казахстане / А.Н. Нусупбеков. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. — 244 с.
- 3 Минц И.И. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане / И.И. Минц. — Ташкент: Фан, 1967. — 768 с.
- 4 XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1930. — 200 с.
- 5 Казахстан за 50 лет: стат. сб. — Алма-Ата, 1970. — 570 с.
- 6 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: Университет Туран, 1997. — 360 с.
- 7 Динамика посевных площадей, урожайности и валовых сборов основных сельскохозяйственных культур: стат. сб. — Алма-Ата, 1989. — 275 с.
- 8 Животноводство Казахстана: стат. сб. — Алма-Ата, 1989. — 453 с.
- 9 Народное хозяйство Казахстана в 1968 году: стат. сб. — Алма-Ата, 1970. — 120 с.
- 10 Абусейтова М. История Казахстана и Центральной Азии / М. Абусейтова, Ж. Абылхожин, С. Кляшторный, Н. Масанов, Т. Султанов, А. Хазанов. — Алматы: Білім, 2001. — 620 с.
- 11 Казахстанская правда. — 1988. — 20 дек.
- 12 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 135. — Д. 326. — Л. 8.
- 13 Аргументы и факты. — 1989. — № 24.
- 14 Мир в цифрах: стат. сб. — М., 1992. — 502 с.
- 15 Народное хозяйство СССР за 70 лет: стат. сб. — М., 1989. — 623 с.
- 16 Аргументы и факты. — 1991. — № 21.
- 17 Совхозы и колхозы Казахстана: стат. сб. — Алма-Ата, 1989. — 235 с.
- 18 Рентабельность и себестоимость сельскохозяйственного производства в Казахской ССР: стат. сб. — Алма-Ата, 1989. — 220 с.
- 19 СССР и зарубежные страны: стат. сб. — М., 1992. — 520 с.
- 20 Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. — М., 1996. — 416 с.

Ж.Б. Абылхожин

Қазақстандағы жаңартудың ресейлік-империялық және кеңестік тәжірибесін тарихи бағалау жөніндегі дискурс

Мақалада Қазақстандағы жаңартудың ресейлік-империялық және кеңестік үлгілерінің дәрменсіздігі туралы аргументтер қарастырылған. Бірінші тәжірибе патшалықтың өзінің «мессиандық-цивилизаторлық рөлін» жүзеге асыруға деген мақсаты әдейі жасалған деген тұрғыдан қарастырылмайды. Оның астарында қандайда империялық отарлау саясатының қандайда бір жанама немесе еріксіз «өнімі» жатыр. Кеңестік тәжірибеге байланысты жаңартудың әлеуметтік мәдени аспектісін ескере отырып, оның аграрлық-дәстүрлі қоғамның тіреуіне, яғни «социалистік» жетілдірілген формасына негізделген деген қорытынды жасалады. Сондықтан, көптеген жағдайларда квазижаңартылған нәтижелерге ие болды. Мақалада «жаңартудың» тек қана әлеуметтік-экономикалық жағы қарастырылған, себебі оның мәдени-білім проекциясына назар аударылмайды, бұл мәселе ерекше зерттеуді талап етеді.

Кілт сөздер: Қазақстан, жаңарту, империя, кеңестік мәдениет, аграрлық-дәстүрлі менталдық дискурс.

Zh.B. Abylkhodzhin

To the discourse on historical assessments of the Russian-imperial and Soviet experience of modernization in Kazakhstan

The article makes arguments that seem to be able to justify the failure of the Russian-imperial and Soviet models of modernization in Kazakhstan. As for the first experience, of course, it is not understood here in the sense and quality of the deliberately given and purposeful desire of tsarism to fulfill its supposedly «messianic-civilizing role». By it is meant a certain by-product or involuntarily associated «product» mediated by imperial colonial policy. In connection with the Soviet experience, it is concluded that it was based (if we bear in mind the socio-cultural aspect, which essentially determines the quality of modernization) on the foundations of an agrarian-traditional society, albeit in his deeply transformed, i.e. modified by «socialist» introductions, form. And therefore, in many respects had quasi-modernization results. It should be noted right away that the article considers the purely social and economic aspects of «modernization», while its cultural and educational projections are omitted here, because they require special consideration.

Keywords: Kazakhstan, modernization, empire, Soviet culture, agrarian-traditional mentality, discourse.

References

- 1 AP RK [The President's Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 708, Op. 139, D. 2533, L. 3 [in Russian].
- 2 Nusupbekov, A.N. (1966). *Formirovanie i razvitie rabocheho klassa v Kazakhstane* [Formation and development of working class in Kazakhstan]. — Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 3 Minc, I.I. (1967). *Pobeda Sovetskoi vlasti v Srednei Azii i Kazakhstane* [The victory of the Soviet power in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent: Fan [in Russian].
- 4 XVI sezd VKP(b). *Stenograficheskiy otchet* (1930). [XVI congress VKP(b). Verbatim record]. Moscow [in Russian].
- 5 *Kazakhstan za 50 let. Statisticheskii sbornik* (1970). [Kazakhstan in 50 years. Statistic digest]. Alma-Ata [in Russian].
- 6 Abylkhodzhin, Zh.B. (1997). *Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek* [Essays on social-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty: Universitet Turan [in Russian].
- 7 *Dinamika posevnykh ploshchadei, urozhainosti i valovykh sborov osnovnykh selskokhoziaistvennykh kultur. Statisticheskii sbornik* (1989). [The dynamics of sown areas, productivity and gross harvest of major crops. Statistical Digest]. Alma-Ata, 275 [in Russian].
- 8 *Zhivotnovodstvo Kazakhstana. Statisticheskii sbornik* (1989). [Livestock of Kazakhstan. Statistic digest]. Alma-Ata [in Russian].
- 9 *Narodnoe khoziaistvo Kazakhstana v 1968 godu. Statisticheskii sbornik* (1970). [National economy of Kazakhstan in 1968. Statistic digest]. Alma-Ata [in Russian].
- 10 Abuseitova, M., Abylkhodzhin, Zh., Kljashtorny, S., Masanov, N., Sultanov, T., & Hazanov, A. (2001). *Istoriia Kazakhstana i Tsentralnoi Azii* [History of Kazakhstan and Central Asia]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 11 *Kazakhstanskaia Pravda* (1988, 20 dec.). [Kazakhstani Truth]. [in Russian].
- 12 AP RK, F. 708, Op. 135, D. 326, L. 8 [in Russian].
- 13 *Arhumenty i fakty* (1989). [Arguments and Facts]. No. 24 [in Russian].
- 14 *Mir v tsifrakh. Statisticheskii sbornik* (1992). [The world in numbers. Statistic digest]. Moscow [in Russian].
- 15 *Narodnoe khoziaistvo SSSR za 70 let. Statisticheskii sbornik* (1989). [National economy of the USSR in 70 years. Statistic digest]. Moscow [in Russian].
- 16 *Arhumenty i fakty* (1991). [Arguments and Facts] [in Russian].
- 17 *Sovkhozy i kolkhozy Kazakhstana. Statisticheskii sbornik* (1989). [Sovkhozes and kolkhozes of Kazakhstan. Statistic digest]. Alma-Ata [in Russian].
- 18 *Rentabelnost i sebestoimost selskokhoziaistvennogo proizvodstva v Kazakhskoi SSR. Statisticheskii sbornik* (1992). [Profitability and cost of agricultural production in the Kazakh SSR. Statistical Digest]. Alma-Ata [in Russian].
- 19 *SSSR i zarubezhnye strany. Statisticheskii sbornik* (1992). [USSR and foreign countries. Statistic digest]. Moscow [in Russian].
- 20 Shtompka, P. (1996). *Sotsiologiia sotsialnykh izmenenii* [Sociology of social change]. Moscow [in Russian].

Г.У. Ахметшина, М.А. Алпысбес

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: guldena_82@mail.ru)*

Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорларының сандық сипаттамаға көшуі

Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорларының сандық сипаттамаға көшуі қазіргі таңдағы мұрағат мекемелерін модернизациялау ісін жүзеге асырудағы өзекті бастамалардың бірі болып табылады. Ұлттық архив қорларын сандық сипаттамаға көшіру кешелі-бүгін ғана туындаған мәселе емес. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен елімізде 2004 жылы «Электронды Үкімет» бағдарламасын іске асыру басталған мезеттен бастап, электрондық архивтер жүйесін ұйымдастыру жұмыстары да жүзеге асырылып келеді. Мақалада авторлар Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорларының сандық сипаттамаға көшуі барысын жан-жақты сипаттап, электрондық архив жүйесінің құрылуының маңыздылығына тоқталған. Бұл орайда, «Цифрлы Қазақстан» жобасының халыққа қызмет көрсету үдерісін дамытуға бағытталған жұмыстарына жан-жақты талдау жасалынған. Архивтер қорында сақтаулы тұрғандардың сандық сипаттамаға көшуі, жаңа технологияларды қолдану архив жұмысының барысына жаңа серпін беретініне күмән келтірмейді.

Кілт сөздер: ұлттық архив, сандық сипаттама, электронды үкімет, цифрлы Қазақстан, архив қорлары.

Кіріспе

Тәуелсіз еліміз ХХІ ғасырға аяқ басқан шағында, әлемнің озық елдерінің қатарына кіруді мақсат етіп қойған Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев жалпы ғаламдық жаһандану өзгерістерін ескере отырып, ақпараттық кеңістікті дамытудың стратегиялық міндетін алға тартты. 1997 жылы жасалған «Қазақстан – 2030» Жолдауында: «ең алдымен келешекте әлемнің дамыған елдерінің инфрақұрылымымен бәсекелес бола алатын тәуелсіз телекоммуникациялық қызметтер жүйесін құру қажеттілігі» — жайлы айтылды [1]. 1997 жылы осы мақсатқа жетуге бағытталған «Қазақстан Республикасының бірыңғай ақпараттық кеңістігін қалыптастыру» туралы Президент Жарлығы шықты [2; 47].

Бүгінгі күні мемлекеттік органдар мемлекеттік қызметтерді көрсету үшін қажетті архивтік құжаттарды электрондық нысанға аударуды тұрақты негізде қамтамасыз етуге міндетті. Халыққа қызмет көрсету үдерісін жедел дамытуға бағытталған «Цифрлы Қазақстан» жобасын атап өту қажет. Осы бағдарламамен мемлекеттік органдардың қызметтерін цифрландыру бойынша үлкен мақсат қойылды. Ақпараттандырудың алдыңғы кезеңінде мемлекеттік қызметтерді көрсетуге тікелей немесе жанама түрде араласатын мемлекеттік органдардың базалық инфрақұрылымы мен ақпараттық жүйелері түрінде Қазақстан Республикасының «Электрондық Үкіметі» құрылды.

Архив құжаттарын электрондық нысан үлгісіне аудару «электрондық үкіметтің» сервистік интеграторы жүзеге асырады. Кез-келген қазақстандық осы жүйе көмегімен жүздеген операцияны компьютер алдында отырып-ақ жүргізе алады. Сәйкесінше, архив мекемелерінің қызмет түрлерін пайдалану мүмкіндігі арта түседі, оның айналым мүмкіндігі жеделдетіледі. Ізденіс мақсаты: мақалада авторлар Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорларының сандық сипаттамаға көшу барысын жан-жақты зерттеп, зерделеуді мақсат етіп қояды.

Мәселенің қысқаша тарихы

«Электронды архив» жобасы ҚР Тұңғыш Президентінің 2015 жылғы 8 қаңтардағы № 464 жарлығымен бекітілген «Ақпаратты Қазақстан – 2020» және 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты халыққа жолдауындағы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасына сәйкес «Құжаттардың бірыңғай электрондық архиві» ақпараттық жүйесін архив қорлары бойынша тізімдемелер мен істердің электрондық нұсқасы жасалуда, сонымен қатар электронды архив жобасы — архивте құжаттарды электронды түрде сақтауға мүмкіндік беретін және құжаттарды іздеу барысында уақыт үнемдейтін бағдарламалық жүйе болып табылады.

Бүгінгі таңда электронды архив архивте қалыптасуда, яғни материалдық техникалық базасы сатып алынууда. Келесі кезеңінде бағдарламаны орнату түр. Электронды архив бірнеше күрделі мәселелерді шешеді, атап айтсақ: ыңғайлы және аз уақытта құжаттарды іздеу, сақтау орындарын үнемдеу, құжаттарды қайтарымсыз жойылудан сақтау, ұзақ мерзімде электронды құжаттарды пайдалану, электронды құжатты бір мезгілде бірнеше сұранысқа пайдалану.

«Ақпараттандыру ғасырында» Елбасы қойған міндетті жүзеге асыру үшін ел архивтерінің де алдында еліміздің Бірыңғай ақпараттық кеңістігінің құраушы бөлігі болу міндеті тұрды. Қазақстандағы архив ісін модернизациялаудың міндеті — Ұлттық архив қорын құрайтын электронды құжаттармен, архивтермен толыққанды жұмыс жүргізу болды. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2004 жылы 10-қарашадағы Жарлығымен бекітілген 2005–2007 жылдарға арналған «Электронды Үкімет» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде электрондық архивтер жүйесін енгізу жұмыстары басталды.

Қазақстан архивтерінде, сондай-ақ басқа елдерде электронды құжаттар мәселесі қазіргі таңда өте өзекті. Келешекте ұрпақ компьютерлер мен коммуникациялық ақпаратты желілерді жедел әрі ерекше ұтымды пайдалана алатын болады. Заманауи технология заманында қағазсыз құжат ақпаратымен алмасу мүмкіндігі пайда болды. Бұл істі жүргізуде, архивтерде сақтауға қажет құжаттаманың жаңа үлгісі енгізілетіндігінің айғағы. Архивтердегі электронды құжаттармен жұмыс жасаудың нормативтік-әдістемелік іргелі негіздерін жасау қажеттілігін уақыт көрсетті. Алайда, электронды құжаттарды реттеуде заңнама базасының жетімсіз тұстары байқалады. Ол — қоғам мен мемлекет өмірінің барлық саласында электрондық құжаттарды кешенді қолдануды қиындатады және қағаз құжаттары алдында басымдығын толық пайдалануға мүмкіндік бермейді.

«Электрондық құжат және электронды цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7-қаңтарда қабылдаған Заңын түзету арқылы электрондық құжат айналымы және электронды архивтер мәселесі бойынша уәкілетті және жергілікті атқарушы органдардың құзыретін кеңейту қарастырылған. «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» ҚР Заңын жеке және заңды тұлғалардан сұрау салуларын орындауды тәртіпке келтіру мен бақылауға, сонымен қатар жасырын өтініштердің санын қысқартуға мүмкіндік беретін жеке тұлғалармен жеке сәйкестендіру нөмірі, заңды тұлғалармен бизнес сәйкестендіру нөмірін міндетті көрсету нормасымен толықтыру көзделген.

«Оңалту және банкроттық туралы» Қазақстан Республикасы Заңында банкроттық басқарушылармен архивтік құжаттарды тәртіпке келтіру мен ұйымдастыру бойынша міндеттемелерді бекітуге қатысты өзгеріс енгізілген. Қазіргі уақытта архивтерде және ведомствалық архивтерде ақпараттық технологияларды енгізу әлі де қанағаттанарлық дәрежеде емес. Бұл ағымдағы қызметте электронды іс жүргізу және құжат айналымы жүйесін енгізу мен пайдалану, сондай-ақ архив қызметінің негізгі түрлерін ақпараттандыру проблемаларына байланысты. Архив ісі бойынша Заң жобасына өзгерістер енгізу және қабылдау архив саласындағы ақпараттық кеңістікте мемлекеттік архивтердің интеграциялануына үлкен өзгеріс береді. Архив саласы ақпараттық өнімді және технологияны енгізуге, қоғам мен мемлекет мүдделерінде азаматтардың ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыруына мүмкіндік береді.

Басты мақсат — заманауи талаптарға сай ақпараттық өркендеу ісіне жауап беретін Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының құжаттарын көшіру болып табылады. Мемлекеттік архивтер қазіргі және болашақ ұрпақтар үшін құжаттарды тұрақты түрде сақтауға міндетті. Заң жобасын қабылдаған кезде мемлекеттік архивтер:

1. Мемлекеттік архивтер жұмысының автоматтандыру процесін жетілдіру;
2. Ақпараттық жүйелерді интеграциялау жолымен ретроспективтік ақпараттарға пайдаланушылардың қашықтан қолжетімділігін қамтамасыз ету;
3. Модульділік және кіріккен аспаптық құралдардың болуы көмегімен электронды құжат айналымы жүйесінің базалық мүмкіндігін өсіру;
4. Мемлекеттік архивтердің материалдық техникалық жарақтандыруын жақсарту мүмкіндігін алады.

Жалпы алғанда, бұл заң жобасының сала дамуына зор үлес қосатыны шүбәсіз [3, 4–5].

XXI ғасыр «ақпараттандыру ғасырында», ақпаратты Қазақстан өрісті өркендеуде. Бүгінгі жаһандану заманында дүниежүзінің мемлекеттері цифрландыру технологияларын қарқынды пайдалануда. Тіпті, цифрлық революция заманында көптеген мемлекеттер жартылай байланысты детекторлар арқылы үйде отырып, астраномия саласын игеріп, жаңалықтар ашып жатқанының өзі таңғалмайтын

жағдайға айналуға. Цифрлық технология — адамзатқа ақпараттарды жылдам тарату, қажетті құжаттарға қолжетімділік мәселелерін шешетін жаңа құрал. Бүгінде бұл құрал елімізде халыққа қызмет көрсету саласында ерекше дамып келеді. Қазір бұл үрдіс архив саласында өзінің оң шешімін табуға.

Талқылау

Мәселенің маңызды сауалдары электронды архивтің негізгі міндетінен туындайды. Электронды құжат айналымының бірыңғай жүйесі құжаттарды сақтаудың құпиялығын және кіру құқығын шектеуді қамтамасыз етеді, сондай ақ құжатты пайдалану тарихын, іздеудің ыңғайлылығы мен жылдамдығын бақылайды. Архив ісі саласындағы заңнаманы жетілдіруге бағытталған: «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне архив мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Заңы» құжаттарды электрондық түрге айналдыруға, оған қолжетімділікті қамтамасыз етуге және электрондық архивті басқаруға мүмкіндік береді.

Электронды архивтің негізгі міндеті — еліміздің Ұлттық архив қорындағы құжаттарды жинақтау, тізімге алып жүйелеу, сақтау және пайдалану сынды архив қызметінің негізгі бағыттарын ақпараттандыру. Архивтер қоғамның рухани, мәдени, ғылыми, әлеуметтік-құқықтық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында елдің тарихи-мәдени құжаттық мұраларын сақтайды. Архив қызметінің негізгі бағыты — халықтың құжаттық негіздегі жадысы мен естелігін сақтау болып табылады. Бұл ел азаматтарына ретроспективті құжаттамалық ақпаратты оңтайлы түрде алуға мүмкіндік береді.

Бүгінде еліміздің Ұлттық архивіне мемлекеттік сақтауға құнды құжаттар қабылдануда, оларды цифрлық нысанға көшіру жұмыстары жүргізілуде. Аса құнды құжаттардың сақтау қорын құру үшін микрофильдеу технологиясы қолданылады. «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының негізгі бағыттарының бірі — цифрлық экожүйені үдемелі дамыту арқылы қажет мәліметтерді электронды түрде пайдаланып, өмір сүру сапасын жеңілдету. Осы орайда архивтегі мәліметтерге қол жеткізу ісі де уақыт талабына бейімделіп келеді. Архив саласы бойынша, ортақ біріккен бағдарламамен қамтамасыз ету мәселесі бірінші кезекте тұруы тиіс. Бұл Бірыңғай Ақпараттық жүйені қалыптастыруға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар, архивтерде сақтаулы құжаттардың көшірмелері өнеркәсіптік сканер аппараттары арқылы жүргізілуі қажет. Оларды өңдеу, бір жүйеге келтіру ісі заманауи техникалық құралдармен мамандарды талап ететіндігін де ұмытпауымыз керек. Архив саласында цифрландыру мәселесі Қазақстан азаматтарының әлеуметтік-құқықтық талаптарын қамтамасыз етуде, ғылым саласында ақпараттарға қолжетімділікті арттыруда қажетті құбылыс.

ОМА директоры Д. Мұқатаев «Түркістан» халықаралық газетіне берген сұхбатында: «Білім мен ғылым саласына қарағанда, мәдениет саласында цифрлық жүйеде өзгешеліктер болуы мүмкін. Архив саласының ҚР Мәдениет және спорт министрлігіне қарауы және архив ісінің өзіндік әртүрлі деңгейдегі құрылымы мен функцияларының болуына орай, цифрландыру процесі бір-екі жылдың көлемінде шешілетін мәселе емес. Мысалы, ҚР ОМА-ін алсақ, архивте сақтаулы бір жарым миллион құжат бірден цифрландырылады деу ойға қонымды емес. Қор құжаттары қазақ елінің әртүрлі даму кезеңдері тарихын қамтығандықтан және мазмұны, құрамы, пішіндері мен көлемдерінің алуан түрлі, сонымен қатар қолжазбаның немесе машинкалық және т.б. нұсқаларда болуының өзі цифрландыруға кедергі келтіретіні анық. Алайда, осындай қиындықтарға қарамастан, бұл үрдіс жалғасын табуға» [4].

2012 жылы 28-қыркүйекте Қызылорда қаласында «Ақпараттық Қазақстан – 2020: Электронды құжаттарды қалыптастырудың және сақтаудың өзекті мәселелері» атты республикалық кеңес өткізілді. Осы Кеңесте сөйлеген сөзінде сол уақытта ҚР Мәдениет және ақпарат министрі болған Дархан Мыңбай өз пікірінде былай дейді: «... Мемлекеттің, қоғамның, жеке адамның мұрағаттық мұраға, мәдени ескерткіштерге көзқарасы — бұл өркениетті қоғамның, оның мәдени деңгейінің көрсеткіші. Тек мәдениет арқылы ғана біз кім екенімізді, қайдан келгенімізді, қайда баратынымызды ұғынамыз.

Бүгінгі таңда мемлекеттік мұрағат мекемелерінің басшылары еліміздің мұрағатын өркендету, қорын толықтыру, оны сандық форматта сақтау, мұрағаттың халқымыздың тарихы мен мәдениетін, экономикасы мен әдебиетін дамыту, келер ұрпаққа қалдырар асыл қазына бай мұрасы екендігін насихаттаудың жолдары мен тәсілдері, атқарар жұмыстары жөнінде ақыл-кеңестеріңіз бен ұсыныстарыңызды ортаға салар деп үміт артамыз» [5; 15].

Қазақстанда мұрағат ісін дамытуда жағымды өзгерістер жүргізіліп жатыр. Мұрағат саласы жұмыс жасап тұр. Облыстық басқарма органдары бар. Мұрағат ісі және құжаттама саласының нормативтік-құқықтық базасы жасалды, заман талаптарына сай жетілдірілуде.

Ақпараттық технологияның өрісі кеңейген сайын, мұрағаттық ақпараттың да қолдану аясы да, пайдалану шеңбері де қажетінше кеңейе береді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті —

Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай жиырма қадам» атты бағдарламалық мақаласында қойылған тапсырмаға сай «Ақпараттық Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы әзірленді. Осы жобаға біртұтас ақпараттық кеңістік жасау, зерттеушілердің Интернет арқылы мұрағаттық тарихи құжаттарға ауқымды түрде қол жеткізуі үшін электрондық мұрағаттың бірыңғай жүйесін құру және «Ұлттық электрондық құжаттар орталығы» республикалық мемлекеттік мекемесін құру жөнінде үкіметке ұсыныс беріп отырмыз», — деп атап өтті Дархан Қамзабекұлы Қызылорда облысының мемлекеттік мұрағатына осы Сыр елінің перзенті, алғашқы саяси эмигрант, тәуелсіздік үшін талмай күрескен Мұстафа Шоқайдың Франциядағы мұрағатының цифрлық форматқа түсірілген құжаттарының көшірмесін тапсырғанда [6; 25].

Дүниежүзінде цифрландыру мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Алайда дамыған елдердің тізіміндегі АҚШ, Ресей мемлекеттерінің өзінде Бірыңғай Ақпараттық жүйенің қалыптаспағаны белгілі болуда, демек оларда тәжірибелік деңгейдегі іздену бағытында жұмыстар жүргізіліп отыр. Сондықтан, бұл іске біздің ел де қал-қадірінше кірісетіні анық. Цифрландырудың бастапқы деңгейі ретінде архивтік құжаттарды Қазақстанның заңнамаларына сай көшірмелеу, қағаз түріндегі құжаттарды сандық форматқа, электрондық түріне біртіндеп ауыстыру жұмыстарын жүргізу, осы бағытта құжаттарды тездетіп өңдеуде оларды құру, электрондық базаға енгізу, сонымен қатар сақтауды қамтамасыз ету жұмыстары атқарылу үстінде.

Осыған орай қазіргі таңда «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында ҚР Мәдениет және спорт министрлігімен «Бірыңғай электронды архив құжаттары» атты ақпараттық жүйесінің жобасы әзірленді. Бұл жобаның мақсаттары:

- Электронды құжаттарды пайдаланудағы және сақтаудағы бірыңғай бастарту жүйесін құру;
- Архив құжаттарының негізінде ақпаратты ұсыну бойынша процестерді жылдамдату (жұмыс, оқу орындарынан, мекен-жай анықтамалары және т.б.);
- Ұлттық архив қорының мазмұны мен құрамының толықтырылуын сақтауын қамтамасыз ету;
- Ұлттық білім базасының негізін қалаушы элемент құжаттарының бірыңғай базасын құру;
- Халықты Ұлттық архив қорының ресурстарына қолжетімді ету мүмкіндігін қамтамасыз ету [7; 338].

Архив саласында бүгінде сұраныс хаттар тікелей электронды жүйе бойынша орындалады. Бұл азаматтардың электрондық жүйені пайдалануға деген жеке талпынысын көрсетеді.

Қорытынды

Қазіргі уақытта архивтің ішкі жүйелік құрылымы мен оның құжаттарының мазмұны мен құрамын толықтай меңгерген цифрландыру процесін игере алатын ІТ мамандар жеткіліксіз. Сонымен қатар архив саласына цифрландыруды жүргізуге заманауи талаптарға сай техникалық жабдықтар қажет, ол үшін цифрландыруда мемлекеттік тұрғыда қаржыландыру мәселесі қолдау табуы тиіс. Бұл мәселелердің бәрі оң шешімін тапса, Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорларында сақтаулы құжаттарды сандық сипаттамаға көшіру процесі қарқынды жүріп, зерттеушілерге мол мүмкіндік туары сөзсіз.

Қоғам өмірінде зор ақпараты бар құжаттардың үлкен жиынтығын сақтайтын архив мекемелері қызметтерінің автоматтандырылуында жаңа технологиялардың пайда болуы қазіргі кезде іске асырылған қызметтерге қарағанда жоғары сапалы қызметтерді ұсынуға мүмкіндік береді деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ҚР Президентінің 1997 жылғы халыққа Жолдауы: «Қазақстан – 2030».
- 2 Президент Жарлығы, 1997 жыл, 9-желтоқсан. № 3787 // САПП РК.— 1997. — № 52. — 476-бет
- 3 Нұрғалиев Б. Архивтердің міндеттері ауқымды: сала заңнамасы / Б. Нұрғалиев, Қ. Уалиев // Қазақстан архивтері. — 2018. — № 2(46). — Б. 4–5.
- 4 Матаев Д. Азаматтардың электрондық жүйеге деген сұранысы жоғары / Д. Матаев [Электронды дерек]. Қолжетімділік тәртібі: <http://turkystan.kz/article/61494-daniyar-m-ataev-azamattardy-elektrondy-zh-jege-degen-s-ranysy-zho-ary>.
- 5 Исахан Ғ. Тәуелсіз ел тарихының сүйенері-мұрағат / Ғ. Исахан // Қазақстан мұрағаттары. — 2012. — № 1(21). — Б. 15.
- 6 Аққали А. Мұрағаттардағы құжаттарды сақтау / А. Аққали // Қазақстан мұрағаттары. — 2012. — № 1(21). — Б. 25.
- 7 Бірімқұлова Н.З. Мұрағат ісі саласындағы нормативтік-құқықтық актілер, ғылыми-әдістемелік құжаттар жинағы (2001–2009) / Н.З. Бірімқұлова, М.Қ. Ыдырысов. — Алматы, 2009. — 338 б.

Г.У. Ахметшина, М.А. Алпысбес

Переход Национального архивного фонда Республики Казахстан на цифровой формат

Переход Национального архивного фонда Республики Казахстан на цифровой формат и оказание услуг является одной из актуальных инициатив в модернизации работы современных архивов. Идея создания цифрового аналога национальных архивных фондов в цифровом формате возникла не сегодня. По инициативе Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева с начала реализации программы «Электронное правительство» с 2004 г. в нашей стране осуществляется организация системы электронного архива. В статье подробно охарактеризован переход национальных архивных фондов Республики Казахстан на цифровой стандарт и подчеркнута важность системы электронного архива. В этой связи речь будет идти и о работе проекта «Цифровой Казахстан», направленного на развитие процесса обслуживания населения. В заключение авторы не сомневаются в том, что переход архивов к цифровому описанию, применение новых технологий придаст новый импульс развитию архивной работы.

Ключевые слова: национальный архив, цифровизация, электронное правительство, цифровой Казахстан, архивные фонды.

G.U. Akhmetshina, M.A. Alpysbes

The transition of the national archival funds of the Republic of Kazakhstan to digital characteristics

The transition of the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan to digitalization is one of the topical initiatives in the modernization of archives. The idea of copying national archival funds to digital descriptions did not appear today. On the initiative of the President of the Republic of Kazakhstan Nazarbayev, since the beginning of the implementation of the «Electronic Government» program in 2004, an electronic archive system has also been organized in our country. In the article, the author described in detail the course of the transition of the national archival funds of the Republic of Kazakhstan to digital characterization and underlines the importance of the electronic archive system. In this regard, we will talk about the work of the project «Digital Kazakhstan», aimed at developing the public service process. In conclusion, the author has no doubt that the transition of archives to digital description, the use of new technologies will give new impetus to the development of archival work.

Keywords: National Archive, digital characteristics, Electronic government, Digital Kazakhstan, archival funds.

References

- 1 QR Prezidentining 1997 zhylgy halyqqa zholdauy: «Qazaqstan–2030» [Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of 1997: «Kazakhstan–2030»] [in Kazakh].
- 2 Prezident Gharlygy, 1997 zhul, 9 zheltoqsan. № 3787 [Presidential Decree of December 9, 1997] *SAPP RK — Collection of acts of the President and Government of the Republic of Kazakhstan*, 52, 476 [in Kazakh].
- 3 Nurgaliev, B., Ualiev, Q. (2018). Arkhivterding mindetteri aukymdy: sala zangnamasy [The tasks of the archives are wide: the legislation of the industry]. *Qazaqstan Arkhivteri — Archives of Kazakhstan*, 2(46) [in Kazakh].
- 4 Mataev, D. Azamattardyng elektrondyq zhuiege dehen suranysy zhogary [Citizens have a high demand for electronic systems]. *turkystan.kz* Retrieved from <http://turkystan.kz/article/61494-daniyar-m-ataev-azamattardy-elektrondy-zh-jege-degen-suranysy-zhogary> [in Kazakh].
- 5 Isahan, G. (2012). Tauelsiz el tarihyndyn suieneri- muragat [Archive of the history of an independent country]. *Qazaqstan muragattary — Archives of Kazakhstan*, 1(21) [in Kazakh].
- 6 Aqqali, A. (2012). Muragattardagy quzhattardy saqtau. [Storage of documents in archives]. *Qazaqstan muragattary — Archives of Kazakhstan*, 1(21), 25 [in Kazakh].
- 7 Birimkulova, N.Z., Ydyrysov, M.Q. (2009). Muragat isi salasyndagy normativtik-quqyqytq aktiler, gulymi-adistemelik qughattar ghinagy (2001–2009) [Collection of regulations, scientific and methodological documents in the field of archives] Almaty [in Kazakh].

А. Әліпбаев¹, Б. Бюжеева², А. Анерова²

¹Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: alipbayev19@gmail.com)

Орталық Азиядағы халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы күрес мәселелері

Халықаралық лаңкестік пен діни экстремизм Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіруде. Бұл аймақта халықтың исламдануы артып, дәстүрлі ислам ұстанымы әлсіреген. Халықтың исламдануы Орталық Азияның барлық дерлік мемлекеттерінде байқалатын терең әлеуметтік-экономикалық дағдарыспен бірге жүруде. Мұндай жағдайда аймақ республикалары исламшылдыққа қарсы тұруға тырысуда, діни ұйымдарға (әсіресе Өзбекстанда) қарсы жаңа шектеу шараларын енгізіп, азаматтық қоғамды экстремизмге (Қазақстан) қарсы күреске тартуда және партияның діни негізде (Тәжікстан) әрекет етуіне мүмкіндік берілген. Республика өңірлерінде лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы тұрудың жаңа жолдарын үнемі іздеуде. Лаңкестік көлемі жағынан, қатыгездік тұрғысынан, салдары тарапынан адамзаттың ең ауыр мәселелерінің біріне айналды. Аймақ мемлекеттері бұл құбылысты жоюда белсенділік танытуда, лаңкестікке қарсы тұрудың жаңа тәсілдерін әзірлеуде және түрлі келісімдерге келуде. Бірақ лаңкестік арта түскен қарсы шараларға да бейімделе түсіп, жаңа ізбасарларды тарта отырып, қаржыландырудың жаңа тәсілдерін табуда. Мұндай жағдайда лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы тұру бойынша мемлекеттер арасында үздіксіз зерттеу мен тәжірибе алмасу, жаһандық қауіп-қатерге қарсы тұрудың тиімді әдістерін енгізу қажеттілігі артып келеді. Мақалада Орталық Азия аймағында экстремизм мен лаңкестіктің артуының себептері, объективті және субъективті факторлардың жиынтығы, әлеуметтік үдерістердің жаппай экстремизмнің пайда болуына әсері қарастырылған. Осы тұрғыдан әртүрлі аймақтық ұйымдарда лаңкестікке қарсы шешім қабылдауға қатысты мәселелер де зерттелген.

Кілт сөздер: Орталық Азия, саясат, адамдар, жаһандық қауіп, мемлекеттер, халықаралық терроризм, діни экстремизм.

Kіріспе

Орталық Азия аймағы өзінің жағрапиялық, экономикалық, ұлттық, тарихи, мәдени және тағы басқа факторларына сәйкес геосаяси және геэкономикалық жағынан өзіндік ерекшеліктерге толы аймақ болып табылады. Орталық Азия ең алдымен жағрапиялық жағынан Батыста Еуропамен, Шығыста Азия аймақтарымен, солтүстікте Ресеймен, оңтүстікте ислам әлемімен шектесіп жатыр. Осының өзі аймақтың стратегиялық тұрғыдан қаншалықты маңызды екендігін айқындайды. Екіншіден, тікелей теңізге шыға алмайтын құрлық ортасындағы аймақ, әлемнің басқа аймақтарына тек көрші мемлекеттер арқылы ғана шыға алады, сондықтан көршілес елдермен бейбіт қатар өмір сүру заман талабы. Үшіншіден, аталмыш аймақ табиғи ресурстарға өте бай, оның ішінде әсіресе табиғи газ, мұнай, түсті металдар және басқа да пайдалы қазбалар көздері бар. Ауыл шаруашылығы саласында мақта, астық, көкөніс және тағы басқа экономикалық дақылдарды дамытудағы жағдайы айтарлықтай жақсы, сондықтан едәуір зор экономикалық әлеуетке ие. Төртіншіден, ұлттық, діни, мәдени жағынан алғанда бұл аймақ өзіне тән ерекшеліктерге ие, түркі және ислам мәдениетімен дәстүрлі байланысы зор, оған қоса батыс пен шығыс мәдениеттерінің қосылған ықпалы да бар.

Жаңа қалыптасып жатқан саяси үдеріске орай Орталық Азия елдері де егемен ел ретінде халықаралық қауымдастықтан өздеріне тиесілі орындарын алып, халықаралық қатынастар жүйесінің құрамдас бөлігіне айналды. Сол ретте аймақ елдері де өз даму бағыттарында қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз ету жолында айтарлықтай қауіптермен тіке-тірес келді. Соңғы кезеңде қауіпсіздік өте өзекті мәселе болып отыр. Өйткені аймаққа көршілес Ауғанстан мемлекетіндегі саяси тұрақсыздықтар экстремистік қозғалыстардың келуімен байланысты болды. Сондай-ақ көршілес аймақтардағы заңсыз қару-жарақ сату, есірткі тасымалдау көбейді, түрлі халықаралық лаңкестік топтар мен ұйымдар өрби түсті.

Жалпы лаңкестік — қазіргі заманда әртүрлі нысанда кеңінен таралған, алдын ала болжануы қиын аса қауіпті құбылыс болып отыр. Қазіргі кездегі лаңкестіктің негізгі қозғаушы күші осы заманның әр алуан шешілмеген мәселелері болып табылады. Әртүрлі елдердің дамуы арасындағы айырмашылық,

дамушы елдердің дамыған елдерге карағанда тұрмыс жағдайларының нашарлығы, кедейлік, жұмыссыздық, сыбайлас жемқорлық, сауатсыздық, дамушы елдердің жоғарғы билік өкілдерінің кезкелген жолмен билікті сақтап қалуға ұмтылуы — осының барлығы ақырында лаңкестіктің туындауы үшін қолайлы жағдай жасауда [1]. «Лаңкестік» термині үкіметті басқару немесе қоғамға қауіп төндіру мақсатында қолданылатын зорлық-зомбылыққа негізделінген, белгілі бір идеологиялық, саяси немесе діни себепті насихаттауға бағытталғандығы айқын. Әрине бұл анықтама мемлекеттік емес субъектілер тарапынан өздерінің саяси мақсаттарына жету үшін зорлық-зомбылықты қолдануы немесе пайдалануына негізделінгендігін көрсетеді. Батыстық ұғымдағы «секьюритилендіру» — аймақтың қауіпсіздігіне ішкі немесе сыртқы қауіп қатерлер ретінде түсіндірілуі де мүмкін. Қауіпсіздік саласында Орталық Азия мемлекеттерінде де лаңкестік мәселесі тікелей қауіпсіздендіру ұғымымен үйлестірілген.

Әлемдік, аймақтық бейбітшілік пен тұрақтылыққа қауіп төндіретін барлық мүмкін болатын экстремистік, діни және ұлтшылдық ұйымдардың қызметінің жандана түсуіне байланысты үнемі өсіп келе жатқан қауіп жағдайында халықаралық қоғамдастық осы қатерге қарсы күресін жетілдіруге талпынуда. Егер лаңкестікке қарсы күрес мәселелерінде нақты геосаяси басымдықтарды ескеретін әртүрлі көзқарастар қағидаты басым болса, онда жағдай бақылаудан шығуы мүмкін және мұндай жағдайда халықаралық істерде маңызды дағдарысты құбылыстарды білуге мүмкіндік беретін сәттің пайда болу мүмкіндігі жоққа шығарылмайды. Бұл жағдайда жағдайды реттеу өте қиын болады. Қазіргі заманғы лаңкестікке қарсы күресте бір жағынан қару-жарақ пен есірткінің заңсыз айналымына кедергі келтіретін, ал екінші жағынан лаңкестік іс-әрекеттерді қаржыландырудың барлық мүмкін көздерін окшаулау жөніндегі тиімді тетікті әзірлейтін жүйелі сипаттағы шаралар қажет.

Теориялық-әдістемелік негізі

Зерттеудің әдіснамалық негізін — талдаудың салыстырмалы, институционалдық, логикалық-гносеологиялық, жүйелік-тарихи және құрылымдық-функционалдық әдістерінің синтезі құрайды. Мәселені зерттеу материалдары саяси реализм және ұтымды тандау теориясы тұрғысынан қаралды. Зерттеу әдістерінің өзегі — жүйелі талдау және құрылымдық-функционалдық талдаудың бір түрі ретінде проблемалық-бағдарлы көзқарас болып табылады. Мәселені қарастыру барысында Орталық Азия елдерінің халықаралық қатынастардағы орны мен аймақтық елдер арасындағы қарым-қатынастардың мәні мен рөлін, даму қарқынын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік туғызған аналитикалық тәсіл кеңінен пайдаланылды. Сонымен бірге халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмнің әрқилы бағыттары мен ағымдарын бір-бірімен салыстырмайынша, оларды толыққанды түсіну және бұл құбылыстардың ішкі мәнін ұғына қою мүмкін емес десе болады. Сондықтан да мәселені теоретикалық және әдістемелік тұрғыдан зерттеудің негізін ең алдымен салыстырмалы сараптамалар құрады. Сол ретте айқындалғаннан кейін ғана лаңкестік пен діни экстремизмнің алдын алуға, ескертуге және бейтараптандыруға қатысты тиімді тұжырымдама жасауға болады. Салыстырмалы сараптама өз кезегінде тарихи шолумен толықтырылды, оның қажеттілігі лаңкестік пен діни экстремизмнің қазіргі кезеңдегі ілімін жақсырақ түсіну үшін нақтылы тарихына үңілумен дәйектеледі. Аймақ көлеміндегі өзекті мәселелерді талдау барысында тарихи әдістеме кеңінен қолданылды. Мақаланың өзегі болып табылатын негізгі саяси үдерістерді зерттеудің әдістемелік негізі ретінде сондай-ақ диалектикалық әдістермен бірге жүйелі сараптау әдісін де атап өтуге болады.

Пікірсапан

Тәуелсіз ел ретінде Орталық Азия мемлекеттері қауіпсіздіктің жаңа қарқынына тап болды, мұнда ұлттық қауіпсіздік кез-келген үкіметтің маңызды басымдығы болып саналады. Соңғы кездері кең етек ала бастаған лаңкестік мәселесі де Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздігінің маңызды мәселесіне айналды. Жаңа қалыптаса бастаған Орталық Азия елдерінде коммуналдық және сепаратистік зорлық-зомбылық оқиғалары орын алды. Кейінгі кездері аймақтағы лаңкестік трансшекаралық құбылысқа айналып, бұл үрдістің алдын алу жолдары кеңінен қарастыруды қажет етуде. Аймаққа таяу орналасқан Ауғанстан аумағында дайындықтан өткен кейбір лаңкестік ұйымдардың іс-әрекеттері Орталық Азия елдерінде көрініс табуда. Ферғана алқабындағы этникалық және мемлекетаралық қақтығыс лаңкестіктері үшін өте қолайлы алаң еді. Мұндай жағдай Орталық Азия мемлекеттерінің сыртқы саясатын айқындаудың маңызды факторына айналды. АҚШ-тағы 2011 жылдың 11 қыркүйегіндегі лаңкестік әрекеттерден және Орталық Азиядағы ДАИШ ықпалының кеңеюінен кейін радикалды ислам аса маңызды қауіпсіздік мәселесі ретінде қарастырылуда.

Аймақтың қазіргі саяси элитасы «исламның радикализациялануын» Ауғанстанның Талибан күштерінің аймаққа енуінен туындаған шекаралық құбылыс деп санайды. Бұл барлық Орталық Азия мемлекеттері үшін маңызды қауіпсіздік мәселесі және қауіп-қатер ретінде пайда болды. Орталық Азия аймағындағы геосаяси жағдай және мұнай мен табиғи газдың ірі қоймалары жаһандық державалар мен мемлекеттік емес субъектілердің қызығушылығын тудыруда. Демек, Орталық Азия мемлекеттері дискурсивті құрылымдарда үстем жағдайға ие болуда [2]. Алайда лаңкесшіл және басқа да экстремистік ұйымдардың кез келген жоспарларын бұзу үшін ең алдымен мемлекеттердің өзара тығыз іс-қимылы мен өзара сенімділігі қажет, сонымен бірге Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) әлемдік қоғамдастықтың пікірін толық есепке ала отырып, қатаң да әділ шаралар қолдануы керек [3]. Қазіргі уақытта осы саланың мамандары лаңкестікке қарсы іс-қимыл шараларын қолданар алдында оның жалпы тұжырымдамасы мен ұғымын әзірлеу керек деп ойлайды. Атап айтқанда, ішкі лаңкестікті ұлттық ауқымда сыртқы, халықаралық, мемлекетаралық екендігін міндетті түрде ажырату ұсынылады. Бұл айырмашылықтарда олар бір жағдайда кейбір халықтардың ұлттық-азаттық күресімен, ал басқаларында — реакциялық-саяси мақсаттарға жетумен байланысты болатын лаңкестіктің функционалды бағытын көреді. Әрине мұндай тәсіл лаңкестіктің толық сипатын жан-жақты қамти алмайды, ол жартылай сипатқа ғана ие. Өйткені, қандай да бір елдердегі азаматтық қақтығыстардың тәжірибесі көрсеткендей, ұлттық аумақтар шегінде қалыптасатын лаңкестік топтар өте тез халықаралық, мемлекетаралық болып келеді, бұл туралы Ауғанстандағы және Ирактағы азаматтық соғыс тәжірибесі дәлелдейді [4; 89]. Бұл елдердегі лаңкестік топтар аз уақыт ішінде халықаралық лаңкестік жетекшісі болып табылатын Усама Бен Ладенге және оның Аль-Кайда ұйымына толықтай тәуелді болып қалғандығы белгілі. Сондықтан жергілікті, халықаралық немесе тіпті мемлекеттік сипаттағы түрлеріне қарамастан лаңкестікке қарсы күрес әлемдік қоғамдастықтың басты міндеті болуы тиіс, өйткені қазіргі заманғы лаңкесшілер жыл сайын қауіпті болып келеді, себебі олар әлемге және халықаралық қауіпсіздікке елеулі зиян келтіретін ең жаңа қару болуға ұмтылуда. Қылмыстық ниеттерін іске асыру мақсатындағы мұндай құрылымдар заңға қарсы келетін нысандар мен әдістердің тұтас кешенін пайдаланатыны анық.

Лаңкестік ұйымдар өз мақсаттары мен әрекеттерін насихаттау мақсатында әлеуметтік желілер мен мессенджерлерді белсенді пайдалануда. Өйткені бүгінгі күні интернет — мәлімет таратудың негізгі арнасы екендігі белгілі. Сол ретте лаңкестік ұйымдар Facebook, Одноклассники, ВКонтакте, WhatsApp және Telegram мессенджерлері, сондай-ақ YouTube бейнехостингі сияқты заманауи технологияларды қолданады [5]. Осындай ақпараттардың ықпалын айқындау мақсатында Қырғыз Республикасының астанасы Бішкек қаласында кеңсесі бар «Search for common ground» (SCG) халықаралық ұйымының тапсырмасы бойынша жүргізілген зерттеу барысында тәуекел тобындағы Қырғыз елінің 108 жас тұрғындары — жұмыссыздар мен интернетті белсенді пайдаланатын студенттер арасында сауалнама өткізілді. Нәтижесінде респонденттердің 61 пайызы экстремистік сайттарда орналасқан ақпаратқа сенетінін айтса, 20 пайызы лаңкестік ұйымдардың жауынгерлеріне алаңдаушылық білдірген, ал 19 пайызы мұндай ақпаратты жоққа шығарады және теріс қабылдайды екен [6]. Желілердегі осы сипаттағы мәліметтерді айқындау мәселесі бойынша Facebook әлеуметтік желісінің өкілі, Үндістан, Оңтүстік және Орталық Азия бойынша қоғамдық саясат менеджері Кавита Кунхи Каннанның мәлімдемесіне көңіл бөлсек, экстремистік материалдарды анықтау бойынша арнайы технологиялар да бүгінгі күні кеңінен қолданылады [7]. Ал Қазақстан діндарлармен онлайн және жеке әңгімелердің көмегімен өзара іс-қимылдың жеке жүйесін әзірледі. Имамдар өз біліктілігін үнемі арттырып, жоғары білікті мамандармен насихат топтары құрылды. Діни тақырыптағы дұрыс шынайы ақпарат жарияланатын интернет-порталдар құрылды және жұмыс істейді. Орталық Азия аймағындағы лаңкестіктің алдын алу әрекеттері біртіндеп жүзеге асуда. Сол ретте БҰҰ жанындағы Интерполдың арнайы өкілінің орынбасары Элизабет Ногейер Орталық Азия үшін Жапония үкіметі қаржыландыратын KALKAN атты жоба туралы хабардар етуде. Бұл жоба 2017 жылдың наурыз айында іске қосылды және халықаралық полиция өкілі атап өткендей, Тәжікстан жобаның бес басты контрибьюторына кіреді. Қазіргі уақытта Интерполдың деректер базасында 43000 лаңкестердің аттары бар. Бір жыл ішінде жобаның арқасында әртүрлі елдерде 16 адам ұсталды [8]. Лаңкестік ұйымдардың мақсаты әртүрлі елдер мен аймақтардағы деструктивті үдерістер болып табылады. Орталық Азия мәдениеті мен діни дәстүрлерінің үлкен алуан түрлілігімен әрқашан өзіне ерекше назар аударды. Аймақ оның жан-жақты дамуы үшін өте әлеуетті [9]. Осы уақытқа дейін ауған есірткімен байланысты мәселе халықаралық күн тәртібіндегі басты мәселе болып отыр. Ал өңірді тұрақсыздандыру, бұл — ретсіздік енгізу. Мұндай ұйымдар аймақтағы қауіпсіздік мәселелеріне ерекше мән береді. Орталық Азиядағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті жоғалту, бұл маңызды геосаяси аумақты және оның жоспарлы дамуының келешегін жоғалтуды білдіреді.

Қырғызстан астанасында «Орталық Азия: пенитенциарлық жүйелер үшін заманауи сын-қатерлер мен тәуекелдер» атты халықаралық ғылыми-практикалық форум өтті [10]. Форум жұмысына Тәжікстан, Өзбекстан және Қазақстан пенитенциарлық қызметтерінің өкілдері, сондай-ақ халықаралық ұйымдар мен тәуелсіз сарапшылар қатысты [11]. Халықаралық ғылыми-практикалық форумды өткізудің мақсаты қазіргі заманғы қауіп-қатерлер ескере отырып, террористік сипаттағы және экстремистік бағыттағы қылмыстар үшін сотталғандармен жұмыста Орталық Азия елдерінің қылмыстық-атқару жүйесінің пенитенциарлық саясатын әзірлеу, түрмелерде экстремизм идеологиясының таралуын болдырмау, тұтқындарды зорлық-зомбылықтан бас тартуға ынталандыру жөніндегі іс-шараларды айқындау, оларға әлеуметтік оңалтуға көмек көрсету болып табылады [12].

Әскери сарапшы Вячеслав Бойко мәлімдегендей: «халықаралық лаңкестік Орталық Азия мемлекеттерінің ұлттық және аймақтық қауіпсіздігіне ең басты қауіп болып табылады» деген түсінік аймақтық дискурста кеңінен ұсынылған [13]. Айта кету керек, Тәжікстан Президенті Эмомали Рахмон қазіргі заманғы даму кезеңіндегі «адамзаттың ең маңызды мәселесі» лаңкестік туралы айтқан болатын. Аймақ елдері мемлекеттік деңгейде діни экстремизм мен лаңкестікке қарсы күрес іс-қимыл стратегиясын әзірлеп, лаңкестіктік қауіп деңгейін анықтау тәртібін енгізетіндігін мәлімдеген болатын» [14]. Сонымен бірге «Орталық Азия: пенитенциарлық жүйелерге арналған қазіргі заманғы сын-қатерлер мен перспективалар» Халықаралық форумына қатысушы елдердің пенитенциарлық жүйелеріне мемлекеттік құрылымдармен өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін тәжірибемен, табысты тәжірибелермен, нормативтік-құқықтық актілермен белсенді алмасумен қатар лаңкестікке қатысты айыпталғандардың осы санатымен жұмыс істеуге күш-жігерді біріктіру ұсынылды [15].

Лаңкестік сипаттағы және экстремистік бағыттағы қылмыстары үшін сотталғандармен жұмыс істеу әдістерін саралау және кейіннен таңдау мақсатында Қырғыз Республикасының үкіметі жанындағы жазаны орындаудың мемлекеттік қызметі және Қырғыз Республикасындағы БҰҰ ЕҚБ бағдарламалық офисі әзірлеген пенитенциарлық тәжірибеге айыпталғандарды түзеу мекемесіне түскеннен бастап босатылған сәтке дейін айыпталғандардың тәуекелдерін бағалау және сыныптау жүйесін енгізу ұсынылады [16]. 2000 жылы Қырғызстан үкіметі лаңкестік және экстремизм мен сепаратизмнің басқа түрлеріне қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік бағдарлама туралы Заң қабылдады. Бұл заң лаңкестік актісіне қатысқандар үшін өлім жазасына немесе 10–25 жылға бас бостандығынан айыруға кепілдік береді. Үкімет тиісті министрліктердің өкілдерінен тұратын лаңкестікке қарсы орталық құрды. Орталықты Мемлекеттік Ұлттық қауіпсіздік комитеті басқарады. 2015 жылы орталық лаңкестік қатерлерге қатысты ақпаратты үкіметтің құқық қорғау органдарымен бөлісті. Бұл үкіметтің лаңкестікпен күрес жөніндегі негізгі ұйымы.

Әлемдік лаңкестікке қарсы күрес мәселесі әлі күнге дейін әлемнің барлық мемлекеттерінде күн тәртібінде тұр. Сириядағы жергілікті қақтығыс жойылса да, бұл мәселенің ошағы әлі де ушыға түсуде. Әскери стратегиялар саласындағы сарапшы Валерий Аксенов айтқандай: «Сирия мен Ирактан шыққан адамдарды ығыстыру жағдайында Орталық Азияның барлық мемлекеттері үшін қауіп бар. Бұл ретте, әртүрлі бағалаулар бойынша олар негізінен Ауғанстанға көшірілетін болады. Лаңкестердің оралуы радикалды идеялардың насихатталуы мен контентін күшейту тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар зайырлы саяси жүйелерге де қауіпті болып табылады» [17].

Қазақстанның лаңкестікке қарсы саясаты елдегі 2011–2012 жылдардағы лаңкестік әрекеттің орын алуына байланысты жаңа арнада дамыды. 2011 жылы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңның қабылдануына байланысты мемлекеттік мекемелерде намаз оқуға, діни әдебиеттерді еркін сатуға және оны елге бақылаусыз әкелуге тыйым салды және діни ұйымдарды тіркеуге қатаң талаптар қойды. Республикада діни экстремизм мен лаңкестікке қарсы 2013–2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама жасалынды, ол лаңкестікке қарсы күресті белсенді түрде насихаттады, азаматтық қоғамды осы құбылысқа қарсы іс-қимылға қатысуға, лаңкестікпен күрес саласында жұмыс істейтін үкіметтік емес ұйымдарды қолдауға шақырды [18]. 2014 жылы Қазақстан үкіметі Экстремизмге қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік бағдарламаның ережелерін енгізу үшін лаңкестікке қарсы заңнамаға түзетулер енгізді. Заңнама бюрократиялық кедергілерді алып тастады және экстремизм мен лаңкестікке қарсы іс-қимылға қатысатын мемлекеттік органдардың ынтымақтастығын жоғарылатты. Ол үкіметке кез-келген байланыс желісін және лаңкестікті насихаттаумен айналысатын ұйымдарды жабуға мүмкіндік берді. Қазақстанның Шекара қызметі лаңкестікке бақылау тізімінде тұрған адамдарды бақылау үшін «Бірыңғай ақпараттық жүйенің мәліметтер базасын» қолданады. 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап лаңкестік пен заңсыз діни әрекеттері үшін жазаны едәуір күшейтетін жаңа Қылмыстық кодекстің күшіне енді. Қазақстандағы бұл қадам лаңкестік пен діни экстремизмнің ел аумағында кең етек алуына

біршама тосқауыл болды. Соңғы жылдары лаңкестік әрекеттердің алдын алу мүмкіндігі әлдеқайда жоғары.

Орталық Азия елдерінің ішінде Өзбекстан Республикасы лаңкестікке қарсы күресте өзбек халқының жоғары діншілдігімен қатар діни экстремизмге қарсы күрестің ымырасыздығымен ерекшеленеді. Республика аумағында негізгі қауіп — Өзбекстанның заңды билігін құлатуға және ислам мемлекетін орнатуға ықпал ететін ислам қозғалысы болып табылады. Республика көлемінде діни сала, бас муфтилер мен имамдар, мешіт, кез келген діни көріністер қатаң бақылауда ұсталынады. Сондай-ақ Өзбекстанның қылмыстық заңнамасы бойынша лаңкестік үшін жаза аса қатаңдықпен ерекшеленеді. Адамның өліміне әкеп соққан лаңкестік акт республикада он бес жылдан жиырма бес жылға дейінгі мерзімге не өмір бойы бас бостандығынан айырумен белгіленеді. Бұл Орталық Азия республикалары арасындағы ең қатаң жаза [19]. Өзбекстан үкіметі 2000 жылы «Терроризмге қарсы күрес туралы» Заң қабылдады және 2004 жылы бұл заңды қайта қарады [20]. Лаңкестікке қарсы тұруға жауапты тұлғалар мекемеаралық әрекеттерді үйлестіру және қадағалау үшін негізгі жауапкершілікке ие. Мемлекеттік департаменттің лаңкестікке қарсы көмек бағдарламасы 2014 жылдың қыркүйегінде іске қосылды. Өзбекстан лаңкестікке қатысты қаржылық тергеу мен ақпарат алмасуды бастау үшін АҚШ-тың есірткі қолдану басқармасымен өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойды.

Ол өзбек-тәжік шекараларының екі шекара өткелінде бірлескен шекара пункттерін ашты. Ресми үкіметтік бұқаралық ақпарат құралдары лаңкестіктің қауіптілігі туралы ескерту үшін деректі фильмдер, кітаптар мен хабарламалар шығарады. Республикада лаңкестікке қарсы іс-қимыл жүйесінің ерекшелігі мемлекеттің жергілікті өзін-өзі басқару органдарын экстремизмге қарсы іс-қимыл міндеттерін орындауға тартуы болып табылады. «Азаматтардың өзін-өзі басқару органдары туралы» заңға сәйкес олар азаматтарды есепке алуды жүзеге асырады және мұсылмандарды қадағалайды. Жалпы, Өзбекстанның лаңкестікке және діни экстремизмге қарсы іс-қимыл саясаты негізінен шектеу шараларын қолдануымен ерекшеленеді, оның ішінде халықтың бір бөлігінің радикалдануына және адамдардың исламистер қатарына кетуіне ықпал етеді.

Тәжікстанның Орталық Азия республикаларының арасындағы ерекшелігі тек мұнда ғана Парламентте діни ислам партиясы — Тәжікстанның Исламның жаңғыру партиясы заңды түрде ұсынылған. Исламның жаңғыру партиясы 1992–1997 жылдардағы азаматтық соғыс барысында үкіметке қарсы қарулы күресте тікелей қатысқан, бірақ бейбіт мақсаттармен парламенттік партияға ауыса салған исламистік ұйымның бірегей үлгісі болып табылады. Соңғы жылдары байқалған Тәжікстан халқының исламдық ерекшелігінің артуын ескере отырып, исламистер біршама жақтастарын тарта бастады. Дегенмен Рашт алқабында исламистермен қақтығыс болып, 2010 жылы арнайы қызмет генералы Абдулло Назаровтың өлімінен кейін Тәжікстан үкіметі діни экстремизмге қарсы күресті күшейтті [21]. Республикада діни оқу орындарының саны күрт қысқарды. Ал мешіт имамдары Тәжікстанда ғана мемлекеттік органдармен тағайындалады. Республикада 2011 жылдан «балаларды оқыту және тәрбиелеу үшін ата-аналардың жауапкершілігі туралы» заң әрекет етеді, ол ата-аналарды балалардың діни ұйымдардың қызметіне қатысуына жол бермеуге міндеттейді. 18 жасқа толғанға дейін балаларға мешітке баруға тыйым салынады. 2005 жылдан бастап Тәжікстанда мешітке әйелдерге кіруге тыйым салынған. Тәжікстан үкіметі жанындағы дін істері және ұлттық дәстүрлерді, салтанаттар мен салттарды реттеу жөніндегі комитет әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді дербес қарауға құқылы, бұл ретте 2012 жылдан бастап діни ұйымдардың қызметін бұзғаны үшін айыппұл сомасы күрт өсті және республика азаматтарының орташа айлық табысынан асып түседі [22]. Жалпы алғанда, Тәжікстан мемлекет пен дін қарым-қатынастарына қатаң көзқараспен ерекшеленеді, алайда, қоғамдағы экстремистік көңіл-күйді жоюға жеткіліксіз көңіл бөлінуде. Бұған халық өмірінің әлеуметтік тұрақсыздығы өзіндік әсер етуде десе болады.

Тәжікстан үкіметі лаңкестік әрекеттерге арналып жылыстатылған қаржы аударымдары үшін Тәжікстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес жазалайды. 2010 жылы шекарадағы қауіпсіздікті жақсарту үшін шекараны басқарудың ұлттық стратегиясы жаңартылды. Тәжікстан лаңкестікке қарсы көмек бағдарламасына белсенді қатысады және тәжік қауіпсіздік күштері шекара қауіпсіздігі мен лаңкестік қарсы тергеу мәселелерін шешу бойынша жаттығулар өткізуге белсенді түрде қатысады.

Орталық Азияны елдерінің ішінде Түрікменстан халқының дінге деген көзқарасы әлдеқайда байсалды десе болады. Оған үкімет тарапынан жасалынатын қатаң бақылау да өзіндік әсерін тигізері сөзсіз. Түрікменстанда лаңкестік актілер туралы деректер кездеспейді, оған елдің сыртқы әлемнен шектеулі саясат жүргізуіне байланысты болуы мүмкін. Түрікменстан үкіметі 2003 жылы лаңкестікке қарсы күрес туралы заң қабылдады, онда лаңкестік актісіне қатысқандар үшін өлім жазасы немесе 5–25 жылға

бас бостандығынан айыру қарастырылған. Лаңкестік қарсы осы заңға Қылмыстық кодекстің 271–273-баптары сәйкес келеді, онда лаңкестік актісі және оны қаржыландыру көздері жазылған [23]. Орталық Азия аймағында діни экстремизм мен халықаралық лаңкестікке қарсы күресте аймақтық халықаралық ұйымдардың үлесі де ерекше.

Бұл бағытта 2000 жылы құрылған ТМД «Лаңкестікке қарсы орталығының» өңір аумағында лаңкестікке қарсы күрестегі рөлі айтарлықтай жоғары. Достастық шеңберінде лаңкестікке қарсы күрестің жалпы тәсілдері әзірленді, қабылданған нормативтік-құқықтық актілер негізінде ұлттық заңнамаларды біріздендіру жүргізілді; лаңкестік топтар мен ұйымдар туралы бірыңғай деректер банкі қалыптастырылды; лаңкестікке қарсы оқу-жаттығулар өткізілуде, олардың барысында лаңкестік құрылымдарды іздестіру мен жоюға бағытталған бірыңғай тәсілдер расталады [24]. 2001 жылы құрылған «Шанхай ынтымақтастық ұйымы» (ШЫҰ) халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы күресті нығайту мақсатында аймақтық терроризмге қарсы құрылым шеңберінде әрекет етуде. Орталық Азия мемлекеттерінің құқық қорғау органдарының қызметкерлері ШЫҰ шеңберінде Ресей мен ҚХР-да тағлымдамалық жаттығулар негізінде өздерінің біліктілігін жетілдіруге мүмкіндік алған. Сондай-ақ аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында РФ және ҚХР-дің кәсіби арнайы қызметтерімен барлау ақпараттарымен алмасу жүргізіледі. Осы ретте 2002 жылы аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағытында құрылған «Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы» (ҰҚШҰ) да лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы күресте белсенді рөл атқаруда. ҰҚШҰ қару-жарақ пен әскери техника саласында Орталық Азия мемлекеттеріне жеңілдетілген бағамен көмек көрсету құралы болып табылады, ынтымақтастық шеңберінде армия мен құқық қорғау органдарының қызметкерлерін даярлау жүзеге асырылады; ҰҚШҰ-да лаңкестікке қарсы тұрақты бірлескен оқу-жаттығулардың тетігі жолға қойылған; ұйым аясында есірткі трафигімен күрес жүріп жатыр, бұл өңірдегі лаңкестердің белсенділігін төмендетуге ықпал етіп жатқандығы айқын.

2004 жылы құрылған, 9 мемлекеттен тұратын «Қылмыстық кірістерді заңдастыруға және лаңкестікті қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық Топ» — аймақ мемлекеттеріне қылмыстық кірістерді жылыстатуға және лаңкестік топтарды қаржыландыруға қарсы күрес жүйесін құруға жәрдемдесуде. Ұйымның құрамына Орталық Азияның барлық мемлекеттері кіреді. 10 жыл ішінде аймақ мемлекеттері қаржы жылыстатумен күресу үшін қаржылық шараларды әзірлеу жөніндегі топтың қағидаттарына сәйкес келетін қылмыстық кірістерді заңдастыруға және лаңкестікті қаржыландыруға қарсы іс-қимылдың тиімді өңірлік жүйесін құруға қол жеткізді.

Сонымен бірге БҰҰ-ның Орталық Азиядағы лаңкестікке қарсы жаһандық стратегиясын іске асыру жөніндегі бірлескен іс-қимыл жоспары бір мезгілде және алдын алу мақсатында лаңкестікке қарсы күресте жан-жақты қамтитын шараларды қолдануды көздейді. Соған орай негізгі іс-шара лаңкестікті туындататын әлеуметтік-экономикалық, мәдени, идеологиялық және діни жағдайларды жоюға бағытталуы керектігін дәйектейді. Өйткені өңірдегі исламистердің кең етек алуына ықпал еткен себептер қатарында аймақтағы елдердің мемлекеттік институттарының әлсіздігі мен сыбайлас жемқорлықтың өршуін, халықтың әлеуметтік қорғалмауы мен өмір сүру деңгейінің төмендігін; этностар арасындағы да, мемлекеттер арасындағы да дау-дамайлар мен қақтығыстардың орын алуын, биліктегі түрлі топтардың үйлесімсіз өкілдігін, дінге немесе ұлтқа тиесілілігі негізінде азаматтарды кемсітуін атап өтуге болады [25].

Орталық Азия мемлекеттеріне БҰҰ-ның жаһандық антитеррорлық стратегиясын іске асыру үшін аймақтық іс-қимыл жоспарын құруға көмек көрсету туралы бастама ұсынылды. Бұл бастама Орталық Азия үкіметтеріне, сондай-ақ аймақта жұмыс істейтін аймақтық және халықаралық ұйымдарға БҰҰ-ның Жаһандық антитеррорлық стратегиясын жүзеге асыруға қолдау көрсетуге бағытталған. Бұл тәжірибе алмасуға және Стратегияның әртүрлі тіректерін іске асырудағы қиындықтарды шешуге арналған үш сараптамалық кездесуді ұйымдастыру арқылы қол жеткізілді. Олар негізгі мүдделі тараптарды, оның ішінде Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан үкіметтерін, тиісті аймақтық және субаймақтық ұйымдарды (ТМД, ҰҚШҰ, ШЫҰ, ИБҰ, ЕҚЫҰ және НАТО), БҰҰ жүйесін, көрші үкіметтердің өкілдерін біріктірді, азаматтық қоғам, сондай-ақ аймақтық және халықаралық сарапшылар қатысты. Кездесулер лаңкестікке қарсы іс-қимыл бойынша білім мен тәжірибе алмасуға, кемшіліктерді анықтауға, аймақтағы Стратегияны іске асыру үшін бастамаларға халықаралық қолдауды ынталандыруға және жалпы көзқарастар бойынша консенсусқа келу мен үйлестірілген ынтымақтастыққа жетуге бағытталған. Орталық Азияда тұрақты диалогты, үйлестіруді және ақпарат алмасуды қамтамасыз ету үшін аймақтағы лаңкестікке қарсы іс-қимыл жасаушыларының желісі құрылатын болды.

Қорытынды

Қазіргі кезеңде халықаралық лаңкестік пен діни экстремизм кез-келген мемлекеттің қауіпсіздігіне ғана емес, жалпы адамзатқа төнген басты қауіптердің бірі болып табылады. Лаңкестік экстремизмнің және оның экстремалды көрінісінің ажырамас бөлігі бола отырып, экстремистік идеологияға негізделген әрекеттер жүйесі ретінде әрекет етеді, олардың көмегімен экстремистік және лаңкестік ұйымдар өздерінің саяси мақсаттарына жетуге тырысады.

Орталық Азия республикаларының үкіметтеріне Ауғанстаннан АҚШ әскерін толық шығару аясында өз халқы арасында радикализмнің өсу себептерін жою жөніндегі жұмысты жеделдету қажет екенін атап өткен жөн [26]. Аймақ төңірегінде қалыптаса бастаған саяси ахуал барлық мемлекеттердің күш-жігерін үйлестіруді талап етеді, өйткені аймақ қайта талпынған Ислам күштерінің жаңа толқынына тап болуы ықтимал. Сол ретте халықаралық лаңкестік пен діни экстремизммен күрес саласындағы саясат кейбір өзекті факторларды ескеруі өте қажет [18]. Яғни «Ирак пен Левант ислам мемлекеті» лаңкестік ұйымын назардан таса қылмау, өйткені олар өз қатарына Орталық Азиядан мыңдаған мұсылмандарды тартқан болатын. Олай болса қажет деп тапқан сәтте Орталық Азиядағы саяси жағдайды тұрақсыздандыру мүмкіндігі өте жоғары. Сондай-ақ Ауғанстаннан АҚШ әскерлерінің шығуы да Орталық Азия шекарасына исламистік топтардың шоғырлану мүмкіндігін туғызары сөзсіз.

Өйткені Орталық Азияда исламмен тығыз байланысты бірқатар діни экстремистік және лаңкестік ұйымдар жұмыс істейді: Өзбекстанның ислам жаңғыру партиясы, «Адолат уюшмаси» («әділдік қоғамы»), «Исломкарлари» («Ислам жауынгерлері»), «Товба» («тәуір»), «Иймончи-лар» («сенушілер»), сондай-ақ «Акрамийа» немесе «Халифатчилар» («Халифат ұстаушылары»), Өзбекстанның ислам қозғалысы, «Хизб ут-ДТ» («Халифат ұстаушылары»), Өзбекстанның ислам қозғалысы, «Хизб ут-Тахрир» (босату партиясы); Шығыс Түркістандағы ислам қозғалысы, «мұсылман ағайындары» [27]. Олардың әрқайсысы өз мақсаттарын көздейді, сонымен бірге олардың ұқсастығы белгілі бір талаптар жиынтығында көрінеді, атап айтқанда: исламның негізгі қағидаттары мен өсиеттеріне оралу; исламды кейбір ауытқулардан тазарту; хакимияге (егемендікке) және халифатқа негізделген саяси жүйе құру; шариғатқа негізделген заң жүйесін енгізу және оған биліктің зайырлы тармақтары (сот және атқарушы) алдында басымдық беру.

Көптеген зерттеушілер лаңкестікке қарсы операциялар жағдайында халықаралық заңдарды, әсіресе адам құқықтары туралы заңдарды толығымен сақтау қажеттілігіне назар аударды, кейбіреулер лаңкестікке қарсы тұрудағы жетістік Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберіндегі адам құқықтары қағидаттарын құрметтеуге байланысты болатындығын атап өтті.

Бұл бағытта шешілмеген мәселелер әлі жеткілікті — ал оларды шешу Орталық Азия мемлекеттерінің билік басындағы тұлғаларының саяси еріктеріне де тікелей байланысты. Орталық Азиядағы жаңа қыр-көрсетулер ішкі ғана емес, сыртқы өлшемге де қатысты, сондықтан халықаралық лаңкестікке қарсы күрес ресурстары, мүмкіндіктері мен шарттары осы кешенді мәселені шешу үшін аймақ елдерінің біріге отырып тиімді стратегияны таңдауымен айқындалады.

Әдебиеттер

- 1 Әліпбаев А.Р. Лаңкестік: әлеуметтік-саяси астары / А.Р. Әліпбаев, Б.З. Бөжеева // ҚазҰУ Хабаршысы, ХҚ және ХҚ сериясы. — 2017. — № 3(79). — Б. 23–30.
- 2 Horsman S. Themes in official discourses on terrorism in Central Asia / S. Horsman // Third World Quarterly. — 2005. — No. 1(26). — P. 199–213.
- 3 Васильев Л.Е. Международный терроризм как способ достижения политических целей и его особенности в Центральной Азии / Л.Е. Васильев // Дальневосточные проблемы. — 2016. — № 6. — С. 24–29.
- 4 Антонович И.И. Международный опыт профилактики терроризма. Предложения в сфере международного взаимодействия по противодействию распространения идеологии терроризма / И.И. Антонович, О.М. Особенков, Л.Н. Панкова, В.А. Щегорцов. — М.: Университетская книга, 2010. — 132 с.
- 5 Allison R. Strategic reassertion in Russia's Central Asia policy / R. Allison // International Affairs. — 2004. — No. 2(80). — P. 277–293.
- 6 Crosston M. Fostering fundamentalism: terrorism, democracy and American engagement in Central Asia / M. Crosston. — Routledge, 2016.
- 7 Amanbayeva A. The collision of Islam and terrorism in Central Asia / A. Amanbayeva // Asian Journal of Criminology. — 2009. — No. 2(4). — P. 165.
- 8 Карин Е. Терроризм в Казахстане: от виртуального к реальному / Е. Карин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/-07/terrorizm-v-kazakhstan-ot-virtualnogo-k-realnomu>.

- 9 Heath-Kelly C. Critical Terrorism Studies, Critical Theory and the 'Naturalistic Fallacy' / C. Heath-Kelly // *Security Dialogue*. — 2010. — No. 3(41). — P. 235–254.
- 10 Sean M.P. Regulatory counter-terrorism: a critical appraisal of proactive global governance / M.P. Sean // *International Affairs*. — 2019. — No. 4(95). — P. 939–940.
- 11 Chernykh I. Conditions for Securitization of International Terrorism in Central Asia / I. Chernykh // *Connections*. — 2005. — No. 1(4). — P. 131–142.
- 12 Сахиев С.Р. Выходящий из Центральной Азии терроризм и экстремизм как главный риск безопасности Казахстана и России / С.Р. Сахиев // *Политическая экспертиза*. — 2007. — Вып. 3, № 3. — С. 79–104.
- 13 Ионова Е. Об угрозе терроризма в Центральной Азии / Е. Ионова // *Россия и новые государства Евразии (ИМЭМО РАН)*. — 2015. — № 4. — С. 60–71.
- 14 Васильев Л. Особенности борьбы с терроризмом в Центральной Азии в современных условиях / Л. Васильев // *Мировые державы в Центральной Азии*. — М., 2011. — С. 183–195.
- 15 Mann P. Fighting terrorism: India and central Asia / P. Mann // *Strategic Analysis*. — 2001. — No. 11(24). — P. 2035–2054.
- 16 Бойко Ю. Политико-правовые аспекты международного сотрудничества в борьбе с терроризмом в рамках ШОС / Ю. Бойко // *Обозреватель-Observer*. — 2008. — № 8. — С. 25–31.
- 17 Егоров Е.Н. Противодействие терроризму и религиозному экстремизму: опыт государств Центральной Азии: автореф. дис. ... д-ра наук / Е.Н. Егоров. — 2015. — Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/protivodeystvie-terrorizmu-i-religioznomu-ekstremizmu-opyt-gosudarstv-tsentralnoy-azii#ixzz6EOKYjqs>.
- 18 Karagiannis E. Political Islam in Central Asia: The Challenge of Hizb ut-Tahrir / E. Karagiannis. — Routledge, 2009. — P. 176.
- 19 Егоров Е.Н. Национальный состав экстремистских движений Центральной Азии / Е.Н. Егоров // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. — 2014. — № 5(43), Ч. 2. — С. 77–81.
- 20 Егоров Е.Н. Борьба с религиозным экстремизмом в Таджикистане: законодательный уровень / Е.Н. Егоров // *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: сб. ст. по материалам XXXV Междунар. науч.-практ. конф. (Новосибирск, март 2014 г.)*. — Новосибирск: СибАК, 2014. — С. 30–36.
- 21 Rashid T.A. A Systematic Web Mining Based Approach for Forecasting Terrorism / T.A. Rashid. — 2017. — 284–295 p.
- 22 Гриневский О. Терроризм и исламский радикализм — глобальный риск номер один / О. Гриневский // *Россия XXI*. — 2014. — № 1. — С. 78–93.
- 23 Starr S.F. A partnership for Central Asia / S.F. Starr // *Foreign Aff.* — 2005. — No. 84. — P. 164.
- 24 Omelicheva M.Y. Combating terrorism in central Asia: Explaining differences in states' responses to terror / M.Y. Omelicheva // *Terrorism and Political violence*. — 2007. — № 3(19). — P. 369–393.
- 25 Егоров К.Ю. Международный терроризм как глобальная угроза / К.Ю. Егоров // *Власть*. — 2008. — № 6. — С. 73–76.
- 26 MacFarlane S.N. The United States and Regionalism in Central Asia / S.N. MacFarlane // *International Affairs*. — 2004. — No. 3(80). — P. 447–461.
- 27 Борьба с международным терроризмом — приоритет мирового сообщества [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <http://russian.people.com.cn/95181/6591580.html>.

А. Алипбаев, Б. Бюжеева, А. Анерова

Проблемы борьбы с международным терроризмом и религиозным экстремизмом в Центральной Азии

Международный терроризм и религиозный экстремизм стали серьезной угрозой безопасности в Центральной Азии. В регионе наблюдается все большая исламизация населения, причем позиции традиционного ислама серьезно ослаблены. Исламизация населения сопровождается глубоким социально-экономическим кризисом, наблюдающимся практически во всех государствах Центральной Азии. В этих условиях республики региона пытаются противостоять исламизму, внедряя все новые ограничительные меры в отношении религиозных организаций (в особенности Узбекистан), привлекая гражданское общество для борьбы с экстремизмом (Казахстан), разрешая деятельность партии на религиозной основе (Таджикистан). Республики региона ведут постоянный поиск новых путей противодействия терроризму и религиозному экстремизму. Терроризм по своим масштабам, жестокости, последствиям стал одной из самых страшных проблем человечества. Государства региона активно борются с данным явлением, вырабатывают новые подходы к противодействию терроризму, подписывают различные конвенции. Но терроризм в ответ на активные меры противодействия приспосабливается, вербует новых последователей, находит новые пути финансирования. В данных условиях растет необходимость постоянного изучения и обмена опытом по противодействию терроризму и религиозному экстремизму между государствами и внедрения эффективных методов борьбы с глобальной угрозой. В статье рассмотрены причины усиления экстремизма и терроризма в Центрально-Азиатском регионе, комплекс объективных и субъективных факторов, влияние социальных процессов на появление массового экстремизма. В этом контексте изучены проблемы, связанные с принятием решений в различных региональных организациях по общей борьбе с терроризмом.

Ключевые слова: Центральная Азия, политика, народ, глобальная угроза, государства, международный терроризм, религиозный экстремизм.

A. Alipbayev, B. Byuzheeva, A. Anerova

Problems of the fight against international terrorism and religious extremism in Central Asia

International terrorism and religious extremism have become a serious threat to the security of Central Asian states. The region is witnessing an increasing Islamization of the population, and the position of traditional Islam is seriously weakened. The Islamization of the population is accompanied by a deep socio-economic crisis, which is observed in almost all states of Central Asia. Under these conditions, the republics of the region are trying to resist Islamism, introducing ever new restrictive measures against religious organizations (especially Uzbekistan), involving civil society to fight extremism (Kazakhstan), and allowing the party to operate on a religious basis (Tajikistan). The republics of the region are constantly searching for new ways to counter terrorism and religious extremism. Terrorism in its scope, cruelty, consequences has become one of the worst problems of mankind. The states of the region are increasingly struggling with this phenomenon and be developing new approaches to countering terrorism, and be signing various conventions. But terrorism, in response to active countermeasures are adapting, recruiting new followers, and finding the new ways of financing. In these conditions, the need for continuous study and exchange of experience in countering terrorism and religious extremism between states and the introduction of effective methods to combat the global threat is growing. This article discusses the causes of increased extremism and terrorism in the Central Asian region, a set of objective and subjective factors, the influence of social processes on the emergence of mass extremism. In this context, the problems associated with decision-making in various regional counter-terrorism organizations are examined.

Keywords: Central Asia, politics, people, global threat, states, international terrorism, religious extremism.

References

- 1 Alipbayev, A.R., & Byuzheyeva, B.Z. (2017). Lankestik: aleumettik-sayasi astary [Terrorism: socio-political background] *KazUU Khabarshysy, HQ zhane HQ seriyasy — Bulletin of Kazakh National University*, 3(79), 23–30 [in Kazakh].
- 2 Horsman, S. (2005). Themes in official discourses on terrorism in Central Asia. *Third World Quarterly*, 1(26), 199–213.
- 3 Vasilyev, L.Ye. (2016). Mezhdunarodnyi terrorizm kak sposob dostizheniia politicheskikh tselei i eho osobennosti v Tsentralnoi Azii [International terrorism as a way to achieve political goals and its features in Central Asia]. *Dalnevostochnye problemy — Far Eastern issues*, 6, 24–29 [in Russian].
- 4 Antonovich, I.I., Osobekov, O.M., Pankova, L.N., & Shchegortsov, V.A. (2010). *Mezhdunarodnyi opyt profilaktiki terrorizma. Predlozheniia v sfere mezhdunarodnogo vzaimodeistviia po protivodeistviu rasprostraneniia ideologii terrorizma [International experience in the prevention of terrorism. Proposals in the field of international cooperation to counter the spread of the ideology of terrorism]*. Moscow: Universitetskaia kniha [in Russian].
- 5 Allison, R. (2004). Strategic reassertion in Russia's Central Asia policy. *International Affairs*, 2(80), 277–293.
- 6 Crosston, M. (2016). *Fostering fundamentalism: terrorism, democracy and American engagement in Central Asia*. Routledge.
- 7 Amanbayeva, A. (2009). The collision of Islam and terrorism in Central Asia. *Asian Journal of Criminology*, 2(4), 165.
- 8 Karin, Ye. (2011). Terrorizm v Kazakhstane: ot virtualnogo k realnomu [Terrorism in Kazakhstan: from virtual to real] *kursiv.kz*. Retrieved from <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/-07/terrorizm-v-kazakhstane-ot-virtualnogo-k-realnomu> [in Russian].
- 9 Heath-Kelly, C. (2010). Critical Terrorism Studies, Critical Theory and the 'Naturalistic Fallacy'. *Security Dialogue*, 3(41), 235–254.
- 10 Sean, M.P. (2019). Regulatory counter-terrorism: a critical appraisal of proactive global governance. *International Affairs*, 4(95), 939–940.
- 11 Chernykh, I. (2005). Conditions for Securitization of International Terrorism in Central Asia. *Connections*, 1(4), 131–142.
- 12 Sakhiyev, S.R. (2007). Vykhodiashchii iz Tsentralnoi Azii terrorizm i ekstremizm kak glavnyi risk bezopasnosti Kazakhstana i Rossii [Terrorism and extremism emerging from Central Asia as the main security risk of Kazakhstan and Russia]. *Politicheskaiia ekspertiza — Political expertise*, 3, 3, 79–104 [in Russian].
- 13 Ionova, Ye. (2015). Ob ugroze terrorizma v Tsentralnoi Azii [On the threat of terrorism in Central Asia]. *Rossii i novye hosudarstva Yevrazii — Russia and the new states of Eurasia*, 4, 60–71 [in Russian].
- 14 Vasil'ev, L. (2011). Osobennosti borby s terrorizmom v Tsentralnoi Azii v sovremennykh usloviakh [Features of the fight against terrorism in Central Asia in modern conditions]. *Mirovyie derzhavy v Tsentralnoi Azii — World powers in Central Asia*. Moscow [in Russian].
- 15 Mann, P. (2001). Fighting terrorism: India and central Asia, *Strategic Analysis*, 11(24), 2035–2054.

- 16 Boyko, Yu. (2008). Politiko-pravovye aspekty mezhdunarodnogo sotrudnichestva v borbe s terrorizmom v ramkakh SHOS [Political and legal aspects of international cooperation in the fight against terrorism in the framework of the SCO]. *Obozrevatel — Observer*, 8, 25–31 [in Russian].
- 17 Yegorov, Ye.N. (2015). Protivodeistvie terrorizmu i religioznomu ekstremizmu: opyt gosudarstv Tsentralnoi Azii [Countering Terrorism and Religious Extremism: Central Asian Experience] *Extended abstract of Doctor's thesis*. Retrieved from <http://cheloveknauka.com/protivodeystvie-terrorizmu-i-religioznomu-ekstremizmu-opyt-gosudarstv-tsentralnoy-azii#ixzz6EOKYjqsb> [in Russian].
- 18 Karagiannis, E. (2009). *Political Islam in Central Asia: The Challenge of Hizb ut-Tahrir*. Routledge.
- 19 Yegorov, E.N. (2014). Natsionalnyi sostav ekstremistskikh dvizhenii Tsentralnoi Azii [National composition of extremist movements in Central Asia]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturolohiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki — Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*, 5(43), 2, 77–81 [in Russian].
- 20 Yegorov, Ye.N. (2014). Borba s religioznym ekstremizmom v Tadzhikestane: zakonodatelnyi uroven [The fight against religious extremism in Tajikistan: legislative level]. Proceedings from Actual issues of the social sciences: sociology, political science, philosophy, history: XXXV Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia — XXXV International sci.-prect. conference. (Novosibirsk, March 2014). (pp. 30–36). Novosibirsk: SibAK [in Russian].
- 21 Rashid, T.A. (2017). *A Systematic Web Mining Based Approach for Forecasting Terrorism*.
- 22 Grinevskiy, O. (2014). Terrorizm i islamskii radikalizm — hlobalnyi risk nomer odin [Terrorism and Islamic Radicalism — Global Number One Risk]. *Rossii XXI — Russia XXI, 1*, 78–93 [in Russian].
- 23 Starr, S.F. (2005). A partnership for Central Asia. *Foreign Aff.*, 84, 164.
- 24 Omelicheva, M.Y. (2007). Combating terrorism in central Asia: Explaining differences in states' responses to terror. *Terrorism and Political violence*, 3(19), 369–393.
- 25 Yegorov, K.Yu. (2008). Mezhdunarodnyi terrorizm kak hlobalnaia uhroza [International terrorism as a global threat]. *Vlast — Power*, 6, 73–76 [in Russian].
- 26 MacFarlane, S.N. (2004). The United States and Regionalism in Central Asia. *International Affairs*, 3(80), 447–461.
- 27 Borba s mezhdunarodnym terrorizmom — prioritet mirovoho soobshchestva [The fight against international terrorism is a priority of the world community]. *russian.people.com.cn*. Retrieved from <http://russian.people.com.cn/95181/6591580.html> [in Russian].

К.И. Байзакова¹, Г.М. Смагулова², С.Б. Стамбулов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;
²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: kbaizakova@mail.ru)

Жаһандық және аймақтық қауіпсіздік мәселелерін болжаудағы жаңа әдістемелік тәсілдер: халықаралық тәжірибе

Жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуы жағдайында аймақтық және халықаралық қауіпсіздік мәселесінің ерекшеліктерін кешенді түрде зерттеу маңызды болып саналады. Әдістемелік тәсілдер халықаралық қатынастардың жүйесіне, қауіпсіздік жүйесін құрылымдауға және олардың көпжақты элементтерін айқындауға қатысты жаңа анықтамалар мен бағыттарды ескеруді талап етеді. Мақала тақырыбының өзектілігі аймақтық және жаһандық қауіпсіздікке қатысы бар әртүрлі көзқарастарды зерттеу және болжау барысында әртүрлі тәсілдердің арақатынасын қарастырудың маңыздылығымен анықталған. Авторлар әртүрлі мектептер мен бағыттардың шеңберіндегі парадигмаларды ескере отырып, тарихи ракурста жаһандық және аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тәсілдерінің арақатынасы мәселелерін қарастырған. Мақалада Орталық Азия мемлекеттерінің ұлттық қауіпсіздігі тәжірибесінің дамуын ескере отырып, аймақтық және жаһандық қауіпсіздікке қатысы бар әртүрлі көзқарастардың арақатынасына талдау жасалған. Авторлар аймақтық қауіпсіздікті зерттеу жаңа категориалдық аппаратты талап етеді деген қорытындыға келеді. Жаңа категориалдық түсініктерді өңдеу қауіпсіздік мәселесін кешенді түрде зерттеу арқылы жүзеге асырылады. Осымен бірге, зерттеліп отырған мәселе бойынша ақпараттарды жинақтау мен оларды талдаудың әдістерін жетілдіру қажеттілігіне назар аудару керек.

Кілт сөздер: аймақтық қауіпсіздік, жаһандық қауіпсіздік, Орталық Азия, қауіпсіздіктің аймақтық кешені, халықаралық қатынастар теориясы.

Kipicne

Әдетте мамандардың барлығы зерттеу жүргізу барысында белгілі бір әдістемелік тәсілдерге сүйенеді. Ғылымның қай саласында болмасын зерттеушілер әдістемелік тәсілдерді басшылыққа алады. Солардың қатарында халықаралық қатынастардың өзекті мәселелерін зерттеушілер де әдістемелік тәсілдерге жүгінеді. Халықаралық қатынастар екі сөзден құралған ұғым болғандықтан, сөздің екінші бөлігі — «қатынастар», бұл әлеуметтік бағытты білдіретіндіктен, дүние жүзіндегі болып жатқан жағдайлар мен құбылыстар әлеуметтік-гуманитарлық ғылым қолданатын әдістерді пайдалану арқылы зерттеледі.

Халықаралық қатынастар көп қырлы және ол өте күрделі. Әсіресе қазіргі кезде халықаралық қатынастар жүйесінде орын алып отырған халықаралық терроризм, діни экстремизм, сонымен бірге саясаттың, экономиканың, мәдениеттің жаһандануы тәрізді көптеген мәселелердің туындауы, тіпті әлемді дендеген коронавирус пандемиясы халықаралық қатынастардағы проблемалардың ауқымды әрі күрделі екендігін дәлелдей түседі. Осы ретте жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыру жағдайында аймақтық және халықаралық қауіпсіздіктің нақты проблемаларын жан-жақты әрі кешенді түрде зерттеу ерекше маңызды болып табылады.

Қазіргі кезеңдегі халықаралық қатынастар жүйесінің өзгеруі ХХ ғ. аяғы – ХХІ ғ. басында кең тараған аймақтандыру үрдісімен тығыз байланысты. Аталған үрдістердің шеңберінде қазіргі әлемдік саясаттың объекті және субъекті рөлін атқара бастаған және халықаралық қатынастар жүйесінде халықаралық жүйенің жаһандық деңгейі мен ұлттық мемлекет деңгейі арасындағы «орта» деңгейді иеленген жаңа акторлар — аймақтар халықаралық аренадағы маңызды орынға ие. Сондықтан, халықаралық қатынастарды зерттеудің ерекше объектісі ретінде қауіпсіздіктің аймақтық құрылымына деген қызығушылық алдымен «қырғи–қабак» соғыстан кейінгі халықаралық қатынастар жүйесінің аймақтандыру сипатына ие болуымен анықталды.

Қазіргі халықаралық қатынастарда қауіпсіздіктің аймақтық деңгейінің маңызы айтарлықтай артып отыр. Қауіпсіздіктің аймақтық кешені концепциясының бірқатар ережелерін зерттеу барысында қауіпсіздіктің дәстүрлі және дәстүрлі емес аймақтық өлшемдерінің қаншалықты құрылымдалғандығын, олардың аймақтық кешенді құруға деген қабілеттілігін зерттеудің маңызы жоғары. Қауіпсіздік

мәселелерінің концептуалдық негізін өңдеу Орталық Азиядағы қауіпсіздікке қатысы бар құбылыстардың ерекше белгілерін анықтау барысында, осымен қатар қауіпсіздік пен аймақтың трансформациялануы салаларындағы қазіргі заманғы аймақ аралық үрдістерді теориялық жағынан ұғынуда маңызды саналады.

Орталық Азия аймағындағы жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы және олардың арасындағы аймақтық деңгейдегі өзара байланыс тәуелсіздік пен егемендікті сақтау, саяси құрылыс үрдістерінің тұрақтылығын қамтамасыз ету, экономиканы реформалау, қауіпсіздіктің ұлттық және ұжымдық жүйесін құру сияқты ұлттық және аймақтық қауіпсіздік мәселелерінің өзекті болуымен қатар жүрді. Сондықтан, Орталық Азия аймағындағы қауіпсіздікті күрделілендіретін және қауіп-қатер төндіретін мәселелер кешенінің бар болуы аталған мақала тақырыбының өзектілігін анықтап отыр.

Зерттеу әдістері

Мақалада көтерілген мәселелерді зерттеу барысында теориялық таным әдістерінің ішінен эмпирикалық таным, жүйелеу, сонымен бірге салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер аймақтық саяси үрдістердің қарама-қайшылығын, аймақтық және ұлттық саяси өмір компоненттерінің өзара байланысын ескере отырып, аймақтағы саяси шындық құбылыстарын қарастыруға мүмкіндік береді. Эмпирикалық таным әдісі нақты аймақтық саяси құбылыстар мен үрдістер немесе нақты бір мемлекеттің саяси үрдістері мен құбылыстары жөніндегі жаңа білім алудың құралы болды. Сонымен қатар, аймақтағы үрдістерді, олардың даму тенденцияларын, әртүрлі субъективті және объективті факторлардың рөлін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берген жүйелеу әдісі қолданылды. Салыстырмалы талдау әдісінің негізінде жаһандық және аймақтық қауіпсіздікке тікелей қатысы бар әртүрлі теориялардың, осымен қатар мектептердің негізгі ережелері мен тұжырымдарына талдау жасалды.

Мәселені талқылау

Әдістемелік тәсілдер халықаралық қатынастар жүйесіне, қауіпсіздік жүйесін құрылымдауға және оның көпжақты элементтерін анықтауға қатысты ғылыми анықтамалардың жаңа түрлері мен бағыттарын ескеруге көмектеседі.

Қауіпсіздік мәселелері әртүрлі мектептер мен бағыттар шеңберінде зерттелуде. «Қауіпсіздік» түсінігіне байланысты, сондай-ақ қауіпсіздіктің негізгі деңгейлеріне қатысты әртүрлі көзқарастар бар (ұлттық, аймақтық, жаһандық). Яғни, аймақтық қауіпсіздікті зерттеу жаңа категориялық аппаратты және қауіпсіздік мәселелерін жан-жақты зерттеуді, аппараттарды жинау мен талдаудың қазіргі заманауи әдістерін қолдануды қажет етеді.

Батыстық сарапшылар қауіпсіздік мәселелерін *құрылымдық неореализм* шеңберінде және аймақтық қауіпсіздік жүйелерін қалыптастырудың тұжырымдамалық негіздерін зерттейді. Либерал-идеалистік парадигманың дамуы, оның шеңберінде дәстүрлі емес қауіпсіздік проблемалар теориялары, «бірлескен қауіпсіздік», «ұжымдық қауіпсіздік» және «қауіпсіздік қауымдастығы» тәрізді тұжырымдамалары дамыды және бұл халықаралық қатынастардың еуропалық ғылымында тез дамып келе жатқан бағыт болып табылады.

Либерализм мектебінің халықаралық ұйымдардың рөлі, халықаралық проблемаларды шешуде және қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ұжымдық әрекеттің қажеттілігі туралы тезистері олардың маңыздылығын сақтайды. Осы парадигманың негізгі орталығының бірі — жалпы адамзаттық қызығушылықтарға, мүдделер мен баршаға ортақ құндылықтарға негізделген халықаралық ынтымақтастық идеясы екенін еске сала кетейік.

Әлемнің жетекші державалары арасындағы күш тепе-теңдігін сақтау қажеттілігі туралы *реализм мектебінің* негізін қалайтын тезисі, әлемдік қауымдастықтың дамуының қазіргі тенденцияларына сәйкес келеді. Бірақ қауіпсіздікті мықты позиция тұрғысынан айқындау тәсілдері мемлекеттер мен аймақтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі халықаралық жүйенің басқа элементтерінің маңыздылығын түсінумен алмастырылуда. Отандық және батыс сарапшылары өз зерттеулерін келесі тезистерге сүйене отырып жүргізеді: мемлекеттер тек тәуелсіз субъектілер ретінде ғана емес, сонымен бірге олар құратын құрылымдарын ескере отырып қарастырылады; күштер категориясының мазмұны оған әскери емес құрамдардың қосылуына байланысты кеңейеді; «күш тепе-теңдігі» құрылымдық тұрғыдан қарастырылады (әдетте, халықаралық қатынастардың полярлығы идеясына негізделген); белгілі бір дәрежеде реттелуге келетін «жетілген анархия» идеясы енгізілуде.

Транснационализм теориясының өкілдері Дж. Ная және Р. Коэн «Халықаралық институттар әр елдің өз мүдделеріне негізделген ынтымақтастықты одан әрі жеңілдету түседі, белгісіздікті

төмендетеді, ақпарат және оның көлемін бөліп таратудың сапасы мен біртектілігін жақсартады, мемлекеттің сенімді серіктес ретіндегі беделін қалыптастырады және нығайтады», — деп көрсетеді [1].

Ғылыми зерттеулерде халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін негізгі ережелер мен нормалардың жиынтығының конструктивтілігін мойындаумен ерекшеленетін *конструктивизм теориясы* да қолданылады. Конструктивизм бойынша, бар шындық ұтымды жағдайларда емес, әлеуметтік-мәдени құндылықтарды таратумен және осы үдерістерге қатысатын халықаралық қатынастар акторларының көзқарасы негізінде жасалады. Конструктивизмде халықаралық институттардың реттеуші және жасаушы ретіндегі қосарлы функциясын атап көрсетеді: қазіргі жүйе шеңберіндегі жаңа тұжырымдамалық идеяларды қалыптастыру үшін кеңістік ашатын, сондай-ақ қақтығыстар мен қарама-қайшылық тудыратын деструктивті ахуал.

Бүгінгі күні сарапшылар қауымдастығы «Копенгаген мектебінің» идеяларын белсенді түрде қолданады, оның көрнекті өкілдері — Барри Бузан и Олле Вивер. Олар ұсынған «секьюритилендіру» тұжырымдамасы халықаралық немесе ішкі проблемаға жоғары қауіпсіздік санатына жататын арнайы проблема мәртебесін беру немесе оны шешудің әдеттегі саяси процестерден тыс болатын арнайы шараларды қолдану заңдылықтарынан тұрады [2].

Б. Бузанның «аймақтық қауіпсіздік кешендері» тұжырымдамасына қатысты қазіргі кез тұрғысынан түсінуде, әсіресе Орталық Азия аймағына қатысты түсіндірмесі сарапшылар арасында пікірталас тудырады. Сонымен, Б. Бузан мен О. Вивер Орталық Азия аймағын аймақтық қауіпсіздіктің субкешені ретінде түсіндіреді. Ал отандық зерттеуші И. Черных, бұл тұжырымға келіспейді, ол Орталық Азия аймағының оқшаулағыш немесе шағын-қауіпсіздік кешені ретіндегі рөлі туралы уәж айтады [3].

«Аймақ» деген классикалық анықтама шеңберіндегі елдердің өсіп келе жатқан өзара тәуелділігі, аймақтық қауіпсіздік кешендерін айқындау саласындағы тәсілдерін қайта қарау қажеттілігін көрсетеді. Егер Орталық Азия аймағында бар қауіпсіздік мәселелерін алып қарайтын болсақ, онда олардың басым бөлігі аймақтық қауіпсіздік проблемаларына жатады. Сондықтан, егер Орталық Азия елдеріндегі интеграция болмаса да кооперация, қауіпсіздіктің негізгі факторына айналуы мүмкін, бұл сайып келгенде, қауіпсіздікті қамтамасыз ететін ішкі жүйелерден — аймақтық қауіпсіздік кешендерінен тұратын қауіпсіздік жүйесін құру қажеттілігіне әкеледі.

Аймақтық деңгей қауіпсіздік мәселелерін талдаудың орталық деңгейі ретінде қарастырылуы керек. Бұл деңгей ішкі және аймақ елдеріндегі жағдайларды, көрші елдер арасындағы қатынастарды және аймақтық процестердің жаһандық белсенді державалармен өзара әрекеттесуін зерттеудің байланысын білдіреді.

Жаһандық, аймақтық және ұлттық қауіпсіздік салаларындағы жаңа міндеттерді зерделеу *кешенді талдауды* қажет етеді. Әлі де болса жүйелік тәсіл, салыстырмалы тарихи әдіс, синтез және талдау әдістерінің, эмпирикалық зерттеулердің, қолжетімді құжаттар мен материалдарды талдауда контент-анализ, сондай-ақ құрылымдық-функционалдық және институционалдық тәсілдердің жиынтығына негізделген талдау маңызды болып қала береді.

Зерттеудің жетекші әдістерінің бірі — *жүйелік талдау* болып табылады. Ол жалпы қауіпсіздік кеңістігін оның ішкі және сыртқы маңызды байланыстарының жиынтығында ашық динамикалық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, оны оңтайландыру жолдарын табуға мүмкіндік береді.

Жүйелік тәсілді қолдану логикасы белгілі бір қауіпсіздік құрылымына (ШЫҰ, АӨСШК) мүше елдер арасындағы қатынастардың эволюциясы жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыру жағдайында мемлекетаралық және әлеуметтік өзара іс-қимылдың әртүрлі салаларындағы факторларға байланысты болғандығын ескеру қажеттілігімен байланысты, сонымен бірге бұл салалардағы өзгерістер бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста.

Салыстырмалы-тарихи талдау халықаралық және аймақтық ұйымдардың қызметі тұрғысынан негізгі қауіпсіздік парадигмаларының эволюциясына әртүрлі факторлардың әсер ету сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Әртүрлі уақыт кезеңдерінде болған құбылыстардың эволюциясын зерделеудің объективті қажеттілігін ескере отырып, өткен мен бүгінгі күннің өзара байланысын, даму перспективаларын айқындау үшін тарихи тұрғыдан қарастырылады.

Салыстырмалы әдіс қатысушы халықаралық субъектілердің стратегиялық мүдделерімен қатар проблемалық мәселелердің дамуын бақылауға, бұл жалпы тенденцияларды неғұрлым толық анықтауға, атап айтқанда, жағдайды дамытудың мүмкін нұсқаларын біріктіруге мүмкіндік жасайды.

Институционалдық тәсіл құрылымдық-функционалдық тұрғыдан құрылымдардың рөлін анықтауға және олардың қауіпсіздікті қамтамасыз ететін тетіктерін нақтылауға мүмкіндік береді.

Жаһандық, аймақтық және ұлттық қауіпсіздіктің қазіргі жағдайын зерттеуде *пәнаралық байланыс тұрғысынан қарастыру тәсілін* қажет ететіні даусыз, өйткені жаһандану дәуіріндегі сыртқы саясатты экономизацияландыру мәселесі экономистердің, саясаттанушылардың, тарихшылардың және халықаралық сарапшылардың қатысуын талап етеді.

Қауіпсіздікті әртүрлі қырларынан зерттейтін шетелдік мектептердің заманауи ғылыми теорияларының тәжірибесін ескере отырып, жаһандану туралы тұжырымдамалық әзірлемелер, *екіжақты* және *көпжақты ынтымақтастықтағы* басымдықтар иерархиясы мәселені теориялық-әдіснамалық тұрғыдан қарастыру маңызды болып табылады.

Халықаралық қатынастардың қалыптасып келе жатқан жаңа жүйесі аймақтық және жаһандық қауіпсіздіктің нақты мәселелерін, жаһандану жағдайындағы екіжақты және көпжақты ынтымақтастықты, азаматтық қоғамдардың өзара іс-қимылын және олардың мемлекеттердің сыртқы саясатын қалыптастырудағы рөлін кешенді түрде қарастыруды талап етеді. Қазіргі заманғы халықаралық қатынастарды теориялық тұрғыдан зерттеушілер ұсынған әдіснамалық тәсілдер, бұл проблемаларды зерттеуге ғана емес, халықаралық қатынастар жүйесіне, қауіпсіздік жүйесінің аймақтық және ғаламдық құрылымына қатысты ғылыми білімнің жаңа анықтамалары мен бағыттарын ескеруге, серіктестіктерде *көп деңгейлі элементті* анықтауға көмектеседі.

Деңгейлік және салалық тәсілдер зерттеушілерге эволюцияны кешенді түрде зерттеуге және ынтымақтастықтың әртүрлі салаларындағы елдердің өзара іс-қимылының ерекшеліктерін көрсетуге және серіктестіктің жаңа тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді. Деңгейлік талдаудың үш негізгі элементі: зерттеу пәнін құраушылардың сипаттамасы, олардың өзара әрекеттесу және болжау механизмдерінің түсіндірмесі, тек бір деңгейге назар аудармай, жалпы халықаралық қауіпсіздік мәселелерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Осылайша, аймақтық және жаһандық қауіпсіздіктің қауіп-қатерлерін талдаудың ең тиімді әдісі аймақтық қауіпсіздіктің құрылымдық талдауын (салалық тәсіл, деңгейлік талдау, аймақтық қауіпсіздік кешенінің теориясы) жасауға арналған тұжырымдамалардың синтезі негізінде жасалған әдіс болып табылады.

Бөлінбеу және өзара қауіпсіздік ұғымдары қауіпсіздік туралы жаңа идеяларда маңызды орын алады: қауіпсіздік біртұтас ретінде қарастырылады. Бұған мысал ретінде жалпыға бірдей немесе бәрін қамтитын қауіпсіздік тұжырымдамасын (стратегиясын) айтуға болады.

Ұлттық, аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті зерттеудің көп *парадигматикалық тәсілі* орынды болып көрінеді, өйткені бұл қауіпсіздік құбылысын зерттеудің көп деңгейлі, көп қырлы және әдістемелік пікірдің әр алуандылығын көрсетеді.

Бұл тәсілді қолдану ұлттық және аймақтық қауіпсіздіктің саяси стратегиясын қалыптастыру процесіне, макро- және микро-саяси факторлардың, саяси және ақпараттық ресурстардың және қауіпсіздіктің ментальдық негіздерінің маңыздылығын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Халықаралық қатынастардың жалпы қабылданған теорияларымен қатар, бұл проблеманы әлемдік жүйелік талдау және сценарийді болжау тұрғысынан қарастыруға болады.

Көптеген теоретиктер қолданыстағы теориялық перспективалардан өзгеше қандай да бір жаңа теорияларды жасау қажеттілігін көрмейді. Дегенмен, саяси талдауды дамытудың оңтайлы әдісі ретінде теориялардың синтезін таңдауға болады және олардың арасындағы айырмашылықтарды анықтау барысында шамадан тыс ынталандыруға жол бермеу керек. Халықаралық қауіпсіздіктің жаңа құрылымын зерттей отырып, осы үдерістің теориялық тұстарын талдаумен қатар, практикалық шешімдерді ұсыну қажет.

Қазіргі кезде көп қолданатын тәсілдердің бірі — *қауіпсіздіктің жаңа өлшемі* болып табылады. Аймақтандыру және жаһандану жағдайында халықаралық қатынастардағы қауіпсіздікті өлшеудің әдіснамалық тәсілдері белгілі бір өзгерістерге ұшырайды, яғни дәстүрлі және дәстүрлі емес қауіп-қатерлер мен қыр көрсетулердің өсуімен тікелей байланысты. Бұл ретте аймақтық қауіпсіздік мәселелерін жан-жақты зерттеуде неореализм тәсілдерінен бастап барлық әдіс-тәсілдер белгілі бір өзгерістерге ұшырауы мүмкін.

Әртүрлі мектептер мен бағыттар қауіпсіздік мәселелерін құрылымдық неореализм және аймақтық қауіпсіздік кешендерін қалыптастырудың тұжырымдамалық негіздері аясында зерттейді. Соңғы жылдары жаһандану жағдайында либералды-идеалистік мектеп тез дамып келеді, оның аясында дәстүрлі емес қауіпсіздіктің қыр көрсетулер туралы теориялары дами отырып жасалды.

Ұлттық қауіпсіздікті мемлекеттер мен оның одақтастарының әскери-саяси қарым-қатынастарын ұлттық қауіпсіздіктің кешені ретінде түсіндіруден ұлттық, аймақтық және жаһандық деңгейлерде оның

жан-жақты өлшеміне қарай түсіндіруге көшті. Экологиялық, демографиялық, энергетикалық, азық-түлік және қауіпсіздіктің басқа түрлері оның маңызды құрамдас бөліктері болды. Бірқатар зерттеулерде мұндай қауіпсіздік тұжырымдамасы кең мағынада «адам қауіпсіздігі» деп түсіндіріледі.

Осыған байланысты мемлекеттер мен жеке тұлғалардың заманауи технологиялар мен ақпараттарға, энергия көздеріне, экономикалық дамудың, қоршаған ортаның сапасын және басқалармен қамтамасыз ететін қол жетімділігі қауіпсіздіктің жаңа өлшемдеріне айналуға.

Бұл өлшемдер әскери-саяси ғылыммен қатар жаһандану жағдайымен байланысты қазіргі қауіпсіздік тұжырымдамасын нақтылай түседі және кеңейтеді, оны «мемлекет пен қоғамды сыртқы және ішкі қауіптер мен қатерлерден қорғаудың жай-күйі деп анықтайды, оларды айқындау, алдын-алу, азайту, жою және тойтарыс беру мемлекеттік қызмет ретінде түсіндіреді».

Қауіпсіздіктің жаңа өлшемдерін зерттеудің теориялық тәсілдері швейцарлық автор Аль-Рэдхонның «Пять измерений глобальной безопасности» аталатын еңбегінде қарастырылған. Бұл еңбек біздің заманымызға сәйкес келетін қауіпсіздіктің жаңа инновациялық принциптерін ұсынады: тек қана мемлекеттердің арасындағы кооперативті қатынастарға ықпал ету емес, сонымен қатар өркениеттер мен мәдени топтардың арасындағы бейбіт өмір сүруді анықтайтын нәтижесі нөлге тең емес қауіпсіздік принципін ұсынады.

Бұл жаһандық қауіпсіздіктің жаңадан жіктелуін көрсетеді және қауіпсіздіктің келесі бес аспектісінен: адами фактор, экологиялық, ұлттық, трансұлттық және трансмәдени факторлардан тұрады. Осымен бірге, қауіпсіздіктің нөлдік емес нәтижеге ие принципі келесідей болып саналады: «Жаһандану кезеңінде кез-келген бір мемлекет өзінің ұлттық және аймақтық қауіпсіздігін тек қана өзі қамтамасыз ете алмайтындығын көрсететін қауіпсіздік нөлдік соманың ойыны ретінде қарастырыла алмайды. Қазіргі заманғы қауіпсіздік бес өлшемдерден: адами, ұлттық, трансұлттық және трансмәдени өлшемдерден тұрады. Оларға қол жеткізу үшін барлық деңгейлерде қажетті басқару жүргізу қажет және бұл барлық адамдар үшін әділдіктің негізінде қауіпсіздіктің кепілі бола алады» [4].

ҚР-ның көпвекторлы сыртқы саясатының шеңберінде аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін талдау барысында концептуалдық тәсілдерді жіктеу мен зерттеуде «геосаясат» теориясын қолданудың маңызы бар. Бұл теория мемлекеттердің әрекет етуінің тарихи себептері мен кеңістіктегі органикалық өзара байланысын қарастырады. «Геосаясат» теориясы «егемендік», «территория», «мемлекеттің қауіпсіздігі» сияқты құндылықтарға негізделеді. Біздің пікірімізше, мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстан Республикасының геосаяси жағдайы көптеген жағдайларда сыртқы саясатты жүргізудің басымдықтарын анықтайды, Орталық Азиядағы жаһандық және аймақтық ойыншылардың сыртқы саясатының артықшылықтарын талдауға мүмкіндік береді.

Кез келген аймақтағы сыртқы акторлардың ықпалы постбиополярлы әлемдік тәртіп жөніндегі геосаяси теориялардың (С. Хантингтонның, Ф. Фукуяманың және т.б. бір және көп полюсті халықаралық тәртіп концепциясы) контекстінде қарастырылады. Басқа бір жүйе және ортамен қарым-қатынаста болатын белгілі бір жүйе ретінде (аймақ жүйелі сапа ретінде) Орталық Азияға деген көзқарас АҚШ пен Ресейдің Орталық Азиядағы сыртқы саясатын және оның негізі бағыттарын (экономикалық, саяси, стратегиялық, мәдени, ақпараттық) қарастыру үшін жүйелілік әдісін қолдануға мүмкіндік береді.

Осылайша, Орталық Азия аймағындағы және әлемдегі өзгеріске ұшырып отыратын геосаяси және геоэкономикалық жағдай қауіпсіздік мәселесін жаңа тұрғыдан қарауға итермелейді және қауіпсіздік мәселесінің шешімін табу үшін жаңа әдіснамалық тәсілдерді талап етеді. Әдіснаманың негізінде екі ереже бар: шынайы қалыптасқан жағдайды өз уақытында және дәйекті түрде есепке алу, оның әртүрлі аспектілерін, жақтарын, ерекше белгілерін анықтау және жағдайды жан-жақты зерттеуді есепке ала отырып, алға қойған мақсатын ескеріп мемлекеттердің әрекет ету векторы қалыптасады.

Жаңа қауіп пен қатерлерге жауап бере отырып, қауіпсіздік алға қойған мақсатқа қол жеткізуді қамтамасыз етудің жүйесі ретінде белсенді формаға көшеді.

Алға қойған мәселеге талдау жасау барысында Орталық Азия қауіпсіздігінің аймақтық өлшемі жаңа сапаға көшкеніне көз жеткіздік. Бұл жаңа сапа аса қауіпті қатерлердің бар екендігін және олардан қорғану деңгейін көрсетіп берді. Кейбір қауіп-қатерлер трансформацияға ұшырап, өзінің басымдығын ауыстыруы мүмкін, бірақ олардың тізімі орта мерзімді болашақта толықтырылуы мүмкін және олардың алдын алу мен күресу, аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету орталық азия мемлекеттері тарабынан бірлескен әрекеттерді талап етеді деген тұжырым шығаруға болады.

Аймақтық мемлекеттердің әскери саясатын қайта қарастыруға алып келген қауіпсіздіктің дәстүрлі емес жаңа қауіп-қатерлерінің (діни экстремизм, терроризм) пайда болуы «секьюритизация» теориясын қолдануға мүмкіндік береді [5].

Қауіпсіздік категориясы ұлттық мүдделер мен ұлттық қауіпсіздік категорияларымен тығыз байланысты. Мемлекеттердің ұлттық мүдделерін бір-бірімен сәйкестендіру мүмкіндіктері жөніндегі көзқарас — бұл аймақтық және халықаралық қауіпсіздік концепцияларының маңызды мәселелерінің бірі болып саналады.

Ұлттық қауіпсіздікті зерттеудің мәселелері геосаяси құрылымның дамуын және экономиканың, мемлекеттердің қарулы күштерінің, ғылыми-техникалық қуатының, ішкі саяси жағдайының дамуын болжаумен тығыз байланысты. Осы үрдістердің барлығы күрделі және кешенді болып табылады және оларды қазіргі заманғы формалды тәсіл арқылы талдау мүмкін емес. Сонымен бірге, бұл үрдістердің ағысында қарапайым жақтар бар және оларды формалды талдау тәсілі арқылы болжауға болатынын ескеру қажет.

Сарапшылардың көпшілігі ұлттық мүддені басты деп санайтын және әртүрлі халықаралық бірлестіктердің рөлін назарға алмайтын және бағаламайтын неомеркантилизм жақтастарының пікірлерін сынға алады. Неореалистердің пікірі бойынша ұлттық мүдделер мен ұлттық қауіпсіздік халықаралық жүйе құрылымымен тікелей байланысты болып табылады [6].

Қазіргі кезеңде болып жатқан оқиғалар мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігі мәселелері барлық мемлекеттердің қызығушылықтарының және олардың жалпыға ортақ стратегиялық тұрақтылығын жоғарлатуға қосқан өзара үлестерін ескере отырып, шешілуі тиіс екенін дәлелдеп отыр. Сондықтан, осындай жағдайларда жаһандық және аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қалыптасқан халықаралық құрылымдардың ықпалын нығайтуды талап етеді.

Зерттеуші В.П. Лузяниннің пікірі бойынша мемлекеттердің (тараптардың) қауіпсіздігі (жаһандық, аймақтық немесе ұлттық) бәрінен бұрын мемлекеттердің өмір сүруі мен дамуы үшін қауіп-қатерлердің болмауын білдіреді, ал егер қауіп-қатерлер пайда болған жағдайда оларға тойтарыс беруді білдіреді. Сондықтан, қауіпсіздіктің деңгейін кері өлшеммен — қауіп-қатер дәрежесінен немесе олардан күтілетін салдардан бастап өлшеу қажет [7].

Жаһандық және аймақтық қауіпсіздікпен тұрақсыздықты қамтамасыз ету мәселесінің шешімін «көпполюсті (копполярлы) жүйені» құрайтын барлық мемлекеттердің мүдделері мен ұлттық қауіпсіздігін ескеру арқылы табу мүмкін. Оның тұрақтылығы саяси, әскери, экономикалық, экологиялық, ұлттық, моралдық, психологиялық, діни т.б. факторларға байланысты болып келеді. Осымен қатар, олардың әрқайсысының деңгейі басқаларымен сәйкес келуі және қатаң диспропорцияға ие болмауы керек.

Сарапшылардың пікірінше, қауіпсіздікті қамтамасыз етудің кез-келген бір стратегиясын өңдеу төрт негізгі кезеңнен тұрады: жағдайды зерттеу; нақты міндеттерді анықтау; стратегияның әртүрлі варианттарын қолданысқа енгізу; қажетті күштерді және ресурстарды анықтау [8].

Зерттелетін үрдістер мен құбылыстардың күрделілігі, олардың кешенді сипаты, кездейсоқтық деңгейі және аймақтық қауіпсіздік жүйесінің параметрлеріне ықпал ететін эволюциялық үрдістердің әсер ету күші тарихи даму барысында өсіп отыр.

Сондықтан, нақты және ғылыми тұрғыдан негізделген зерттеудің прогностикалық әдістерінің және жаһандану үрдісінің күшеюіне байланысты аймақтық және ұлттық қауіпсіздіктің даму жағдайы мен болашағын бағалаудың, осымен бірге ұлттық құндылықтарға, мүдде мен мақсатқа әсер ететін шыннайы қауіп-қатерлердің деңгейіне сәйкес келетін іс-шараларды таңдаудың толық жүйесін өңдеу қажеттілігі туындап отыр. Прогностикалық әдістердің мұндай жүйесі әлеуметтік және экономикалық қайшылықтарды шешуге және экономикалық, саяси, әскери, осылармен қатар экологиялық сипаттағы ірі масштабтағы апаттардың алдын алуға мүмкіндік тудырады еді. Сондықтан, ұлттық қауіпсіздік мәселелері қазіргі кезеңнің маңызды әрі күрделі проблемаларының қатарына жатады.

Стратегиялардың нұсқаларын жаңарту барысында салалық ведомствалық мүдделерді басшылыққа алуға болмайды. Тек қана қолда бар құралдарды, ресурстар мен уақытша шектеулерді ескерген жағдайда қауіпсіздік мәселесінің тиімді шешім табуға болады.

Қорытынды

Толықтай алғанда, халықаралық қатынастардың теориясы теориялық тәсілдердің дифференциалануымен және үстем теорияның жоқ болуымен сипатталатын ғылыми білім жүйесін құрайды. Қауіпсіздік мәселесін және жаһандық дамудың қауіп-қатерлерін зерттеудің қалыптасқан теориялық бағыттарының әрқайсысы бірін-бірі толықтыратын қандайда бір ерекше аспектіні көрсетеді.

ҚР-ның аймақтық және жаһандық қауіпсіздігі мәселесі бойынша отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектерін сараптап талдау жасаудың негізінде қазіргі заманғы отандық және шетелдік зерттеу жұмыстарында қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көп векторлы саясаттың ықпал етуіне

арналған шолу мен бақылау сипатындағы және зерттеу сипаттағы еңбектерде айтарлықтай алшақтық байқалады.

Аймақтану және жаһандану жағдайында Қазақстан прагматизм және көпвекторлық принципіне негізделген сыртқы саясатын жалғастыруда. Қазақстан Республикасының көпвекторлық концепциясы мемлекетіміздің ұлттық мүдделеріне сәйкес келетін белгілі бір дипломатиялық стильді және сыртқы саясатты жүргізудің тиімді әдісін көрсетеді. Мұндай тәжірибе байқау, сынап көру және қателік жіберу әдісі арқылы құрылды. Тек қана, 2000 ж. басында аталған әдіс тиімді сыртқы саяси бағыттың критерийіне айналды.

Айта кету қажет, көп векторлы саясат қатып қалған әрі барлық мерзімге бекітілген догмалық форма емес, осыдан 20 жыл бұрын әлем басқаша жағдайда болды, Қазақстанның мүлдем басқаша мүмкіндіктері, мақсаты мен міндеттері болды. Қазіргі кезеңде әлем өзгеріп жатыр және Қазақстанның ортасы да, сонымен қоса әлемдік саясатқа қатысушы негізгі мемлекеттердің басымдықтары мен артықшылықтары да өзгеріп жатыр.

ҚР-ның қауіпсіздігіне ықпал ететін қазіргі кезеңдегі жаңа геосаяси жағдайлар мүмкіндіктер диапозонының кеңейуін және Қазақстанның шекарасы бойынша саяси кеңістіктің күрделенуін көрсетіп отыр. Сондықтан, аталған мәселелер геосаяси жағдайды концепциялық тұрғыдан қайта ұғыну саласы бойынша және ортамерзімді немесе ұзақмерзімді сала бойынша болжау жасау жаңа әдіс-тәсілдерді өңдеу мен оларды қолдануды талап етіп отыр деген тұжырым шығаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Keohane R.O. The Demand for International Regimes / R.O. Keohane // International Organization. — 1982. — Vol. 36, No. 2. — P. 325.
- 2 Buzan B. Regions and Powers: the Structure of International Security / B. Buzan, O. Waever. — Cambridge University Press, 2003. — 596 p.
- 3 Черных И.А. История формирования системы региональной безопасности в Центральной Азии (1991–2006 годы): дис. ... д-ра ист. наук / И.А. Черных. — Алматы, 2007. — 325 с.
- 4 Al-Redhan R.F. The five dimensions of global security / R.F. Al-Redhan. — Geneva: Centre for Security Policy, 2010. — 160 p.
- 5 Buzan B. People, states, and fear: the national security problem in international relations / B. Buzan. — Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1983. — P. 74.
- 6 Акишев А.А. Национальная безопасность: проблемы и перспективы / А.А. Акишев. — URL: <https://refdb.ru/look/2677390-p27.html>
- 7 Лузянин В.П. Методология исследования проблем безопасности и стабильности / В.П. Лузянин // Военная мысль. — 1993. — № 3. — С. 34.
- 8 Методология исследования национальной безопасности. — URL: <http://www.smartpolitic.ru/smapos-980-4.html/>

К.И. Байзакова, Г.М. Смагулова, С.Б. Стамбулов

Новые методологические подходы в прогнозировании вопросов глобальной и региональной безопасности: международный опыт

В условиях формирования нового мирового порядка представляется особо важным комплексное рассмотрение специфики проблем региональной и международной безопасности. Методологические подходы помогают учитывать новые дефиниции и направления научного знания, касающиеся системы международных отношений, структурирования системы безопасности, выявления ее многосторонних элементов. Актуальность темы заключается в изучении и соотношении различных подходов и прогнозировании различных взглядов на региональную и глобальную безопасность. Авторы статьи рассмотрели проблему соотношения подходов глобальной и региональной безопасности в историческом ракурсе и с учетом различия парадигм в рамках различных школ и направлений. Ими предложен анализ соотношения различных подходов к региональной и глобальной безопасности с учетом развития опыта национальной безопасности Центральной Азии. Что, в свою очередь, привело к обоснованным выводам о том, что изучение региональной безопасности требует нового категориального аппарата. Выработка новых категориальных понятий предполагает комплексное исследование проблем безопасности. При этом необходимо обратить внимание на усовершенствование методов сбора и анализа информации по исследуемой проблеме.

Ключевые слова: региональная безопасность, глобальная безопасность, Центральная Азия, региональный комплекс безопасности, теория международных отношений.

K.I. Baizakova, G.M. Smagulova, S.B. Stambulov

New methodological approaches in forecasting global and regional security issues: international experience

In the context of the formation of a new world order, a comprehensive review of the specific problems of regional and international security is particularly important. Methodological approaches help to take into account new definitions and areas of scientific knowledge regarding the system of international relations, structuring the security system and identifying its multilateral elements. The relevance of the topic appears to us in the research and forecasting of various approaches in the study and forecasting of different views on regional and global security. The authors consider the problem of the balance of global and regional security approaches in a historical perspective and taking into account the differences in paradigms within different schools and directions. The article offers an analysis of the correlation of different approaches to regional and global security, taking into account the development of Central Asian national security experience. The authors reached reasonable conclusions that the study of regional security requires a new categorical apparatus. The development of new categorical concepts involves a comprehensive study of security problems. In this case, it is necessary to pay attention to the improvement of methods for collection and analysis of information on a research problem.

Keywords: regional security, global security, Central Asia, regional security complex, theory of international relations

References

- 1 Keohane, R.O. (1982). The Demand for International Regimes. *International Organization*, 36, 2, 325.
- 2 Buzan, B., & Waever, O. (2003). *Regions and Powers: the Structure of International Security*. Cambridge University Press.
- 3 Chernykh, I.A. (2007). Istoriiia formirovaniia sistemy rehionalnoi bezopasnosti v Tsentralnoi Azii (1991–2006 hody) [The history of the formation of the regional security system in Central Asia (1991–2006)]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 4 Al-Redhan, R.F. (2010). *The five dimensions of global security*. Geneva: Centre for Security Policy.
- 5 Buzan, B. (1983). *People, states, and fear: the national security problem in international relations*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press.
- 6 Akishev, A.A. Natsionalnaia bezopasnost: problemy i perspektivy [National Security: Problems and Prospects]. *refdb.ru* Retrieved from <https://refdb.ru/look/2677390-p27.html> [in Russian].
- 7 Luzyanin V.P. (1993). Metodolohiia issledovaniia problem bezopasnosti i stabilnosti [Safety and stability research methodology]. *Voennaia mysl — Military thought*, 3, 34 [in Russian].
- 8 Metodolohiia issledovaniia natsionalnoi bezopasnosti [National Security Research Methodology]. *www.smartpolitic.ru* Retrieved from <http://www.smartpolitic.ru/smapos-980-4.html> [in Russian].

Б.М. Балаубаева, С.М. Парпиев, С.А. Нуралиева

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: binurbalaubayeva@gmail.com)*

Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысының ерекшеліктері мен шектеулігі: мемлекеттік және аймақтық деңгей негізінде

Зерттеу Ирак күрділерінің егемендік мемлекет құруға арналған сецессионистік қозғалысының шығу себептерін табуы және сецессионистік қозғалысының қандай ерекшелікке ие болғандығын, оның аймақтық деңгейде қандай шектеуліктері болғандығын табуы қарастырған. Ирак күрділері Ұлттар Лигасы мен Ұлыбританияның қолдауымен өз ұлттық бірегейлігін, болмысын сақтап қалуға мүмкіндік алды. Ал, БҰҰ мен АҚШ-тың қолдауы арқылы саяси субъект ретінде қалыптаса алды. Бұл жағдаяттар Ирак күрділерінің мемлекет құрудағы мақсатына бір табан жақындауын қамтамасыз етті. Ирак мемлекеті тарапынан мемлекеттік біртұтастықты сақтау және оған төнген қауіп-қатердің алдын алу мақсатында күрділерге жасалған экономикалық, саяси-әлеуметтік дискриминациялық және ассимиляциялық саясаты керісінше, күрді сецессионистік қозғалысын қайта жандандырды. Ирак күрділерінің тәуелсіздік жайлы референдумы Ирак федералды үкіметінің келісімінсіз, анти-конституциялық негізде тек қана ИКАА шеңберінде ғана өткенін ескерсек, Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысын бір жақты сецессия деп айтуға негіз бар. Бұл Ирак күрді қозғалысының ерекшелігін көрсетеді. Аймақтық деңгейде Түркия да, Иран да ИКАА-ның сецессионистік қозғалысын ең маңызды сәтте қолдамауы Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысының нәтижесіз болып аяқталуына алып келді. Екі мемлекетте жаңа күрді мемлекетінің пайда болуын өз аумағында қоныстанған күрді ұлтының ұлттық қозғалысын қозғаушы факторы ретінде қабылдайды.

Кілт сөздер: күрдтер, ирак күрдтері, сецессия, сецессионистік қозғалыс, ұлтшылдық, ұлттық өзін-өзі айқындау.

Kipicne

Халықаралық қатынастардың негізгі субъектісі — егеменді мемлекет болып табылады. 1816 жылы халықаралық қауымдастықты құрайтын егеменді мемлекеттер саны 25 болса [1], 1945 жылы Екінші Дүниежүзілік соғысы аяқталып Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) құрылған соң оған мүше болған егеменді мемлекеттер саны 45-ке жетті. Ал, күні бүгінде БҰҰ-ға толық мүше егеменді мемлекеттер саны 195-ті құрайды [2]. Бұл соңғы екі ғасыр бойы егеменді мемлекеттердің үздіксіз қалыптасу үдерісінде екендігін көрсетеді. Осылайша уақыт пен кеңістіктің дамуына қарай халықаралық аренада жаңа тәуелсіз, һәм егеменді мемлекеттердің қалыптасуы мен пайда болуы немен байланысты? Британдық саясаттанушы ғалым Б. Коггинс осыған қатысты 4 факторды атап өтеді: біріншіден, XIX ғасырдың екінші жартысынан Еуропа құрлығында кең дамыған национализм идеологиясы мен осы идеология негізінде өрбіген XX ғасыр басындағы Бірінші Дүниежүзілік соғысы. Екінші фактор ретінде Коггинс национализм идеясы өз шыңына жеткен Екінші Дүниежүзілік соғысты меңзейді. Ал, үшінші фактор — Екінші Дүниежүзілік соғысынан кейінгі 1960–70 жылдары пайда болған деколонизация үдерісімен байланысады. Коггинс бойынша егеменді мемлекеттердің көптеп пайда болуына мұрындық болған төртінші фактор — коммунистік блоктың (КСРО, Чехословакия, Югославия) ыдырауына байланысты болды [3].

Коггинстің позициясын толықтыратын болсақ, осы 4 факторға да мұрындық болған национализм идеясы болғанымен, тағы да тереңірек үңілсек оның негізінде «ұлттық өзін-өзі айқындау» идеясы екендігіне көз жеткізуге болады. Оған сәйкес, кез келген өзін-өзі ұлт деп санайтын топ немесе қауымдастық өз тобы-қауымдастығы шеңберінде өзгенің ықпалынсыз өз тағдырын шеше алады. Бұл идея 1919 жылы АҚШ Президенті В. Вильсон тарапынан ұсынылды [4]. Өзін-өзі айқындау құқығы мен идеясы күні бүгінге дейін көптеген егеменді мемлекеті жоқ ұлттық топтар мен қауымдастықтар қозғалысының негізі болып келеді.

Ал, өзін-өзі айқындау құқығы мен идеясы соңғы бір ғасыр бойы көптеген сепаратистік (бөліну), сецессионистік (бөліну және тәуелсіз болу) қозғалысының басты идеологиясына, қозғаушы күшіне

болды. Бұл әсіресе, ғасырлар бойы әртүрлі тарихи себептермен өз егеменді мемлекетін құра алмаған ұлт өкілдерінің басты идеологиялық қаруына айналды.

Өз егеменді мемлекетін құра алмаған, соңғы бір ғасыр бойы осы өзін-өзі айқындау идеясы негізінде үздіксіз күрес жүргізіп келген ұлттың бірі — Таяу Шығыстағы күрді ұлты болып табылады. Күрділер қазіргі таңда жалпы саны 40 миллионнан асатын, тарихи және қазіргі негізгі қоныстану орны Түркия, Иран, Ирак, Сирияның территорияларының қиылысында орналасқан және халқының саны көптігіне қарамастан әлі күнге дейін өз тәуелсіз егеменді мемлекетін құра алмаған ең ірі ұлт болып табылады. Аталмыш 4 мемлекет те егемен мемлекет болып қалыптасқан соң ұзақ жылдар бойы күрділерді жеке ұлт ретіндегі статусын мойындамай, үздіксіз дискриминация мен ассимиляция саясатын жүргізе отырып, күрді ұлт-азаттық қозғалысын үздіксіз басумен болды. Соның ішінде, тек Ирак күрділерінде ғана басқа 3 мемлекетте (Түркия, Иран, Сирия) қоныстанған күрділерден бөлек егеменді мемлекет құру мүмкіндігі жоғарылады, Бұл әрине 2003 жылы АҚШ және оның одақтастарының Ирак территориясын басып кіруімен, Ирактағы Саддам Хусейн үкіметінің құлауымен және АҚШ-Ирак соғысы қорытындысы бойынша Ирактың унитарлы мемлекеттен федеративті мемлекет формасына ауысуына орай Ирактағы Күрді Автономиялық Аймақтың (ИКАА) құрылуымен тығыз байланысты болды. ИКАА-ның құрылуы Ирак күрділеріне ғасырлар бойы жүргізіліп келген мақсаттың біршама орындалғанын көрсетті. Әйтсе де, 2014 жылы Иракта пайда болған Ирак және Шам Ислам мемлекеті (ИШИМ/ДАИШ) мен елде орын алған хаос жағдайы және Ирактың мемлекет ретіндегі өз функциясын орындай алмауы Ирак күрділерінің егемендік мемлекет құрудағы сецессионистік қозғалысын қайта жандандыруына әкеліп соқты. Осыған байланысты 2017 жылы 25 қыркүйекте ИКАА аумағында жаңа күрді мемлекетін құруға қатысты ирак күрділерінің ұлттық референдумы болып өтті. Референдум нәтижесі бойынша ирак күрділерінің 92,73 пайызы жаңа егеменді мемлекет құруды қолдайтындығын білдіріп дауыс берді [5]. Дегенмен Ирак күрділерінің жаңа мемлекет құру жобасы жүзеге аспады. Ирак мемлекеттік қорғаныс күштері мен Иранның ерікті қарулы күші «Аш-Шабаб» біріге отырып, 2 күнде ИКАА аумағын қарусыздандырып, автономиялық аумақты өз бақылауына алды. Соның нәтижесінде Ирак күрділерінің жаңа мемлекет құру қозғалысы сәтсіздікпен аяқталды. Осылайша Ирак күрділерінің тәуелсіз егеменді мемлекет құрудағы сецессионистік қозғалысы неліктен сәтсіздікпен аяқталды? Ары қарай, Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысы қандай бағытта жүзеге асты? Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысы мемлекеттік және Таяу Шығыс аймағы деңгейінде қалай жүзеге асты? Бұл зерттеудің мақсаты осы жоғарыда аталған сұрақтар негізінде Ирак күрділерінің егемендік мемлекет құруға арналған сецессионистік қозғалысының сәтсіздікке ұшырау себептерін табуы және сецессионистік қозғалысының қандай ерекшелікке ие болғандығын, оның шектеуліктері қалай болғандығын табуы көздейді.

Тұжырымдамалық негіз

Ілгерідегі зерттеуге шолу

Күрділерге қатысты ілгерідегі зерттеулер ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап жүзеге аса бастады. Колониялық жүйенің кең дамуына қарай алпауыт державалар колониалды территорияларды барлау және игеру мақсатында көптеген этнографтар мен географтардан ғылыми экспедицияларды ұйымдастырып, «жаңа аймақтарға» қатысты ақпараттар мен жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігін, дәстүрін, болмысын зерттеуге ат салысты. Бір жағынан бұл потенциалды отарлау аймақтарын игеруге септігін тигізді. А.Д. Джаба, В.П. Никитин, Э.Б. Суон, С.Дж. Эдмонс, Р. Леско сияқты ғалымдар осы Британ Империясы, Ресей Империясы, Францияның отарлау мақсатында Таяу Шығысқа, соның ішінде күрділерді зерттеуге бағыттаған ғалымдар санатына кіреді [6].

Күрділерге қатысты зерттеулер ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап белсенді түрде жүзеге аса бастады. Париж, Лондон ғылым академияларында Таяу Шығыс институттары құрылып, соның ішінде Ирантану және Күрдітану бөлімшелері ашыла бастады. Бұл кезеңдегі зерттеулер ХХ ғасырдың бірінші жартысына дейін трендте болған классикалық этнографиялық антропологиялық зерттеу шеңберінен шыққандығымен ерекшелінеді. Осы кезеңдегі зерттеулер негізінен саяси қозғалыстар, соның ішінде азшыл ұлттардың әлеуметтік-саяси-мәдени теңдік мәселелеріне негізделді. Осы тұста күрділердің саяси-әлеуметтік-мәдени қозғалысына қатысты зерттеу жүргізген ғалымдар ретінде К.А. Бедирхан, И.Ч. Ванли, Дж. Блау, Н.А. Халфин, М.С. Лазарев, М. ван Брюйнессен, А.Р. Гассемлоуды мысал ретінде келтіруге болады. Бұл топтағы ғалымдар күрді ұлтының болмысын қалыптасқан этнографиялық зерттеу әдістерімен емес, керісінше, «күрді ұлтының мәселелері» деген термин астында қарастырды.

Бұл сол кезеңдегі күрді ұлтының өзі қоныстанған мемлекеттермен саяси-әлеуметтік-мәдени құқықтары жолындағы күресіне қатысты мәселелерді жан-жақты қарастыруға бағытталғандығын көрсетеді.

Күрділерге қатысты зерттеу жүргізген үшінші буындағы ғалымдар тобы ХХ ғасырдың 80–90 жылдарында жатады. Бұл кезеңдегі ғалымдардың зерттеу еңбектері негізінен ілгерідегі зерттеулерден өзінің жаңашыл тәсілдерімен ерекшеленеді. ХХ ғасырдың 80 жылдары «ұлт (этнос)», «ұлт (нация)» ғылыми ұғымдары жаңа конструктивистік және структуралистік, функционалистік бағыттағы жаңаша ойлар мен көзқарастар, ғылыми-тәсілдермен толықтырылды. Осыған орай, күрділерге қатысты зерттеулер бағыты да жаңаша көзқарастар мен позициялармен байытылды. Енді «күрді» деп Таяу Шығысты мекендейтін жалпы бір ұлт қарастырылады ма, әлде «түркиялық күрдтер», «ирандық күрдтер», «ирақтық күрдтер» және «сириялық күрдтер» деп жеке бөліп қарастырылуы керек па дейтін ғылыми сұрақтар кең айналымда болды. Жаңа конструктивтік бағыт бойынша кез-келген ұлттың болмысы уақыт пен кеңістіктің дамуына қарай ұлтаралық үздіксіз өзара қарым-қатынастар негізінде үздіксіз жаңара өзгертіндігін ескерсек, «түркиялық күрдтер», «ирандық күрдтер», «ирақтық күрдтер» және «сириялық күрдтерге» қатысты жалпылама ұғым беріп сипаттау негізсіз екендігін көрсетеді [7].

ХХ ғасырдың 90-жылдарынан бастап әлеуметтік ғылымдарда жаңа үрдіс пайда болды. Бұл әлеуметтік, саяси, мәдени құбылыстарды түсіндіруде, сипаттауда пәнаралық тәсілдің (interdisciplinary approach) енгізілуі мен кеңінен қолданылуымен тығыз байланысты болды. Күрділер мәселесі де жаңа тәсіл бойынша зерттеле басталды. Түркия, Иран, Ирак, Сирия күрдтеріне қатысты «азшыл ұлттар құқығы», «әлеуметтік-саяси теңдік және әділдік», «геноцидке қатысты моральдық позиция», «феминистік көзқарас», «дискриминация мен ассимиляция» сияқты мәселелер 4 мемлекетті мекендейтін күрді ұлтының жағдаятымен ұштастырыла зерттеле басталды. Дж. Хилтерманн, Дж. Мелла, К. Маккиернан, Н. Энтессар, Дж. Нериа, Х. Бабақр, С. Рой, М. Чарунтаки сынды бір топ ғалымдардың еңбектері мен зерттеулері Түркия, Иран, Ирак, Сирия территорияларын қоныстанған күрділердің әр мемлекеттегі әлеуметтік, саяси, мәдени әлеуетіне бағытталды [6].

Жоғарыдан қорытындылай келе, сецессионистік қозғалысқа қатысты, соның ішінде күрді сецессионистік қозғалысын тікелей зерттеу нысаны ретінде бекітіп, тереңірек, жан-жақты қарастырып, сараптайтын зерттеу қазіргі таңда жоқтың қасы екені байқалады. Бұл «сецессионистік қозғалыс» ұғымының әлеуметтік ғылымдар саласында әлі толық ғылыми айналымдағы қалыптаспағандығын көрсетеді. «Сецессионистік қозғалыс» ұғымына қатысты қазірге дейінгі қалыптасқан тұжырымдар мен ғылыми анықтамалар негізінде күрді ұлтының, соның ішінде ирак күрді ұлтының егеменді мемлекет құру қозғалысын жан-жақты талдап-түсіндіру бұл зерттеудің ілгерідегі зерттеулерден ерекшелігін көрсетеді.

«Сецессия» тұжырымы

Тарихи кезеңдік тұрғыдан «сецессия», «сецессионизм» құбылысы күні кеше пайда болған ұғым емес. «Сецессия» ұғымы латынның «secessio — бөліну, шығу» деген сөзінен шығады. Сецессияға қатысты толық дерек сонау 1734 жылы Шотландия Шіркеуінің Англикандық Шіркеуден бөлінуінен шығады [8]. Ал, саяси-әлеуметтік ғылымдағы сецессияның анықтамасы бертінде қалыптасты. Сецессия дегеніміз — ұлтаралық жанжалды шешудің радикалды тәсілін білдіреді. Сецессия нәтижесінде белгілі бір халық пен территория белгілі бір мемлекеттің аумағынан бөлінеді де тәуелсіз субъектке (саяси субъект) айналады [9]. Ал, «сецессионистік қозғалыс» — сецессияны мақсат етіп, осы мақсатты жүзеге асыруға бағытталған әрекетті білдіреді. Сецессиялық қозғалысты жүзеге асырушы топ немесе ұлт — «сецессионистік топ» немесе «сецессионистік ұлт» деп аталады [10]. Қазіргі дейін сәтті аяқталған сецессионистік қозғалысқа мысал ретінде Норвегияның Даниядан бөлінуі, Бангладештің Пакистаннан бөлінуі, КСРО-дан 15 республиканың бөлінуі, Югославиядан 7 мемлекеттің (Хорватия, Босния және Герцеговина, Словения, Черногория, Сербия, Косово, Македония) бөліну сияқты кәйстерді көрсетуге болады.

Сецессионистік қозғалыстың негізінде жоғарыда айтып кеткендей «ұлтшылдық (национализм) және «ұлттық өзін-өзі айқындау» принциптері жатады. Ұлтшылдық идеясы белгілі бір ұлттың болмысы мен мүддесін, біртұтастығының сақталуы мен дамуын меңзесе, «ұлттық өзін-өзі айқындау» принципі белгілі бір ұлттың тағдырына қатысты өзге субъекттің қатысынсыз өздері шешім қабылдайтын құқықты меңзейді.

Андерсонға сүйенсек, сецессияның екі түрі бар. Біріншісі келісілген сецессия (consensual secession), ал, екіншісі — бір жақты сецессия (unilateral secession). Келісілген сецессия бөлінуші топ пен тиісті мемлекет арасындағы өзара келісіммен жүзеге асатын сецессия құбылысын білдіреді [11]. Келісілген сецессия ішінара конституциялық сецессия (constitutional secession) және саяси келісілген

сецессия (politically negotiated secession) болып екіге бөлінеді. Конституциялық сецессия деп белгілі бір мемлекеттің конституциясында сол мемлекетті құрайтын ұлттарға арнайы сецессиялық құқығы бекітіледі. Яғни, егер мемлекет өзін құрайтын ұлттардың саяси, әлеуметтік, мәдени, экономикалық қауіпсіздігі мен құқықтарын қамтамасыз ете алмаған жағдайда сол мемлекетті құрайтын кез-келген ұлттық топ сецессиялық құқығын алға тартып, мемлекеттен бөліне алады. Бұл жағдайда екі тарапқа да күш қолдануға немесе шиеленіскен жанжал мен қақтығысты жүзеге асыруға орын қалмайды. Оған мысал ретінде КСРО-ны алуға болады. КСРО-ның 1977 жылғы Конституциясының 72-бабында «КСРО-ны құрайтын әр Кеңестік Республикалар өз еркімен КСРО құрамынан шығуға құқығы бар» деп көрсетілген [12]. Саяси келісілген сецессия — мемлекет пен бөлінуші топ арасындағы өзара келісім арқылы жүзеге асатын, екі тарапқа да күш қолдануды қажет етпейтін сецессияны білдіреді [13].

Андерсон ұсынған сецессияның екінші түрі — бір жақты сецессия деп аталады. Бір жақты сецессия деп — бөлінуші топ тиісті мемлекеттің келісуінсіз өз еркімен бөлінетін тәуелсіз саяси субъект болатын құбылысты білдіреді [11]. Бір жақты сецессия — көбіне екі тараптан да шиеленіскен жанжал мен қарулы қақтығыстарды келтіріп шығады. Белгілі бір мемлекет пен бөлінуші топ арасындағы жанжал келісімін таппағанда, немесе ұлттық топтың сецессияға қатысты арнайы құқығы мемлекеттік Конституцияда бекітілмегенде пайда болады [14]. Тіпті, бір жақты сецессия қозғалысы белгілі бір мемлекеттің конституциясында сецессияға қатысты тармақтары болғанына қарамастан пайда болуы мүмкін. Сецессия шарттары конституцияда бекітілгеніне қарамастан, бұл шарттар бөлінуші топ тарапынан әділетсіздік және орындалуы қиын жұмыс деп қабылданады да, бөлінуші топ мемлекеттің рұқсатынсыз-ақ, өз еркімен, бөлініп, тәуелсіз саяси субъект болуға әрекет жасайды. Канаданың Квебек провинциясы, Испаниядағы Каталония автономиялық аймақ бұған мысал бола алады.

«Сецессионистік қозғалыстың» пайда болуы.

Сонымен, сецессия деп белгілі бір мемлекетте қоныстанған ұлттық топ және сол ұлттық қоныстанған территорияның сол мемлекеттен бөлініп шығуын атасақ, ал, сецессионистік қозғалыс деп — бөлінуші ұлттық топтың сол сецессия процесін жүзеге асыруға бағытталған қимыл-әрекеті деп анықтама беруге болады. Вудқа сүйенсек, сецессионистік қозғалыс үдерісі 5 кезеңнен тұрады. Біріншіден, Вудтың ойынша, сецессия құбылысы кенеттен пайда болмайды. Оның туындауына көп ұлтты мемлекеттегі саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, географиялық, психологиялық факторлары әсер етеді. Вуд осы орайда сецессияны туғызатын 5 алғышарттарды ұсынады. 1) белгілі бір ұлттық топ тығыз орналасқан территорияның болуы; 2) сол ұлттық топқа тән мәдениет пен дәстүр, тарихи жад және діни сияқты элементтерден тұратын бірегейліктің қатаң сақталуы; 3) ұлттық топ қоныстанған аймаққа қатысты мемлекет тарапынан көрсетілетін экономикалық қолдаудағы диспропорциясы; 4) ұлттық топтың мемлекеттік саясатқа қатысуының шектелуі мен оқшаулануы — жан-жақты дискриминацияға ұшырауы; 5) ұлттық топтың бірегейлігі мен қауіпсіздігінің сақталуына мемлекет тарапынан қауіптің төнуі. Вудқа сүйенсек, аталмыш осы алғышарттар сецессионистік қозғалыстың бастамасы бола алады.

Екіншіден, осы 5 алғышарттар негізінде сецессия қозғалысы туады. Сецессионистік қозғалысы жүзеге асуы үшін сецессионистік топтың ішінара белгілі бір идеологиясы, лидерлік элитасы, ұйымдасу қабілеті (ұйымдар, қауымдастықтар) болуы керек. Вуд бұл жерде сецессионистік топтың басты идеологиясы ретінде ұлтшылдықты (национализм) алға тартады. Сецессионистік топ өз ұлтына негізделіп құрылған мемлекет олардың мүдделері мен қауіпсіздігін, еркін дамуын қамтамасыз ете алады деп сенеді. Сецессионистік топтың лидерлік элитасы функциясы өте маңызды болып табылады. Сецессионистік топтың лидерлік элитасы — сецессия үдерісін ұйымдастыру, стратегиясын құру, құрылатын жаңа мемлекеттің имиджін қалыптастыру, құрылатын мемлекеттің халықаралық аренадағы легитимділігін қамтамасыз ету, бөлініп тәуелсіздік алуға қатысты тиісті мемлекетпен келіссөз жүргізу қызметтерін өз мойнына алады. Идеология мен лидерлік элита қалыптасқан жағдайда сецессионистік топ белгілі бір ұйымға (партия, қозғалыс) біріге алады. Жүйелі түрде қалыптасқан сецессионистік топтың ұйымы сецессионистік қозғалыстың жүйелі әрі жемісті әрекет етуіне позитивті әсер етеді.

Үшіншіден, сецессионистік қозғалысқа қатысты тиісті мемлекеттің реакциялық әрекеті маңызды рөл ойнайды. Тиісті мемлекет өз территориясында пайда болған сецессионистік қозғалысқа қатысты реакциясы сецессионистік қозғалыстың нәтижелі/нәтижесіз жүзеге асуының негізгі кепілі болады. Халықаралық сецессионистік жағдайлардың тәжірибесіне сүйенсек, тиісті мемлекетке сецессионистік қозғалысқа қатысты туындаған жанжалды шешуге қатысты екі түрлі жол бар. Бірінші жолы — асимметриялық саяси стратегияға негізделген қысым көрсету және күш қолдану арқылы сецессионистік қозғалысты басып-жаншу әрекеті болып табылады. Екінші жолы — мемлекеттік конституция мен

мемлекеттің басқару формасын реформа жасау арқылы сецессионистік топ немесе ұлтқа қатысты кейтілген құзыреттер мен статустар беру (автономия) арқылы жанжалды тоқтату арқылы жүзеге асады. Тиісті мемлекет бірінші жолды жүзеге асырғанда мемлекет пен сецессионистік топ арасындағы қарым-қатынас ушығып, қақтығыстар күшейе түседі. Сецессионистік қозғалыс мемлекет күшімен басып-жаншылғанымен, бұл жанжал және қақтығыстарды түбегейлі тоқтата алмайды. Ал, екінші жол — қазіргі таңда халықаралық қауымдастық тарапынан қолдауға ие бола алатын «ең тиімді» жол болып табылады.

Төртіншіден, сецессионистік қозғалысты алға тарту және халықаралық қауымдастыққа білдіру стратегиясы болып табылады. Сецессионистік топ бөліну — тәуелсіздік алу ниетін ресми түрде жариялап, тиісті мемлекет тарапынан жасалынып жатқан күштеп ассимиляция саясаты мен құқық бұзушылықтарды халықаралық қауымдастық алдында көрсетуге тырысады. Сол арқылы халықаралық қауымдастықтың — үшінші тараптың сецессионистік жанжалға араласуын, жанжалдың шешімін өздерінің мүддесіне сай шешілуіне ықпал жасауға әрекет етеді.

Бесінші этап — қарулы қақтығыс жасау арқылы сецессионистік қозғалысты жүзеге асыруға ұмтылу болып табылады. Вуд бұл этапты — «жаппай соғыс (all-out war)», — деп атады. Сецессионистік қозғалыс тиісті мемлекет пен өзара келіссөз барысында, немесе қарулы қақтығыс барысында өзінің күшін және позициясын әлсіретіп алса, сецессионистік топ үшін жағдаяттың нәтижесі жағымсыз көрсеткішпен аяқталады. Сондықтан сецессионистік топ үшін жағдаятты өз мүддесіне сай бақылауда ұстау өте маңызды. Қарулы қақтығыс немесе соғыс арқылы жүргізілген сецессионистік қозғалыстың нәтижелі/нәтижесіз аяқталуына қатысты әсер ететін екі түрлі элемент ең маңыздысы болып табылады. Біріншіден, тиісті мемлекеттің әскери күші және саяси стратегиясының жүйелілігі үлкен рөл ойнайды. Тиісті мемлекеттің әскери әлеуеті мемлекеттің ішкі тұрақтылығы мен біртұтастығын қамтамасыз етуге жететін болса, бұл сецессионистік қозғалыстың көп жағдайда сәтсіз жүзеге асуының кепілі болып табылады. Екіншіден, сыртқы күштердің — үшінші тараптың қақтығысқа араласуы/араласпауы сецессионистік қозғалыстың сәтті/сәтсіз аяқталуына әсер етеді. Сецессионистік қозғалыс қарулы қақтығыс арқылы жүзеге асатын жағдайда мемлекетке сецессияға бағытталған аумақтың бүкіл тұрғындарымен соғысуға тура келеді. Бұл аймақтағы тұрақсыздық пен ойран, хаос, босқындардың ағылуы, геноцид сияқты үлкен апаттарға алып келеді. Бұл жағдайда осы жанжалға сыртқы күштерінің араласуына алып келеді. Егер тиісті мемлекет сецессионистік қозғалысты басу барысында осында өрескел құқық бұзушылықтарға жол берсе, бұл халықаралық қауымдастық тарапынан үлкен сынға ұшырап, сецессионистік қозғалыстың нәтижесі сецессионистік топтың пайдасына шешілу мүмкіндігін жоғарылатады. Сецессионистік қозғалыс ішкі деңгейде сәтті аяқталғанымен бұл сецессияның толығымен аяқталғанын білдірмейді. Сецессия нәтижесінде пайда болған жаңа мемлекет халықаралық қауымдастықтың жаңа пайда болған мемлекеттің дербес саяси субъект ретіндегі статусын мойындап, легитимділігін қамтамасыз етуі қажет. Сонда ғана сецессионистік қозғалыс түбегейлі толық сәтті жүзеге асты деп айта аламыз.

Демек, «сецессия», «сецессия түрі», «сецессионистік қозғалыс» ғылыми ұғымдары негізінде осы «зерттеудің қаңқасын (research framework)» қалыптастырып көрелік. Вудқа сүйене отырып, сецессияны туындататын 5 түрлі фактор: ұлттық топтың бірегейлігінің берік болуы, территориясының болуы, тиісті мемлекет тарапынан экономикалық дискриминацияның болуы, саяси-әлеуметтік дискриминацияның болуы және соңғысы мемлекет тарапынан жасалатын қатаң ассимиляциялық ұлт саясаты. Бұл сецессионистік қозғалыстың пайда болуына алып келетін негізгі факторлар болып табылады. Бұған сецессияның түрін қосалық. Яғни, келісілген сецессия ма, әлде бір жақты сецессия ма? Үшіншіден, сецессияның сәтті аяқталуына үшінші тараптың — халықаралық қауымдастықтың, немесе аймақтық кез-келген мемлекеттің араласуы мен сецессия арқылы құрылғалы жатқан жаңа мемлекеттің тәуелсіз саяси субъект ретіндегі статусын мойындау арқылы легитимділігін қамтамасыз етуі өте маңызды болып саналады.

Ал, осы айтылған элементтерді ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысына қалай қолдана аламыз? Алдымен, аталған сецессионистік қозғалыстың қалыптасуының 5 факторы арқылы күрді сецессионистік қозғалысының шығу себептерін айқындап көрелік. Сосын, сецессионистік қозғалысының жүру үдерісіндегі жағдаяттарға қарай ол бір жақты болды ма әлде келісілген сецессия болды ма соны айқындаймыз. Ал үшіншіден аймақтық деңгейдегі мемлекеттер күрді сецессионистік қозғалысына араласты ма жоқ па соны тауып көрелік. Аймақтық мемлекеттердің күрді сецессионистік қозғалысына қатысты позициясы негізінде қозғалыстың нәтижелі/нәтижесіз аяқталатынына түбегейлі әсер ететін болғандықтан, бұл жағдай өте маңызды. Төмендегі 1-суретте осы зерттеудің қаңқасы бейнеленген.

1-сурет. «Зерттеу қаңқасы»

Сараптау

1. Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысының қалыптасуы

1) Ирак күрділерінің ұлттық бірегейлігінің қалыптасуы мен сақталуы

Күрді ұлты халқының саны 40 миллиондай болатын, Таяу Шығыстағы Түркия, Иран, Ирак, Сирия мемлекеттерінің территориясын мекендейтін, әлемдегі өзінің тәуелсіз мемлекеті жоқ ең ірі ұлт болып табылады. Күрді ұлты сан ғасырлар бойы алдымен, Араб халифатының, сосын Осман Империясының, Бірінші Дүниежүзілік соғысы аяқталған соң Осман Империясының ыдырауына байланысты құрылған Түркия, Ирак, Сирия мемлекеттерінің және Иран мемлекеттерінің территорияларын қоныстанып келеді. Күрділердің қоныстанған аймағы «Күрдістан» деп аталады. Тарихи «Күрдістан» жері қазіргі Түркияның Шығыс бөлігі, Иранның Оңтүстік-Батыс бөлігін, Ирактың Солтүстік, Солтүстік-Шығыс, Солтүстік-Батыс бөлігін, Сирияның Солтүстік бөлігін, қамтиды (2-сурет) [15].

2-сурет. Күрділердің қоныстану аумағы [16]

XVIII ғасырдың екінші жартысында Еуропа құрлығында таралған ұлтшылдық идеясы Осман Империясы аумағына да тарады. Бұған дейін ислам және мұсылмандық идеямен өмір сүріп келген Осман Империясы халықтары арасында алғаш рет «ұлт» деген түсінікке назар аударушылық басталды. Осыған орай, күрділер де өздерінің діни аспектен қарағанда мұсылман болғанымен, тіл, мәдени салт-дәстүрі жағынан түріктер мен арабтардан, парсылардан айырмашылығы бар екендігін аңғаруға болады.

Күрділердің тарихи қоныстану аймағы болып табылатын «Күрдістан» аумағының бөлінуі сонау 1639 жылы Осман империясы мен Иран Сефевидтер империясы арасында болған Зохаб келісім-шартынан басталады. Зохаб келісіміне орай қазіргі Иран аумағына кіретін күрді қоныстану аймағы 1639 жылдан бері Иранның аумағында қалып қойды. Ал, Осман империясы құрамында қалған Күрдістан

аумағы 1918 жылы Осман империясы құлағанға дейін Осман империясы құрамында болды. Осман империясы құлаған соң, империя аумағындағы күрді иеліктері Ұлыбритания мен Францияның, бергін келе қалыптасқан Түркияның бақылауына өтті [17]. Түркия, Иран, Ирак, Сирия да дербес мемлекет болып қалыптасқан соң, өз аумағындағы ұлттық-көпшілік (ethnic majority) негізінде ұлттық идеологияны қалыптастырды. Ал, мемлекет аумағындағы азшылық-ұлттардың (ethnic minority) болмысын мойындаудан бас тартты. Бір мысал ретінде, Түркияның алғаш президенті Мұстафа Кемал Ататүрікті алуға болады. Ататүрік жүргізген ұлт саясаты мұсылмандық негізіндегі арабшылықтан бас тартып, «түрікшілікке» бағытталды. Түркия аумағындағы саны жағынан ең ірі ұлт болып табылатын күрділер «басқа ұлт» ретінде қарастырылмай, «таулық түріктер» деп аталды. Яғни, күрді ұлтының болмысы мен ұлт ретіндегі статусы мойындалмады. Бұл жағдай күні бүгінге дейін жалғасып келуде. Иран да тәуелсіздік мемлекет болып қалыптасқан соң, орнаған Шах режимі Түркияның позициясын іле-шала қолдап, өз қарамағындағы күрділерді «таулық парсылар» деп атады. Сириядағы жағдай да, Түркия мен Ирандағыдай қайталанды. Сирияда да араб режимі орнап, мемлекеттегі азшылық-ұлттарды ассимиляция жасау саясаты белсенді жүзеге асырылды [18].

Тек, Ирактағы күрділердің жағдайы қалған үш мемлекетпен салыстырғанда өзгеше болды. Ирак мемлекеті тәуелсіздік алған соң мемлекет билігі бірден Ирактағы арабтық саяси элитаның қолына өткен жоқ. Ирактағы мемлекет билік негізінен Ұлыбритания мен Ұлттар Лигасының қарамағында болды. Ал, Ұлттар Лигасы Ұлыбританиядан Ирактағы азшылық-ұлттардың бірегейлігін сақтап қалуға, өз тілдерінде білім беру, БАҚ құралдарын дамытуға мүмкіндік беруді талап етті. Соның нәтижесінде Ирактағы күрділер өз мәдени салт-дәстүрлері мен тілін, мәдениетін дамытуға мүмкіндік алды [18]. Бұл бергін келе Ирак күрділердің арасында ағартушы-интеллигенцияның қалыптасуына алып келді. 1946 жылы Ирак ағартушы-интеллигенция өкілдері Мұстафа Барзани басшылығымен Күрді Демократиялық Партиясын (КДП) құрды. КДП — құрылғаннан бастап Ирак күрділерінің негізгі саяси орталығы мен идеологиялық қозғаушы күші болды. КДП саяси-ағарту ісімен бір қатарда күрділер ішінен арнаулы халық жасақтарын құрумен айналысты. Бұл арнаулы жасақ — Пешмерга деп аталды. Пешмерга 1946 жылдан бастап Ирак күрділерінің мүддесі мен қауіпсіздігін қорғайтын негізгі күшке айналды. КДП Ирактағы алдымен Араб монархиялық режимімен, 1957 жылы мемлекет төңкеріс арқылы билікке келген әскери үкіметпен, және 1979 жылдан бастап 2003 жыл аралығында Саддам Хуссейн режимімен тәуелсіздік үшін күресте негізгі рөл атқарды. 1988 жылы Саддам Хуссейн режимі Ирак күрділері Иран-Ирак соғысында (1980–1988) Иран тарапын қолдады деген себеппен Ирак Күрдістан аумағына басып кіріп, химиялық қаруды қолдану арқылы 5000-нан астам күрді халқын жойып жіберді. Бұл жағдай алғаш рет халықаралық қауымдастыққа белгілі болып, күрді мәселесі алғаш халықаралық мәселе ретінде қаралды. Нәтижесінде, Парсы шығанағы соғысы кезінде БҰҰ-мен АҚШ және олардың коалициялық күштері Саддам Хуссейн режимінің әрекетін анти-гуманизм мен геноцид деп жариялап, Ирак күрділерін өз қорғауына алды. 1992 жылы 19-мамырда Ирактың солтүстігінде де-факто Ирак Күрді Автономиясын (ИКАА) құрылуына ықпал жасады. Де-факто ИКАА 1992–2003 жылдар аралығында административтік құрылымдар қалыптастыру, дамыту, жүйелеуде үлкен табыстарға қол жеткізді. ИКАА 2005 жылы Саддам Хуссейн режимі құлап, Ирак мемлекеті унитарлы мемлекеттен федеративті мемлекет болып өзгергенде өзінің автономдық статусын конституция деңгейінде бекітті [19].

Түйіндесек, 1920 жылдардағы Ұлттар Лигасы мен Ұлыбританияның Ирак күрділерін қолдауы мен 1992 жылы БҰҰ мен АҚШ-тың Ирак күрділерінің автономиясын құрудағы көрсеткен қолдауы Ирак күрділерінің өзіндік дербес ұлтшылығын сақтап қалуда шешуші рөл атқарды.

Территориясының болуы: ИКАА

Ирак күрділерінің қоныстанған аумағы 1918 жылы Осман империясы ыдырағанда Ұлыбританияның бақылауына өтті. 1920 жылы Ирактың аумағымен бір қатарда Ирак Күрдістаннан да мұнай қоры табылуы Ұлыбританияның бұл аймаққа деген қызығушылығы арта түсті. Ұлыбритания бір жағынан жаңадан көтеріліп келе жатқан Түркияның бұл аймаққа қатысты ықпалын төмендету үшін, екінші жағынан Ирак аумағын толық бақылауда ұстау мақсатында араб және күрді басшыларына өз басқару аумағындағы билігін мойындай отырып Ұлыбританияға бодандығын мойындатқызуға әрекет жасады. Ұлттар Лигасы Вильсонның «14 тармағы» принципіне сәйкес, Ұлыбританиядан өз басқару аумағында, соның ішінде Ирактағы күрділердің территориясын, мәдениетін, тілін, БАҚ-дарын дербес дамытуға кепілдік беруін талап етті. Ирак Күрдістандағы мұнайды еркін игеруді көздеген Ұлыбритания Ұлттар Лигасы қойған талаппен келісуге мәжбүр болды [20]. Оның үстіне, Ирак Күрдістан аумағы бірнеше тайпалардан тұрды. Тайпа басшыларының өз билік аймақтағы ықпалдарын ескере отырып, олардың

билігін мойындай отырып, өздеріне бейілділігін мойындатқызу Ұлыбританияның негізгі мақсаты болды. Сонымен қатар, Ұлыбритания Ирак Күрдістаны аумағына Ирак араб билігінің ықпалын төмендетті. Күрділер мен араб элиталарының қақтығысы мемлекеттегі мұнай өндірісінің қауіпсіздігіне қауіп төндіретін еді. Сондықтан Ұлыбританияға күрділер мен арабтар арасындағы территориялық балансты сақтау маңызды болды.

Ирактағы монархия режимі кезінде, одан қала берсе әскери диктатуралық режим кезінде, бертін келе Саддам Хуссейн режимі кезінде де Ирак Күрдістанның аумағы түбегейлі өзгеріске ұшыраған жоқ. Тек, мұнайға бай Киркук, Дияла, Саладдин аймақтары ғана күрділер мен Ирак үкіметі тарапынан өзара иемдену құқығына, тартыс аймақтарға айналды. Оның үстіне, Ирак үкіметі 1960 жылдардан бастап осы аймақтарды қоныстанған күрділерді күштеп қоныс аудару, орнына арабтарды қоныстандыру арқылы «аймақты арабтандыру» саясатын белсенді жүзеге асырды. Бұл аймақтар әлі күнге дейін Ирак үкіметі мен ИКАА арасындағы тартысты аймақ (disputed territory) болып келеді [21].

Қазіргі таңда ИКАА-ның негізгі аумағы 4 аймақтан тұрады. Олар — Дохук, Эрбиль, Сулаймания және Халабджа (3-сурет).

3-сурет. ИКАА-ның аумағы [22]

ИКАА-ның Ирак Конституциясында бекітілген заңды түрдегі аумағының болуы Ирак күрділерінің құрғалы жатқан дербес тәуелсіз мемлекеттің негізі бола алды.

Экономикалық дискриминация

2005 жылы Ирак унитарлы мемлекеттен федеративтік мемлекетке айналған ИКАА-ның статусы Конституцияға сәйкес бекітілді. Осыған орай Ирак федералды бюджетінің 17 % ИКАА-ның еншісіне берілуі тиіс болды. Сонымен қоса, Ирак федералды Конституциясының 112-бабы ИКАА территориясындағы мұнай және табиғи қазба-байлықтарды игеру жергілікті басқару органдарына тапсырылатындығын нұсқайды. Ал, Ирак Үкіметі ИКАА Ирактың субъекті болғандықтан жергілікті қазба-байлықтарды игеру мен одан түскен пайда Ирак мемлекетіне тиесілі деп талап етті. Бағдад режимі де, ИКАА да Ирак Күрдістандағы мұнайды біржақты игеру, өндіру және экспорттау ИКАА-ның экономикалық қуаттылығы мен дербестігін күшейтетіндігін жақсы білді. Нәтижесінде екі тарап өз позицияларын күшейтуге ұмтылды, осыған сәйкес екі жақта да табиғи ресурстарға қатысты келіспеушіліктер мен қайшылықтарды кеңейтті. Бұл қайшылық Ирак конституциясының жергілікті билік органдарының мұнай мен табиғи газды дамытудағы рөлі туралы түсініксіздігімен күрделене түседі.

2007 жылы Ирак Үкімет мұнай мен газ туралы ұлттық заң қабылдауға тырысты, бірақ бұл ұсыныс ИКАА тарапынан қарсылыққа ұшырап, сәтсіз аяқталды. Керісінше, сол жылы ИКАА жергілікті парламент арқылы өз аумағында табиғи ресурстарды дербес игеруге қатысты қаулы қабылдады. Қаулы қабылданғаннан кейін көп ұзамай ИКАА беделді көптеген халықаралық мұнай компанияларын дербес түрде келіссөздер жүргізетіндігін мәлімдеді. Нәтижесінде ИКАА аумағында мұнай кен орындарына шағын және орта мұнай өңдеу зауыттарының жобалары қарала бастады. 2012 жылы ExxonMobil, Газпром Нефть, Тотал және Шеврон сияқты ірі мұнай компаниялары Ирактың орталық үкіметінің келісімінсіз ИКАА-мен тәуелсіз келісім жасасты [23].

Керісінше Ирак үкіметі ИКАА-ға қатысты федералды бюджет бөлуді тоқтатты және ИКАА-ның Үкіметтің келісімінсіз табиғи қазбаларды игеріп жатқандығын қатаң сынға алып, ИКАА-ға қатысты мемлекеттік қаржылық операцияларды тоқтатып тастады. Бұл жағдай ИКАА-ның экономикасына, қаржылық әлеуетіне үлкен соққы болды және ИКАА-ның жағдайдан шығу үшін дербес түрде шетелдік компаниялар мен кәсіпорындармен бір жақты қарым-қатынас орнатуын күшейтті.

Саяси-әлеуметтік дискриминация

Саддам Хуссейн режимі құлаған соң Ирактың қоғамы үлкен 3 топқа бөлінді. Олар — Ирак халқының 60 пайызын құрайтын араб-шииттер, 20 пайызын құрайтын араб-сунниттер және 18 пайызын құрайтын күрділер. Саддам Хуссейн режимі кезінде билік негізінен араб-сунниттерден құралған элитадан тұрды. Ал, күрділер мен араб-шииттер қоғамды басқарушы барлық саладан оқшауландырылды. Саддам Хуссейн үкіметі ыдыраған соң билік басына негізінен араб-шииттер келді. Парламент пен жергілікті басқарушы, атқарушы, заң шығарушы органдардың басым көпшілігін араб-шииттер иемденді. Араб-сунниттер мүлде саяси-әлеуметтік үдеріске қатысудан мақрұм қалды. Бұл жағдай Ирак қоғамының бөлінуі мен ұлттық-діни қақтығыстар мен қарама-қайшылықтардың шиеленісуіне алып келді.

Араб-шииттер тарапынан ИКАА-ның күшеюі мен Ирак Конституциясына сай қамтамасыз етілген құзыреттері мен құқықтары Ирактың мемлекет ретіндегі біртұтастығына үлкен қауіп төндіреді деп есептелді. Сондықтан ИКАА-ның әр қадамы араб-шииттер тарапынан қатаң бақылаумен сарапталды.

Ирактың мемлекеттің басқару формасы унитарлы жүйеден федеративті жүйеге ауысқанда мемлекеттің тұрақтылығы мен біртұтастылығын қамтамасыз ететін «ирактілік (Iraqness)» идеологиясы де-факто өз күшін жойды. «Ирактілік» идеологиясы Саддам Хуссейн режимінің негізгі идеологиясы болатын. Енді Ирак қоғамы аймақтық ерекшелігіне, ұлттық-діни ерекшеліктеріне қарай бірнеше топтарға бөлінді. Ал бұл жағдай мемлекеттегі тұрақтылықты шайқалтты. Саяси-әлеуметтік тұрғыдан түбегейлі оқшауланған араб-сунниттер 2014 жылы ИШИМ-нің бас көтеруін алып келді. ИШИМ-нің таралуы және аз уақыт аралығында Ирак аумағының басым бөлігін жаулап алуы Ирактың мемлекет ретіндегі статусы мен әлеуетін төмендетті. Керісінше, ИКАА аумағында күрді жалық жасағы — Пешмерганың болуы ИКАА-ның Ирак аумағындағы жалғыз қауіпсіз аймаққа айналуына алып келді. ИКАА-ның өз аумағын қорғай ИШИМ-нен қорғай алуы Ирак күрділеріне тәуелсіз жағдайда өздерін қорғай алатындай сенімділік орнатты. Бұл жағдай Ирак күрділерінің бөліну немесе сецессионистік қозғалысы идеясын оятуына алып келді.

Ирак үкіметінің ассимиляция саясаты

Ирак монархия жүйесінде басталған арабтандыру саясаты 1957 жылы Ирактағы монархия жүйесі құлап, әскери төңкерістің нәтижесінде билікке келген генерал Абд-аль Карим Касем билігі кезеңінде де, одан кейін Саддам Хуссейн режимі кезінде белсенді түрде жүзеге асырылды. Ирактағы монархия жүйесінің құлауы да күрділердің көмегімен жүзеге асты. Касем М. Барзани бастаған КДП мен Пешмерганың көмегімен мемлекеттік төңкерісті жүзеге асыра алды. Касем тарапынан күрділерге көмектескен жағдайда Ирак аумағында күрді автономиялық аумақтың құрылуына уәде берілді. Бірақ КДП-ның Касем бастаған Ирак Компартиясынан кейінгі екінші ірі партия болуы Касем билігін ойландырды. Және Касем режимі КДП мен күрділердің батыл әрекеттері мен елдегі сепаратистік қозғалыстың шығуынан қауіптенді. Осыған орай 1960 жылы Касем билігі Ирак күрділеріне берген уәдесін орындаудан бас тартты. Нәтижесінде М. Барзани бастаған КДП 1961–1975 жыл аралығында Иракта бірнеше дүркін көтеріліс ұйымдастырылды. Ирак Күрдістан аумағы мен көршілес аумақтардағы арабтардың санын жаппай қоныстандыру Касем мен оның жақтастары ұлт саясатының негізгі бағыттары болды. Ирак Күрдістан аумағында күрді тілінде іс-жүргізу, білім беруге тыйым салынды. Күрді мектептерінің жаппай жабылуы басталды.

Саддам Хуссейн үкіметі тұсында да Ирак аумағын арабтандыру саясаты белсенді жүргізілді. 1977–1979 жыл аралығында Солтүстік Ирактағы 600-ға жуық күрді ауылдары жағып жіберілді және 200 мыңға жуық күрділер қоныстану аумағынан тастап кетуге мәжбүр болды. Арабтандыру негізінен Ирак Күрдістанның өндірістік аймақтарында белсенді түрде жүргізілді.

1988 жылы Саддам Хуссейн билігі тарапынан жүргізілген «Аль-Анфаль» — әскери жазалау операциясы «ұлттық тазалаумен (ethnic cleansing)» бара-бар болды. 3000–4000 күрді ауылдарын жағып жіберді. 100000-ға жуық күрді босқындары пайда болды. Арабтандыру үдерісі 2003 жылы Саддам Хуссейн билігі құлағанға дейін жалғасты.

Ирак үкіметінің ассимиляциялық саясаты Ирак қоғамының «біз — олар» деп бөліну диллемасын келтіріп шығарды. Бұл Ирак күрділерінің Ирак қоғамында сіңіп кетуі мен интеграциясына үлкен кедергі болды. Керісінше, окшаулануына алып келді. Ирак үкіметімен толассыз қақтығыстар мен ұзақ уақыт бойы созылып келе жатқан келісе алмаушылықтар Ирак үкіметі мен күрділер арасындағы өзара сенім мен біртұтастықты жойылуына алып келді. Бұл жағдай Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысын жүзеге асыруына өз үлесін қосты.

Түйіндесек, Ирак күрділерінің бір ғасырға жуық уақыт бойы өз ұлттық болмысы мен бірегейлігін сақтау жолында үздіксіз күрес жүргізуі олардың күрділік бірегейлігінің сақталуына алып келді. Ұлттар Лигасы мен Ұлыбританияның Ирак күрділеріне өз ұлттылығын сақтап қалуға мүмкіндік беруі мен БҰҰ мен АҚШ-тың Ирак күрділерінің саяси субъект ретінде қалыптасуына ат салысуы түбінде Ирак күрділері саяси институтының пісіп жетілуіне алып келді. Бұл Ирак күрділерінің мемлекет құрудағы мақсатына бір табан жақындауын қамтамасыз етті. Ирак мемлекеті тарапынан мемлекеттік біртұтастықты сақтау және оған төнген қауіп-қатердің алдын алу мақсатында күрділерге жасалған экономикалық, саяси-әлеуметтік дискриминациялық және ассимиляциялық саясаты керісінше мемлекеттің дезинтеграциясына алып келді. Сонымен қатар, күрді сецессионистік қозғалысының қайта жандануына әкеліп соқты.

«Келісілген сецессия vs бір жақты сецессия»

2014 жылы Иракта пайда болған ИШИМ мен ИШИМ-не қатысты орын алған елдегі хаос, тұрақсыз жағдай, Ирактың мемлекет ретіндегі функциясының әлсіреуі ИКАА-ның Ирактан бөлініп тәуелсіз болу әрекетін жылдамдатты. Керісінше, ИШИМ туғызған хаосқа қатысты ИКАА Пешмергасының төтеп беруі Ирак күрділерінің дербес мемлекет құра алатындығына қатысты сенімін арттырды. Осыған орай, ИКАА басшысы Масуд Барзани 2015 жылы 1 шілдеде ИКАА референдум арқылы Ирактан бөлінуіне қатысты мәлімдеме жасады. ИКАА аймақтық парламентін құрайтын ҚДП, Күрдістан Патриоттар Одағы (КПО), Горран қозғалысы сияқты беделді партиялар референдумды өткізуге ат салысатынын мәлімдеді. Ирак Премьер-министрі аль-Малики ИКАА-ның бөлінуін негізсіз, ИКАА-ның Ирак аумағынан бөлінуі Ирак Конституциясына тікелей қарсы шығу деп айыптады. Дегенмен, ол сәтте Ирак Үкіметі ИШИМ-мен күресу барысында ИКАА-ның бір жақтама шешіміне нақты қарарлар қабылдай алмады. Келіссөздер барысында күштер тең болмады. ИКАА басшылары мұнайға бай Мосул аймағының ИШИМ қарулы топтарынан босаған жағдайда дереу референдум өткізілетіндігін мәлімдеді.

2017 жылы сәуір айында Мосул аймағын ИШИМ бақылауынан босату үдерісінде прогресс байқалған соң ҚДП, КПО, Горран қозғалысы басшылары ИКАА тәуелсіздігіне қатысты референдум 2017 жылы өткізілетінін жеткізді. Сол жылдың 7 шілдесінде ИКАА басшысы Масуд Барзани ИКАА тәуелсіздігіне қатысты референдум 2017 жылдың 25 қыркүйегінде өтеді деп жариялады. Көп ұзамай 14 тамызда Масуд Барзани бастаған күрді делегациясы Бағдадта Ирак Премьер-министрі Х. Аль-Абадимен ИКАА-ның тәуелсіздігі жайлы референдумға қатысты келіссөз жүргізді. Ирак Премьер-министрі референдумды «конституцияға қарсы іс-әрекет», — деп бағалады. Абади күрділердің референдумы бір жақты референдум деп атады. Келіссөз барысында тараптар ортақ шешімге келе алмады.

2017 жыл 25-қыркүйекте ИКАА аумағында және күрділер мен Ирак Үкіметі арасында тартыс аймақтар болып саналатын Киркук, Дияла, Саладдин, Ханакин аймақтарында да референдум жүргізілді. Референдум қорытындысын төмендегі кестеден көруге болады.

1 - кесте

Ирак күрді тәуелсіздігіне қатысты референдум нәтижесі [24]

Мазмұны	Жалпы сайлаушы саны	Пайыздық көрсеткіш
<i>ИКАА ішінде/сыртындағы сайлаушылар саны</i>	4,581,255	100 %
<i>Референдумға қатысушылар саны</i>	3,305,935	72,16 %
<i>Жарамды дауыстар саны</i>	3,085,935	100 %
<i>Тәуелсіздікті жақтаушылар саны</i>	2,861,471	92,73 %
<i>Тәуелсіздікке қарсылар саны</i>	224,464	7,27 %
<i>Жарамсыз дауыстар саны</i>	40,011	—
<i>Сайлау комитеті дерегімен сәйкес келмейтін дауыс саны</i>	170,611	—
<i>Бос бюллетень саны</i>	9,368	—

ИКАА-ның тәуелсіздігі жайлы референдум бір жақты өтті. Референдумға Ирактың бүкіл халқы қатыспады. Демек, Ирак күрділерінің тәуелсіздік жайлы референдумы федералды Үкіметінің келісімінсіз, анти-конституциялық негізде тек қана ИКАА шеңберінде ғана өткенін ескерсек, Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысы бір жақты сецессия деп айтуға негіз бар. Халықаралық тарихи тәжірибеге сүйенсек, бір жақты сецессия қозғалысы сәтті аяқталуы үшін қажетті элементтің бірі жанжалға үшінші тараптың қосылуы болып табылады. Ирак күрділерінің бір жақты қозғалысына аймақтық деңгейдегі мемлекеттер, анығында Түркия және Иранның позициясы қалай болғанын талдап көрелік.

Аймақтық деңгейдегі Ирак күрді сецессионистік қозғалысының дамуы

1. Түркияның рөлі.

Жоғарыда атап өткендей Түркия кез-келген күрділерге қатысты мәселені айналып өте алмайды. Себебі Түркияның Шығыс бөлігі негізінен күрділерден тұрады. Түрік Республикасы құрылған сәттен бастап өз территориясындағы күрдтер қозғалысымен күресіп келгеніне қарамастан, соңғы онжылдықта ИКАА-мен тамаша қарым-қатынаста болып келді. Анкара Ирак Күрдістанының нағыз саяси қорғаушысы, сонымен бірге стратегиялық экономикалық серіктес және әскери одақтас болды. Өз кезегінде, ИКАА-да Түркияның аймақтағы ең маңызды серіктесі болды. Әсіресе, Түркия ИКАА-ны Иранның аймақтағы ықпалына тосқауыл және Иракқа қысым жасау құралы ретінде көрді.

ИКАА сонымен бірге маңызды экономикалық серіктес болып табылады. Бір ғана 2016 жылы ИКАА-ның Түркияға экспортының құны 5,4 млрд долларға, импорт құны 7,6 млрд долларды құрады. ИКАА, сонымен қатар, Түркияға мұнай мен газ жеткізілімін әртараптандырудың әлеуетті көзі болып табылады. Тек Күрд тәуелсіздігінің референдумы бұл ынтымақтастық үшін үлкен проблема тудырды.

ИКАА-дағы референдум Анкараның ИКАА-на деген қарым-қатынасын өзгеруіне себепші болды. Ирак Күрдістан тәуелсіз мемлекет болған жағдайда бұл Түркия үшін бірқатар күрделі проблемалар туғызады. Біріншіден, бұл Түркия шекарасында жаңа қақтығыстың пайда болу қаупін едәуір арттырады. Мемлекет аумағы маңында жаңа күрді мемлекеті пайда болды дегені Түркия аумағындағы күрділердің сепаратистік, сецессионистік қозғалысының қалыптасу мүмкіндігін жоғарылатады. Оның үстіне, соңғы кездері Түркиядағы күрділердің саяси партияларының ұлттық сайлауда кең қолдауға ие болып, ел парламенттегі белді күшке айналуы Анкараның күрділерге қатысты қаупінің тегін емес екенін растайды.

Сонымен қатар, Түркия қазіргі таңда Сирия азамат соғысынан туындаған Сирия күрдтерін де бақылауда ұстауға тырысып келеді. Сириядағы тұрақсыздық пен де-факто Роджава күрді автономиялық аймақтың пайда болуы және ИКАА-ның тәуелсіздік алған жағдайда «пан-курдизм» қозғалысының басталып кету мүмкіндігін жоғарылауы мүмкін деген реалистік көзқарас Түркия Үкіметінің ИКАА-ның сецессионистік қозғалысын қолдаудан бас тартуына себеп болып отыр.

2. Иранның рөлі.

Иран да Түркия сияқты өз аумағындағы 8 миллионға жуық күрді ұлтының барлығынан ИКАА-ның сецессионистік қозғалысын қолдамады. Иран күрдтері Иран аумағындағы саны жөнінен әзербайжандықтардан кейінгі екінші ең үлкен азшылық-ұлт болып саналады. Иранның Түркиядан айырмашылығы оның көп ұлттылығында. Оның үстіне әр азшылық-ұлт Иранның белгілі бір аймағында тығыз қоныстанған. Бұл жағдаят Иранның ұлтқа қатысты әрқашан қауіптен қарауға мәжбүр етеді. Сондықтан ИКАА-ның тәуелсіз саяси субъект болып қалыптасуы Иранның егемендігі мен территориялық біртұтастығына үлкен қауіп бола алады. Екіншіден, Иранның жалпы мемлекеттік идеологиясы ұлттық бөлінушілікті тыйым салады. Яғни, Ислам бойынша қандай да қауым ұлттық топтарға бөлінбеуі тиіс. «Умма» түсінігі интеграциялық маңызы өте үлкен болып тұрған Иранға ұлтшылдық идеяны алға тартатын сецессия құбылысы мүлде қарама-қайшы ұғым болып табылады. Үшіншіден, Иранға қазіргі шииттік үстемділік басым болып тұрған Ирак мемлекетінің фрагментациясы тиімсіз болып табылады. Таяу Шығыстағы аймақтық держава болып табылатын Иранға одақтас, әрі ұқсас идеологиялы мемлекеттің болуы аймақтық держава статусын сақтауда маңызды рөл ойнайды.

Түйіндесек, Түркия да, Иран да ИКАА-ның сецессионистік қозғалысын ең маңызды сәтте қолдамауы Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысының нәтижесіз болып аяқталуына алып келді. Екі мемлекет те жаңа күрді мемлекетінің пайда болуын өз аумағында қоныстанға күрді ұлтының ұлттық қозғалысын қозғаушы факторы ретінде қабылдайды.

Қорытынды

Бұл зерттеу Ирак күрділерінің егемендік мемлекет құруға арналған сецессионистік қозғалысының шығу себептерін табуды және сецессионистік қозғалысының қандай ерекшелікке ие болғандығын, оның шектеуліктері қалай болғандығын табуды қарастырды. Ирак күрділерінің бір ғасырға жуық уақыт бойы өз ұлттық болмысы мен бірегейлігін сақтау жолында үздіксіз күрес жүргізуі олардың күрділік бірегейлігінің сақталуына алып келді. Ұлттар Лигасы мен Ұлыбританияның Ирак күрділеріне өз ұлттылығын сақтап қалуға мүмкіндік беруі мен БҰҰ мен АҚШ-тың Ирак күрділерінің саяси субъект ретінде қалыптасуына ат салысуы түбінде Ирак күрділері саяси институтының пісіп жетілуіне алып келді. Бұл Ирак күрділерінің мемлекет құрудағы мақсатына бір табан жақындауын қамтамасыз етті. Ирак мемлекеті тарапынан мемлекеттік біртұтастықты сақтау және оған төнген қауіп-қатердің алдын алу мақсатында күрділерге жасалған экономикалық, саяси-әлеуметтік дискриминациялық және ассиляциялық саясаты керісінше мемлекеттің дезинтеграциясына алып келді. Сонымен қатар, күрді сецессионистік қозғалысының қайта жандануына әкеліп соқты. Ирак күрділерінің тәуелсіздік жайлы референдумы федералды Үкіметінің келісімінсіз, анти-конституциялық негізде тек қана ИКАА шеңберінде ғана өткенін ескерсек, Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысы бір жақты сецессия деп айтуға негіз бар. Бұл Ирак күрді қозғалысының ерекшелігін көрсетеді. Аймақтық деңгейде Түркия да, Иран да ИКАА-ның сецессионистік қозғалысын ең маңызды сәтте қолдамауы Ирак күрділерінің сецессионистік қозғалысының нәтижесіз болып аяқталуына алып келді. Екі мемлекет те жаңа күрді мемлекетінің пайда болуын өз аумағында қоныстанған күрді ұлтының ұлттық қозғалысын қозғаушы факторы ретінде қабылдайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Barkin J. S. The State and the Nation: Changing Norms and the Rules of Sovereignty in International Relations / J. S. Barkin, B. Cronin // *International Organization*. — 1994. — Vol. 48, No. 1. — P. 110.
- 2 Muro D. Secession and Counter-secession: An International Relations Perspective, Collection Monografias / D. Muro, E. Woertz. — CIDOB: Barcelona Centre for International Affairs, 2017. — P. 11.
- 3 Coggins B. Friends in High Places: International Politics and the Emergence of States from Secessionism / B. Coggins // *International Organization*. — 2011. — Vol. 65. — P. 437.
- 4 Eastwood S.J. Jr. Secession: State Practice and International Law after the Dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia / S.J. Eastwood Jr. // *Duke Journal of Comparative International Law*. — 1993. — Vol. 3, No. 2. — P. 17.
- 5 Independent News., McKernnan, B., «Kurdistan Referendum Results: 93 % of Iraqi Kurds Vote for Independence, Say Reports», 2017.09.27. — URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/kurdistan-referendum-results-vote-yes-iraqi-kurds-independence-iran-syria-a7970241.html>
- 6 Eccarius-Kelly V. Kurdish Studies in Europe / V. Eccarius-Kelly // *Routledge Handbook on the Kurds*. 2018. — P. 22.
- 7 Chaliand G. A People without a Country: The Kurds and Kurdistan / G. Chaliand. — New York: Interlink Publishing Group, 1993. — P. 40–42.
- 8 McGreal C. Rachel Dolezal: I wasn't identifying as black upset people. I was being me / C. McGreal // *Guardian*. — 2015. — 13 Dec.
- 9 James C. State and International Law in Relation to Secession / C. James // *British Yearbook of International Law*. — 1999. — Vol. 69, No. 1. — P. 85.
- 10 Wood J.R. Secession: A Comparative Analytical Framework, *Canadian Journal of Political Science* / J.R. Wood // *Revue Canadienne De Science Politique*. — 1981. — Vol. 14, No. 1. — P. 110.
- 11 Anderson G. Secession in International Law and Relations: What Are We Talking About? / G. Anderson // *Loyola of Los Angeles International Comparative Law Review*. — 2013. — Vol. 35. — P. 350.
- 12 Конституция СССР от 1977 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа http://www.constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/1549448/#sub_para_N_700
- 13 Young R.A. How Do Peaceful Secession Happens? / R.A. Young // *Canadian Journal of Political Science*. — 1994. — Vol. 27, No. 4. — P. 773.
- 14 Crawford J.R. The Creation of States in International Law. — 2nd Edition / J.R. Crawford. — Oxford University Press, 2006. — 375 p.
- 15 Izady M.R. The Kurds: A Concise Handbook / M.R. Izady. — Washington: Taylor and Francis, 1992. — P. 1–8.
- 16 Philips L.D. The Kurdish Spring: A New Map for the Middle East / L.D. Philips — New Jersey: Transaction Publishers, 2015. — P. 2.
- 17 Heper M. The State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation / M. Heper. — Springer Publishing Company, 2007. — P. 55.
- 18 Лазарев С.М. Курдистан и курдский вопрос (1923–1945) / С.М. Лазарев. — М.: Восточная литература РАН, 2005. — С. 45.

- 19 Allawi A.A. The Occupation of Iraq: Winning the War, Losing the Peace / A.A. Allawi. — Yale University Press, 2008. — P. 221–222.
- 20 Jwaideh W. The Kurdish National Movement: Its Origins and Development / W. Jwaideh. — Syracuse University Press, 2006. — P. 75–79.
- 21 Crisis Group, «Iraq and the Kurds: Trouble Along the Trigger Line», Crisis Group Report No. 88, Middle East & North Africa, 2009.07.08. — Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraqi-iraq-and-kurds-trouble-along-trigger-line>
- 22 Mohammed H. The challenges impeding traffic safety improvements in the Kurdistan Region of Iraq / H. Mohammed, S. Schrock, D. Jaff // Transportation Research Interdisciplinary Perspectives, 2019.
- 23 Hiltermann J. The Kurdistan Region of Iraq: Achieving stability in a time of Transition / J. Hiltermann // Austrian Institute for International Relations, 2012.
- 24 The Independent High Elections and Referendum Commission of Iraqi Kurdistan. — Retrieved from http://www.khec.krd/pdf/173082892017_english%202.pdf

Б.М. Балаубаева, С.М. Парпиев, С.А. Нуралиева

Особенности и ограничения иракского курдского сецессионистского движения (на уровне государства и регионов)

В статье исследованы причины возникновения иракского курдского сецессионистского движения за создание суверенного государства и выявления особенностей движения и его ограничения на государственном и региональном уровне. При поддержке Лиги Наций и Соединенного Королевства иракские курды смогли сохранить свою национальную самобытность и идентичность. А при содействии ООН и США иракские курды смогли стать политическим образованием. Эти обстоятельства сделали иракских курдов еще на один шаг ближе к их цели — государственности. Экономическая, политическая, социальная дискриминация и политика ассимиляции, проводимые иракским государством для сохранения единства государства и предотвращения его угрозы, наоборот, возродили курдское сецессионистское движение. Учитывая, что иракский курдский референдум о независимости был проведен без согласия иракского федерального правительства, на неконституционной основе только в рамках КАР, есть основания полагать, что иракское курдское сепаратистское движение является односторонним сецессионистским движением. Это показывает специфику иракского курдского сецессионистского движения. На региональном уровне неспособность Турции и Ирана поддержать сецессионистское движение иракских курдов в самый критический момент привела к краху этого движения. Обе страны видят появление нового курдского государства в качестве движущей силы в национальном движении курдского народа, проживающего на их территории.

Ключевые слова: курды, иракские курды, сецессия, сецессионистское движение, национализм, национальное самоопределение.

B. Balaubayeva, S. Parpiyev, S. Nuraliyeva

Features and limitations of the Iraqi Kurdish secessionist movement: at the state and regional levels

This study examines the causes of the emergence of the Iraqi Kurdish secessionist movement for the creation of a sovereign state and identify the characteristics of the movement and its restrictions at the state and regional levels. With the support of the League of Nations and the United Kingdom, Iraqi Kurds were able to maintain their national existence and identity. And with the support of the UN and the US, Iraqi Kurds were able to become a political entity. These circumstances have made Iraqi Kurds one step closer to their achievement of statehood. Economic, political, social discrimination and the assimilation policy pursued by the Iraqi state to maintain the unity of the state and prevent its threat, on the contrary, revived the Kurdish secessionist movement. Given that the Iraqi Kurdish independence referendum was held without the consent of the Iraqi federal government, on an unconstitutional basis only within the framework of the KRG, there is reason to believe that the Iraqi Kurdish secessionist movement is an unilateral. This shows the specifics of the Iraqi Kurdish secessionist movement. At the regional level, the inability of Turkey and Iran to support the secessionist movement of Iraqi Kurds at the most critical moment led to the collapse of this movement. Both countries see the emergence of a new Kurdish state as a driving force in the national movement of the Kurdish people living on their territory.

Keywords: Kurds, Iraqi Kurds, secession, secessionist movement, nationalism, national self-determination.

References

- 1 Barkin, J.S., Cronin, B. (1994). The State and the Nation: Changing Norms and the Rules of Sovereignty in International Relations, *International Organization*, 48, 1, 110.
- 2 Muro, D., Woertz, E. (2017). *Secession and Counter-secession: An International Relations Perspective*, Collection Monografias, CIDOB: Barcelona Centre for International Affairs, 11.
- 3 Coggins, B. (2011). Friends in High Places: International Politics and the Emergence of States from Secessionism, *International Organization*, 65, 437.
- 4 Eastwood, S.J. Jr. (1993). Secession: State Practice and International Law after the Dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia, *Duke Journal of Comparative International Law*, 3, 2, 17.
- 5 Independent News, McKernan, B., «Kurdistan Referendum Results: 93 % of Iraqi Kurds Vote for Independence, Say Reports», 2017.09.27. [www.independent.co.uk](https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/kurdistan-referendum-results-vote-yes-iraqi-kurds-independence-iran-syria-a7970241.html) Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/kurdistan-referendum-results-vote-yes-iraqi-kurds-independence-iran-syria-a7970241.html>
- 6 Eccarius-Kelly, V. (2018). Kurdish Studies in Europe, *Routledge Handbook on the Kurds*, 22.
- 7 Chaliand, G. (1993). *A People without a Country: The Kurds and Kurdistan*, New York: Interlink Publishing Group, 40–42.
- 8 McGreal, C. (2015). Rachel Dolezal: I wasn't identifying as black upset people. I was being me. *Guardian*, 13 Dec.
- 9 James, C. (1999). State and International Law in Relation to Secession, *British Yearbook of International Law*, 69, 1, 85.
- 10 Wood, J.R. (1981). Secession: A Comparative Analytical Framework, *Canadian Journal of Political Science*, *Revue Canadienne De Science Politique*, 14, 1, 110.
- 11 Anderson, G. (2013). Secession in International Law and Relations: What Are We Talking About? *Loyola of Los-Angeles International Comparative Law Review*, 35, 350.
- 12 Konstitutsiia SSSR ot 1977 h. [USSR Constitution of 1977]. www.constitution.garant.ru Retrieved from http://www.constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/1549448/#sub_para_N_700 [in Russian].
- 13 Young, R.A. (1994). How Do Peaceful Secession Happens? *Canadian Journal of Political Science*, 27, 4, 773.
- 14 Crawford, J.R. (2006). *The Creation of States in International Law*, 2nd Edition, Oxford University Press, 375.
- 15 Izady, M.R. (1992). *The Kurds: A Concise Handbook*, Washington: Taylor and Francis, 1–8.
- 16 Philips, L.D. (2015). *The Kurdish Spring: A New Map for the Middle East*, New Jersey: Transaction Publishers, 2.
- 17 Heper, M. (2007). *The State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation*, Springer Publishing Company, 55.
- 18 Lazerev, S.M. (2005). Kurdistan i kurdsii vopros (1923–1945) [Kurdistan and the Kurdish Question (1923–1945)]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 19 Allawi, A.A. (2008). *The Occupation of Iraq: Winning the War, Losing the Peace*, Yale University Press, 221–222.
- 20 Jwaideh, W. (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, Syracuse University Press, 75–79.
- 21 Crisis Group, «Iraq and the Kurds: Trouble Along the Trigger Line», Crisis Group Report No. 88, Middle East & North Africa, 2009.07.08. www.crisisgroup.org Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraq/iraq-and-kurds-trouble-along-trigger-line>
- 22 Mohammed, H., Schrock, S., Jaff, D. (2019). The challenges impeding traffic safety improvements in the Kurdistan Region of Iraq, *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*.
- 23 Hiltermann, J. (2012). *The Kurdistan Region of Iraq: Achieving stability in a time of Transition*, Austrian Institute for International Relations.
- 24 The Independent High Elections and Referendum Commission of Iraqi Kurdistan). www.khec.krd Retrieved from http://www.khec.krd/pdf/173082892017_english%202.pdf

Н.А. Бейсенбекова, М.Б. Муратова

«Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығы,
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: nurapai@mail.ru)

Ұлттық тарихнамадағы Алаш зиялылары еңбектерінің маңызы

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының еңбектерін Отандық тарихтың тарихнамасындағы тұжырымдамалық мәнін қарастырып, еңбектерге талдау жасалған және олардың методологиялық мәні туралы баяндалған. Бүгінгі таңда қоғамымыздың тарихи санасын жаңғырту бағытында жүйелі жұмыстар атқарылууда. Өз еліміздің тарихын тану арқылы ғана өткен ғасырдың соңында қол жеткізген тәуелсіздігіміздің қадіріне жете аламыз. Қазақ халқының тарихына үңіліп қарасақ, еліміздің азаттық пен тәуелсіздік жолындағы күресі ешқашан толастамағанын аңғарамыз. Осынау жүздеген жылдарға созылған күрес жолында ХІХ мен ХХ ғасыр тоғысындағы зиялылардың алатын орны ерекше. ХХ ғасырдың басы алып адамдарды қажет еткен әрі осыған орай өздерінің ойлау, болжау қасиеттері айырықша, энциклопедиялық білім, талғам-танымдары жан-жақты алыптарды дүниеге келтірген заман болды. ХХ ғасырдың басында өмір сүрген ұлт зиялыларының қоғам алдындағы жауапкершілігі, отансүйгіштігі мен биік мақсаттары — бүгінгі ұрпаққа үлкен өнеге. Олар біз үшін халық алдындағы адалдықтың, рухани кемелдіктің, ұлтжандылықтың үлгісі іспетті. Алаш зиялыларының алдыңғы толқыны болып есептелетін осынау тұлғалардың әрбірі мемлекет басқаруға қабілетті еді. Олар Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өркендетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көппен терезе теңестіруін көздеді. Ең алдымен, қазақтың өз атамекеніне ие болуын мақсат етті. Сол жолда күресті. Сонымен қатар елге демократия, білім-білік алып келу үдерісінің бастауында тұрғандар да — солар болды. Кеңестік кезеңде Қазан төңкерісіне дейінгі жалпы адамзат өркениетінің төрінен орын алған ірі тұлғаларымызға «ұлтшыл» деген жалған айдарлар тағылды. Кеңестік идеология қазақ халқының дарынды тұлғаларының бостандық пен ұлт тәуелсіздігі үшін аянбай атқарған еңбектерін біржақты бағалап, қажетсіз деп тапты. Тәуелсіздікке қол жеткен қазақ еліне есімдері тарихта беймәлім болып келген алаш азаматтарының қайта оралуы халқымыздың сана-сезімі оянып, рухани өмірдің өзгеруіне әсер етті. Міне, сондықтанда Алаш зиялыларының тарихи мұрасының мәнін зерттеу, насихаттау, «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында өзекті мәселе болып табылады. Сонымен қатар, ХХ ғасырдың басындағы алаш зиялыларының еңбектерінде көтерген негізгі мәселелерінің қазіргі кезде маңыздылығын талдап, тарихи сабақтастығын көрсету мақсатында осы мақала жазылды.

Кілт сөздер: тарих, ұлттық тарихнама, Алаш зиялылары, тұлға, тарихи мәселе, дерек, ұлттық ұстаным, қазақ даласы, рухани байлық.

Kipicne

Тарихымыздың отандық тарихнамасының қалыптасуы мен дамуын зерттеу барысында қазақ зиялыларының еңбектерін шартты түрде екі кезеңге бөліп қарастыруды жөн көрдік. Әрине, бұл пікір-талас тудыратыны сөзсіз. Солай болғанмен де, біздің пікірімізше, ұлттық тарихты зерделеу барысында Қазақстанның Ресей құрамында — отарлық жағдай кезеңінде жазылған қазақ зиялыларының тарихи мұраларына ерекше көңіл аудару қажет. Екіншіден, Қазан төңкерісінен кейінгі (1917–1940 жж.) жылдар аралығында тарихтың зерттелуі қазақ зиялыларын да толғандырғаны дау тудырмайтыны анық.

Мақаланың мақсаты ұлттық тарихнамадағы қазақ зиялыларының ролін көрсету. Осы мақсатқа жету үшін мынандай міндеттерді шешу көзделді. Қазақ зиялыларының тарихи мұраларындағы мемлекет, жер, ұлт-азаттық күрес және тәуелсіздік мәселелеріне арналған еңбектерін талдау.

Қазақ интеллигенциясының туралы шыққан әдебиеттер нақты тарихи материалдарды баяндау әдісіне және хронологиялық бірізділікпен жазуына байланысты шартты түрде төрт топқа бөлуге болады:

Бірінше топқа 1920–1930 жж. мерзімді басылымдардағы мақалалар;

Екінші топқа 1940–1985 жж. кеңестік және шетелдік тарихшылардың зерттеулерін жатқызуға болады;

1985–1990 жж. арасындағы отандық және шетелдік зерттеулер тарихнаманың үшінші тобын құрайды;

Төртінші топқа қазіргі кезеңдегі (1995–2017 жж.) қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері жатады.

Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі тарихын зерттеуде 1920–1930 жж. кеңестік мерзімді басылым беттеріндегі әртүрлі мазмұндағы арнайы ресми тапсырыспен жазылған мақалаларды оқудан басталады.

XX ғ. 40-ж. бастап Алаш зиялылары саяси қуғындалып, атылып кеткеннен кейін кеңестік тарихнамада Алаш зиялылары туралы айтылуға тиым салынды.

Қазақ зиялыларының XX ғасырдың басында қоғамдық-саяси қызметін зерттеудегі шын мәніндегі жаңа кезең өткен ғасырдың 80-жылдарының соңына қарай басталды. Оған жол ашып берген бүкіл Кеңестер Одағын қамтыған қайта құру үдерісі, соған байланысты Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанынан тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қазақ мәдениеті мен ғылымының көрнекті өкілдерінің шығармашылық мұрасын қайта қарау үшін құрылған комиссияның шешімдері болды. Осы кезеңнен бастап қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі «дөңгелек столдардың» тақырыбына айнала бастайды. «Қазақстан коммунисті» журналы мен «Социалистік Қазақстан» газеті Алаш қозғалысына арналған мақалалар топтамасын жариялайды. Түрлі басылымдарда Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қоғамдық қызметі мен саяси көзқарасын талдауға арналған мақалалар жарық көреді.

1990 жылдарының аяғына қарай Алаш зиялылары туралы әртүрлі зерттеулер, мақалалар шыға бастады. Мысалы: В.П. Осиповтың «Всматриваясь в 20–30 годы» деген 1991 жылы шыққан еңбегінде Қазақстан Компартиясының ұйымдық-саяси даму тарихына арналады. Ол өз еңбегінде Қазақстандағы Алаш қозғалысын буржуазиялық, ұлтшылдар, ұлтшыл уклонистер деген айыптауды жалғастырып, Алаш қозғалысының тарихына объективтік баға бере алмаған. Қазақстандағы тарих ғылымының зерттелуіне арналған И.М. Қозыбаевтың 1992 жылы шыққан «Историческая наука Казахстана» деген тарихнамалық еңбегіне XX ғ. 40–80 жж. арасындағы тарих ғылымының зерттелу мәселесі жан-жақты берілген.

Алаш қозғалысының тарихын зерттеудің жаңа кезеңі шартты түрде 1995 жылдан басталады деуге болады. Себебі осы жылы, Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы қабылданды. Осыған орай ұлттық тарихқа объективтік баға беріп, тарихи зерттеулер жазу үрдісі басталды.

Алаш қозғалысының ұлттық тарихтағы орнын зерттеудің методологиялық негіздемесі ретінде Нұрсұлтан Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты еңбегін айтуға болады. Еңбектің «Алаш мұрасы және осы заман» деп аталған тарауында «... Жиырмасыншы ғасырдың тарихына зер салатын болсақ, оның алғашқы отыз жылында-ақ қазақ зиялыларының аса көрнекті қайраткерлерінің тұлға танытып үлгергенін байқаймыз.

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал», — дей келе, Н. Назарбаев ойын әрі қарай былай деп жалғастырады: «Алаш» партиясының бағдарламасын жүзеге асыру барысында дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыру арқылы бұрынғы қазақ қоғамындағы белгілі қайшылықтардан арылуға мүмкіндік туды. Онда тұжырымдалған өтпелі кезең қағидалары жаңғырту қарекетін біршама жүйелі атқаруға жағдай жасады...».

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, тарихымыздың осы мәселесін зерттей бастаған тарихшы ғалымдардың бірі Кеңес Нұрпейісов болды.

К. Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда» деген еңбегінде Алаш қозғалысымен байланысты мәселелер жан-жақты зерттелді.

Белгілі тарих ғылымдарының докторы, профессор, алаштанушы ғалым Мәмбет Қойгелдиев алғашқылардың бірі болып 1994 жылы «Әлихан Бөкейхан. Публицистика және ғылыми мақалалар» деген еңбегін құрастырды. Бұл еңбекте Ә. Бөкейханның өмірі, қызметі жайлы, оның біраз публицистикалық шығармаларын жинақтап енгізді. Ғалымның кешенді еңбектерінің бірі «Алаш қозғалысы» деп аталады.

Сәкен Өзбекұлының «Арыстары алаштын: тарихи очерктер» деп аталатын еңбегі 1998 жылы жарық көрді. Еңбекте Қазан төңкерісіне дейінгі мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған ұлт болашағы үшін күрескен Алаш зиялыларының азаматтық тұлғалары жан-жақты баяндалған.

Алаш тарихында әлі де зерттеуді қажет ететін проблемалардың бірі Алаш зиялыларының тарихи көзқарастары. Осы мәселеге арналған Т.Омарбековтің «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас» деген еңбегі жарық көрген [1]. Осы еңбегінде Алаш зиялыларының еңбектеріндегі тарихнамалық мәселелерді және олардың патша үкіметінің отарлау саясатына көзқарастары туралы жан-жақты айтылады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан тарихының тарихнамасына байланысты еңбектер шыға бастады. Соның бірі Н.А. Бейсенбекованың Р.Жумашевпен бірлесі жазған «Қазақстан тарихының тарихнамасы» атты зерттеуінде Алаш зиялылары туралы арнайы тараулар бар.

Бүгінде ұлттық тарихнамадағы өзекті мәселелердің бірі — тарихи тұлғалар, мемлекеттің құрылуы, жер мәселесі, XX ғасырдың басында Әлихан Бөкейхан, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Мұстафа Шоқай т.б. қазақ зиялыларының тарихи мұраларында қазақ халқының тәуелсіздігі, жерінің азаттығы, азаматтық құқығының жоқ болуы туралы ой-пікірлер, ұсыныстар, азаттыққа жету жолдары туралы терең тұжырымдамалар жасалған.

Зерттеу әдістері

Тарихнамалық зерттеулерде әртүрлі әдістер қолданылады. Соның бірі тарихи тұлғаны зерттеудегі жүйелеу, талдау, салыстыру әдістері. Бүгінгі отандық тарих ғылымы қоғамдық өзгерістердің басында тұрған халық санасын оятуда үлкен рухани сілкініс әкелген тарихи тұлғалардың тарихын жазуда жаңа теориялық және методологиялық тәсілдер әлі толық шешілмеген. Бірақ Ұлы Дала елінің тарихында тұлғалар мұралары арқылы тарихи оқиға мен тұлғаның рөлі туралы жазып қалдырған әдіс-тәсілі бүгінгі ұлттық тарихта тұлғаларға баға берудің тұжырымдасы ретінде қарауға болады. Мысалы, Орхон жазуындағы Күлтегін жырлары арқылы сол дәуірдің ірі оқиғалары, тұлғаның көзқарасы т.б. Сонымен қатар логикалық талдау және талдау мен синтез, тарихи-жүйелік әдістері қолданылып, Алаш зиялыларының XX ғасырдың басындағы қазақ халқының алдындағы ұлттық мақсаттары және оған жетудің жолдары жайлы практикалық танымдық маңызы ашылды. Тарихи тұлғалардың еңбектерін баяндаудағы сабақтастықтың Евразия даласында үзілмегендігі сонау VIII ғасырдан басталып XX ғасырдың басына дейінгі аралығындағы тарих танудың әртүрлі әдістерінен сабақ алып жазылған осы мақалада тұлғалар еңбектері талданды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Алаш зиялылары еңбектерінің талдауының бастауына Әлихан Бөкейханның еңбектеріне ерекше көңіл бөлдiк. Өйткенi, ол Алаш қозғалысының iрi қайраткерi, көшбастаушысы, азаттық күрестiң көсемi ретiнде көптеген тарихи мақалалар жазып, басқаларға үлгi болған. Әлихан Бөкейханның еңбектерiмен танысып және оларды сараптай келе, оның рухани мұрасын бiздiң пiкiрiмiзше, шартты түрде былайша топтастыруға болады:

Бiрiншi топқа қазақ тарихы; екiншi — қазақ мемлекеттiлiгi, жер, құқық, сайлау, саяси, ел басқару мәселелерi; үшiншi — экономикалық және шаруашылық жүргiзу мәселелер; төртiншi — халық ауыз әдебиетi, бесiншi — тұлғатанушылық; алтыншы — сын-пiкiр, аудармашылық; жетiншi — публицистика және журналистика; сегiзiншi — халықаралық жағдай; тоғызыншы арнайы жазылған ғылыми зерттеулерi, мақалалары мен хаттары.

Әлихан Бөкейхан өз еңбектерiнде тарих мәселесiне көп көңiл бөлгенiн байқауға болады. Оған оның «Қазақ» газетiнiң 1913 жылғы № 2, № 3, № 5 сандарында «Қазақтың тарихы» деген атпен жарық көрген мақалалар топтамасы дәлел.

«...Тарих — түзу жөндi үйретушi деп айтады. Тарих халықты түзу жөнге сiлтеушi болса, оған дүниенi де түзушiлiктiң кiтабы. Тiршiлiктiң жол басшысы деуге де болады. Келешек күннiң қандай болашағын бiлуге тарих анық құрал болады. Өзiнiң тарихын жоғалтқан жұрт, өзiнiң тарихын ұмытқан ел — қайда жүрiп, қайда тұрғандығын, не iстеп, не қойғандығын бiлмейдi, келешекте басына қандай күн туатынына көзi жетпейдi. Бiр халық өзiнiң тарихын бiлмесе, бiр ел өзiнiң тарихын жоғалтса, оның артынша өзi де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өзге жұрттар қатарында кем, қор болмайтын, тұқымым құрып қалмасын деген халық өзiнiң шежiресiн имани дәрежесiнде ұғып бiлуге тиiс...»

Егер тарих оқысақ, пайдасы бар iстiң қандай екенiн бiлiп, соны iстемекшiмiз. Зарарлы iстен қашпақшымыз. Бұрынғының оңды iсiнен үлгi алмақшымыз. Осы күнде iстеп жүрген iсiмiз, қылған жұмысымыз, мiнез-құлқымыз, сөздiң бәрi кейiнгiлерге тарих болып қалады. Бұрынғының тарихы жазылмай қалушы едi, ендiгi тарих күнi-түнiмен жазылып тұрылады. Кейiнгiлер ғибрат аларлық үлгi тастап кетiп алғыс алармыз ба? Жоқ, далаға лағып, жөнсiз кетiп қарғыс лағнет аламыз ба? Кеудесiнде көзi бар адам көп ойланарлық жұмыс. Тарих — түзу жөндi үйретушi. Тарих — түзушiлiктiң кiтабы. Тарих тiршiлiкте жолбасшы дейтiнiмiз осы...» [2, 113–114 б.].

Бүгiнгi Елiмiз тәуелсiздiкке қол жеткiзгеннен кейiн төл тарихымызды объективтi түрде зерттеуге мүмкiндiк туды. Тарихы жоқ халық болмайды, бiздiң халқымыздың тарихы тереңде жатыр. Ұлы Дала елiнiң тарихы ұрпақтан-ұрпаққа құйма құлақ қариялар арқылы жеткiзiлiп, шежiре тарқату арқылы

бүгінге жетті. Сондықтан да қазіргі заманды түсіну үшін және болашақты болжауда өткен тарихымызды білудің маңызы зор. Алаш арысы Ә. Бөкейханның өз еңбектерінде сол көне тарих туралы жазуы 1995 жылы «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастырудың тұжырымдамасында» көрсетілгендей, тарихи білімнің іргелі принциптері бола алады. Сонымен қатар өткен тарихты оқып білудің маңыздылығына мемлекет тарапынан көңіл бөлінді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің Жарлығымен 1998 жыл «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп жарияланды. «Менің тарихқа ден қоюымның сыр-себебі де бүгінгі күннің оқиғаларынан тарихтың «табын» сезінгендігімде деп білемін, егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекеттігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн» дей келе, тарихымызды бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырады [3]. Олай болса, осы терең ойлар «Мәңгілік ел» болып қалу идеясының негізгі ұстанымы және отандық тарихтың тарихнамасын жазудың методологиясы болады деп санаймыз.

Қазақ халқының шығу тегі туралы да Әлихан Бөкейхан арнайы мақалалар жазған. Оның «Қазақтың тарихы» деген мақаласында осы мәселе былайша сипатталады: «...Азия картасының төрттен біріне ие болып тұрған қанша миллион қазақтың тарихы көмескі қалыпта тұрған жайы бар... Тарих жазушылардың ешбірі қазақ пен қырғызды айырмайды. Қазақ-қазақ, қырғыз өз алдына қырғыз, бұлардың арасында аслан ілігі жоқ. Түркімен менен башқұрт қандай басқа-басқа ел болса, қазақ пен қырғыз да сондай басқа-басқа ел... Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Осы ғасырдағы әлем жарығына қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай, және өзіміздің шарқ әдетіне ыңғайлы қылып «Қазақ мәдениеті» (Казакская культура) құрып, бір жағынан «Қазақ әдебиеті» (Казакская литература) тұрғызып қазақшылығын сақтамақшы» [2, 114–117 б.].

«Формы национального движения в современном государстве» атты жинақпен 1910 жылы Санкт-Петербургте басылып шыққан еңбекте Ә. Бөкейханның «Киргизы» деген көлемді мақаласында қазақтардың шаруашылық жүргізудің мезгілдік түрлерінің (қыстау, көктеу жайлау, күзеу) ерекшеліктері оның тиімділігі және Щербина экспедициясы нәтижесінде қазақтың жер пайдалануының мөлшері туралы нақты деректерді талдай отырып, XIX ғ. екінші жартысы XX ғ. басындағы қазақ даласындағы патша үкіметінің отаршылдық, қоныстандыру саясатына деген көзқарасын көрсетіп, қазақтардың қоныстанушы орыс шаруаларымен қарым-қатынасы шиеленіскенін жазады. Осы еңбегінде патша үкіметінің Қазақстандағы мәдени-саяси бағыттағы жұмысына тоқтала келіп, қазақ даласындағы мектептердің ашылуы орыстандыру саясатына бағытталғандығын зерттей келе, бұл саясаттың бірте-бірте ұлт-азаттық күреске әкелетіндігін көрсетеді [4, 575–600 б.].

Әлихан Бөкейхан қазақ мемлекетінің пайда болуының тарихи кезеңдерін, Кіші жүздің, Орта және Ұлы жүз халықтарының Ресейдің құрамына кіруінің себеп-салдарын көрсетуге арнап «Из переписки (писем) киргизских ханов, султанов и проч.», «Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков» және «Из бумаг султана Большой Киргизской орды Сюка Аблайханова» деп аталатын мақалалар жазған [5].

Қазақ тарихындағы маңызды мәселелердің бірі XIX ғасырдың басындағы Кенесары-Наурызбай бастаған ұлт-азаттық көтеріліс. Осыны зерттеуге арналған «Исторические судьбы Киргизского края» деген мақала жазған. Кейіннен бұл мәселені ол 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан «Материалы к истории султана Кенесары Касымова» деген кітабында бұл ой-пікірін қайтадан толықтырып қарастырады [6].

Әлихан Бөкейханның еңбектерінде ұлттық тарихтың тарихнамасын зерттеуде қажетті деректердің бірі қазақ батырлары туралы жазылған мақалаларының маңызы өте жоғары. Оның «Ертарғын», «Ерсайын», «Мырза Едіге», «Қозы көрпеш Баян сұлу» сияқты мақалаларын талдау арқылы қазақ тарихының көне дәуірінің қалай зерттелгендігін В. Радловтың еңбектері арқылы баяндап, Алтын Ордадан бөлініп шыққан Қырым хандығы, Ноғай хандығы туралы жан-жақты талданған [7, 289 б.].

Тарихшы-ғалым ретінде Әлихан Бөкейхан қазақ халқының 1916 жылғы қарулы көтерілісінің тарихи маңызын түсінген. 1926 жылы тарихшы, профессор А.В. Шестаковпен бірігіп, көтерілістің 10 жылғы мерейтойына арнап, «1916–1926» атты еңбек жазып шығарды. Еңбекте қазақ халқының көтерілісі Ресей империясының қоластындағы басқа халықтардың да көтеріліске шығуы әсерінің болғандығын айтады. Қазақ халқының осы көтерілісі 1917 жылы ақ патшаны тақтан құлатуға ықпал еткендігін жазады. Сонымен қатар көтерілістің ұлт-азаттық сипаты болғандығын көрсетеді. Оның қазақ халқының 1916 жылғы көтерілісін Ташкент қаласында шығып тұрған «Сәуле» журналының 1924 жылғы № 5 санында «25 июнь 1916 жылы» деп аталған Нарымбет ақынның:

«...Сарыарқаны өрт алды,
 Мезгілінен ерте алды,
 Ата-анада зәре жоқ,
 Мұнан үлкен бәле жоқ
 Боздақтарым сандалды...
 Жасы қате жазылған
 Отыз бірден (бенен) артықтар
 Араласып кетті ғой
 Ауру кетіп сау қалды,
 Алды-артында дау қалды...
 Балам қайда кетті деп
 Кемпір, шеше жылайды...» [8, 347–349 б.]

деген өлең жолдары арқылы, 1916 жылғы маусым жарлығының қазақ халқына әкелген зардабын майданға әділетсіз алынған қазақ жастары туралы айтады. Қарусыз бейбіт халыққа патша үкіметінің көрсеткен озбырлық іс-әрекеттерін сынайды.

Ол ұлттық тарихнамада XX ғасырдың басында алғашқылардың бірі болып билік мәселесіне арнап еңбек жазғандардың бірі Әлихан Бөкейхан. Оның 1913 жылғы «Қазақ» газетінің № 9, № 10, № 15, № 25 сандарында осы мәселелерге арнап бірнеше мақалалар топтамасы берілген. «Үшінші дума хәм қазақ», «Сайлау», «Төртінші дума һәм қазақ», «Би хәм билік» атты мақалаларында қазақ халқының сайлауға қатысуы, жетім жұрттың жағдайындай, қазақ заңнан тысқары қалып отыр және заң мен билік қазақтың мүддесін ойламайды дей келе, «...Дума қазақ пайдасын тағы жесір қалдырып өте шықты... «бюджет прениеси» болғанда қазақ деп сөйлеген депутат жоқ...» [9, 128–132 б.]. Әлихан Бөкейханның пікірінше, Ресей Мемлекеттік Думасында қазақ депутаттары болса, дума арқылы қазақ халқының құқығын қорғауға болады. Сонымен қатар Әлихан Бөкейхан қазақ даласына келген сайлау үрдісінің қазаққа әкелетін зияны туралы да жазған. Өзінің «Сайлау» деген мақаласында «Үш жылда бір сайлау сайын жұрт өрт шыққандай, жау шапқандай жанталасып әбігер болады. Өке баладан, аға ініден, туған туысқаннан айырылып, бірі атқа, бірі асқа сатылып сандалады. Өстіп бөлініп іздегендегісі не? — Болыстық, билік, ауылнайлық, елубасылық... Болыс, би, ауылнай һәм елубасы болып мал табам деген қулардың заманы кейін қалды. Болыс, би, ауылнай һәм елубасы, патшалық алымша салған, жұртқа қызметші — жұрт жалшысы. Жылқышы, қойшы жалдағанда, мынау жылқы, мынау қой баға біледі деп жалдамай ма?! Болыс, би, ауылнай, һәм елубасыларды әрқайсысын өз орнында халыққа пайдалы деп сайлау керек.

Жұртқа адал би пайдалы — көпке сүйенген, көп сөзін тыңдаған, билігін орнына қорықпай сала тын, арам жемейтін, іс білетін, халық үшін жаумен айтысатын болыс пайдалы. Елубасылық пара алып, ант ішіп, бұ... жемесе бір құрметті орын; болыс, би қандай адам болуы оның қолында. Бұған ең құрметті ақсақал — әділ жұрт... сатылмайтын, жөн білетін жақсыны сайлау керек. Өстіп қазақ жұрт қызметшілерін түзетпесең, жұрт болып шаруаға айналып жарыспасаң, мұжыққа жер закон арқылы емес, тіршілік жарысы арқылы кетеді» [9, 172–174 б.]. Автордың осы еңбегінің негізгі идеясы ел басқаруға келетін қызметкерлерді сайлау барысында, олардың өз ісінің кәсіби шебері болуы және билік басындағылардың адал болуы қазақ халқының экономикалық-саяси дамуындағы басты ұстаным болу керектігі анық айтылған. Әлихан Бөкейхан мақаласындағы XX ғасырдың басындағы ел басқарудағы қажетті ұстанымды көрсетуі бүгінгі «халықты тыңдай білетін үкімет» деген ел Президентінің идеясымен сабақтасып жатыр. Осыдан отандық тарихнамада қазақ халқының XX ғасырдың басындағы саяси құқығы туралы тарихи еңбектерді жазу барысында қазақ зиялыларының еңбектерін жан-жақты талдаудың қажеттілігі туындайды.

Оның орыстың география қоғамының Батыс-Сібір бөлімі мүшесі ретінде де, сол қоғамының ғылыми мәжіліс-жиналыстарында қазақтың мәдениеті, тұрмыс салты, өнері жайында жасаған баяндамалары мен дәрістерінің де тарихнамалық мәні бар. Сол еңбектерінде өз ұлтының басқа ұлттармен қатар тәуелсіз өмір сүруге болатындығын дәлелдеген ой-тұжырымдары берілген.

Отандық тарихнамада Ресей мемлекеттік думасына қатысқан қазақ зиялылары туралы зерттеулерді толықтыратын Әлихан Бөкейханның бүгінгі күнде жүз жыл бұрын жазылған «Сайлау» [9, 123 б.] деген бірнеше мақалаларындағы танымдық, тәрбиелік мәні бар ойларды айтады. Бұл мақаласының негізгі мазмұны Қазақ даласында үш жылда бір өтетін сайлаудың барысы жайлы Әлихан Бөкейхан оны былай түсіндіреді: «... сайлау сайын жұрт өрт шыққандай, жау шапқандай жанталасып әбігер болады... өстіп жұрт бүлінгендегісі не? Болыстық, билік, ауылнайлық, елубасылық... ары қарай қазақ сайлауын Европа сайлауымен салыстырып, болашақта білімді, оқыған, білетін адамдардың сайлауға қатысып, ел

басқару ісіне араласқаны дұрыс» — деген пікір айтып, сайлаудың мағынасын түсіндіріп: «Болыс, би, ауылнай һәм елу басы болмақ...» жұрт үшін қылатын қызметі, ақыл да, ұсталық та оқумен, істеумен жүре ұлғаяды. «Дүниядағы жер билігі күннен-күнге ақылды, ұста жұрт қолына ауып барады...» [9, 127 б.]. Бұл мақаланың мазмұны бүгінгі ұлттық, Отандық тарихтың тарихнамасын зерттеп білуде үлкен мәні бар.

Тарихнамадағы күрделі сұрақтардың бірі қазақ жеріне орыс шаруаларының қоныстануы және қазаққа 15 десятинадан жер бөліп беру мәселесі. Осыған байланысты Әлихан Бөкейханның «Көшпелі Һәм отырықшы норма» деп аталатын еңбегіндегі патша үкіметінің қоныстандыру саясатының мәні жазылған. Сонымен қатар, оның, егер қазақ 15 десятинадан берілетін жерді алуға келіссе, қазақ жеріне келетін, қара шекпенділер саны өсе түседі, ал ол өз кезегінде қазақтың өз жерінде азшылыққа айналып, барлық құнарлы жерінен айырылатындығын түсіндіріп жазған. Осы мәселеге байланысты ол «Жауап хат» деген еңбегінде былай дейді... «сол 15 десятинадан жер алам десендер...» 1. Қазақтың бас адамдары! Әуелі сіздер адаспандар, ынтымақпен іс істендер. 2. Қазақтың байлары, күштілері! Жарлы-жақыбайлы нашарларды жермен теңгеріңіздер... 3. Алашқа аты шыққан адамдар! Көсемдіктеріңізден адаспай, түзу істеңдер! Сіздер адассаңыздар, аттарыңнан адасады. Арттарыңан ергендердің обал-сауабына сіздер қаласыздар» [10]. Оның осы ой-пікірінде ел ішіндегі жақсы, беделді, ауқатты адамдарды ұлтының қамын ойласын, үлгі берсін деген үндеу бар.

Әлихан Бөкейхан еңбектерінің тағы бір ерекшелігі, тарихи тұлғалардың еңбектері арқылы қазақ өміріндегі кешеуілдеп жатқан ұлттық проблемаларды көтереді. Мысалы, оның М.Дулатовтың еңбегіне байланысты жазған ой-пікірі: «Бізде мұнан бұрын роман жазылған емес. «Мир Яқұб» романы, «Бақытсыз Жамал» кішкентай ғана кітап. Мен мұны «Қазақ»-қа сын жазбақ болып қолға алған едім. Екі жұма отырдым. Бұл менің бұрын қылмаған ісім еді. Сонан ба, жоқ сын өнері менде жоқтықтан ба, оны оқушылар білер».

Осы мақаласында Әлихан Бөкейхан қазақ даласында әдеби романдар жазудан артта қалғандығын, көркем шығармаларға сын-пікір жазатын мамандардың жоқтығына өкініш білдіреді. Оның ойынша М.Дулатұлы мен А.Байтұрсынұлы роман да, сын-пікір де жаза алатын оқымыстылар. Өттең, «Қазақ» газетіне мақала жазатын қазақ зиялыларының аздығынан, олар тек газетке мақала жазумен шектеліп тұрғандығына ренжиді. Әлихан Бөкейхан осы мақаласы арқылы алғашқы көркем әдеби шығармаларға сын жазатын ғалым ретінде көрінуі тарихнаманың жаңа бір өзекті мәселесін айқындайды.

Көзінің тірісінде тарихи тұлғаға айналған Әлихан Бөкейхан әр халық өзінің ұлттық ерекшелігін, озық салт-дәстүрін заман талабына сәйкестендіріп, әлемдік дамудың прогресіне қосылғаны дұрыс деп тұжырымдады. Ол үшін әлемдік тарихи тұлғалардың өмір жолдары мен қызметтерінің озық үлгілерін, ашқан ғылыми жаңалықтарын оқып білу арқылы ғана әлемдік қауымдастықтан өз орнын алатынын болжады. Біздің пікірімізше, Әлихан Бөкейханның тарихи тұлғаларға арналған мақалаларының тарихнамалық маңызы да осында болды.

Отандық тарихнаманың қалыптасуындағы тарихи тұлға, зиялылар деген мәселелер Алаш зиялыларының еңбектерінен де көрінеді. Осы тақырыпқа арнап еңбек жазғандардың бірі Мұстафа Шоқай. Оның тарихи мұрасы «Яш Түркістан» (1929–1939 жж.) журналында жарияланған еңбектері 1998 жылы жеке жинақ болып шықты. Осы жинақта 230-дан аса мақалалары басылған. Олар Қазақстан тарихнамасының қалыптасуына қосылған елеулі үлес болып саналады. Оның «Түркі елі» идеясы қазақ елінің тәуелсіздігі деген ұғыммен сабақтасып жатса, «Ұлттық зиялы» деген мақаласында тұжырымдамалық мәні бар үлкен мәселе айтылған. Ол: «... оқыған, тәрбие көрген адамның бәрін ұлттық зиялы қатарына қоса беруге болмайды. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады. Оқыған жастар халықты ұлт деңгейіне көтеру үшін халық бұқарасын біріктіріп, олардың санасын біртұтас саяси-әлеуметтік санаға жеткізуде үлкен міндет атқаруы керек» дей келе, Мұстафа Шоқай дүние жүзінде зиялыларсыз ұлтқа айналған саяси-әлеуметтік халық бұқарасының бірлігі ешқашан болған емес деп көрсетеді. Сонымен қатар автор өзінің мақаласында батыс тәрбиесін алған зиялылардың өз халқына өгей болуынан сақтандырады. Батыс тәрбиесі жастарымызды жан дүниесіне сіңген шығыс зердесінен айырады деп қауіптенеді. «Батыс тәрбиесін алған жастар басқа жақтан жинаған білімдерін өз халқының өмірімен бірлестіре алмайды» дей келе, Шоқан Уалихановтың трагедиясы деп мына пікірді айтады. Шоқан туралы естелік жазған бір орыс жазушысы: «осы бір бұратана өкілі көз талдырар биікке көтерілгеннен кейін, кенет өз халқының тағдыры хақында үрейленіп, іркіліп қалуы, өз халқына жат адамға айналып қалудан қорыққаны оның өзін-өзі қорғау түйсігінің әсерінен болғанын көрсетеді», — деген еді [6]. Мұстафа Шоқай осыған байланысты батыс тәрбиесін алған Шоқанның өмір сабақтарын ұмытпаған дұрыс дейді.

«Еліміздің болашақ иесі жастарымыздың көпшілігі ұлттық бағыттың бастауында бола алмай, Мәскеулік диктатураның зұлымдығын көріп, өсіп келеді. Соған қарамастан Түркістан жастарының басым көпшілігінің ұлттық рухы жоғары».

Мұстафа Шоқайдың «Біздің жол» атты мақаласының негізгі ойы халқымыздың ұлттық тәуелсіздік жолындағы талаптарын және ұлт-азаттық қозғалыстың үнін бүкіл әлемге таратып, ұлт-азаттық қозғалыстың жақын арадағы және стратегиялық міндеттерін көрсетеді. Мақаланың тағы бір басты ойы тәуелсіздікті жоқтау болғандықтан, «күлдықтан құтылу үшін күресуден басқа жол жоқ» деген идеяны баса көрсеткен. Бүгінгі күні Отандық тарихнамада осы мәселеде терең зерттеуді қажет етеді.

Отандық тарихнамада Ұлы Дала еліндегі құқықтық мәселелері әлі де объективті тұрғыдан аз зерттелген. Осы тұрғыдан алғанда қазақ зиялыларының бірі Барлыбек Сыртанов қазақтың дәстүрлі құқық нормаларының ел тарихымен сабақтастырып, жетілдіріп «Қазақ уставы» деп аталатын еңбегі Ата заңымызда жалғасын тапты.

Ол бүкіл түркі тілдес халықтарға есімі әйгілі болып, тәуелсіздікке жетудің жолдарын іздеп тарихи мәнді еңбек жазып қалдырды. Б. Сыртанов XIX аяғы XX ғасырдың басында өмір сүрген зиялылар арасында өзі туралы замандастарының оның артықшылығы туралы айтқандарын көзі тірісінде естіген замандастары мойындаған Ұлы Даланың тұлғаларының бірі болды. Ол XX ғасырдың басындағы оқыған қазақ азаматтарының ішіндегі ең білімдісі, беделдісі, білгір заңгер халқының болашағы үшін еңбек жасады.

Ол XX ғ. басындағы қазақ даласындағы саяси-құқықтық жағдайды терең білген. Оның білімінің тереңдеуіне Бақытжан Қаратаев, Райымжан Марсеков, Жиһанша Сейдалин, жол көрсетуші аға-буын өкілі Алаштың Әлиханов т.б. сияқты ұлттың болашағын ойлап, өмірлерінің соңына дейін қазаққа қызмет еткен замандастары оған өмір мектебі болды.

Б. Сыртанов Санкт-Петербург университетінің шығыстану факультетін бітірген. Кәсіби тарихшы емес, алайда оның жазып қалдырған мұраларынан оны тарихшы, заңгер, жер жағдайын білетін агроном, даланың әр гүлімен, шөптерінің дәрілік қасиетін, білген дәрігер бір сөзбен айтқандай әмбебап ғалым болғаны оның мұраларынан көрінеді.

Қазақ даласындағы Ресей патшалығының жүргізіп отырған саясатының түпкі мақсатын, оның салдарын, XX ғасырдың басындағы қазақ өлкесінде басталған ұлт-азаттық күрестің негізгі талаптары жер, тіл, дін, оқу-ағарту, тәуелсіз ел болу екенін терең түсінген ол ел ішіндегі тозығы жеткен дәстүрдің зардаптары т.б. саяси-әлеуметтік, ұлттық мәселелерді түсініп, оны шешу жолдарындағы іс-әрекеттерін сол кездегі мерзімді басылымдарда мақала ретінде жазған [11].

Бірінші орыс революциясынан кейінгі уақытта қалыптасқан саяси жағдайларға байланысты жалпы қазақ съезін шақырып, отарлық саясаттың әлеуметтік, рухани өмірге тигізген кері әсерін, ел болашағы туралы мәселелерді талқылауды қолдағандар қатарында Б.Сыртанов та болды. Оның «Жерді қорғау» деген мақаласында Жетісу жеріндегі патша үкіметінің жүргізіп отырған саясатын, халықтың жағдайын айтып талқылап, пікірлесу үшін съезд шақырудың қажеттігі айтылады [12, 113 б.]. Съезде қазақ халқының өміріндегі жер, құқық, сайлау, дін сияқты өзекті мәселелерді талқылауды ұсынды.

Мерзімді басылым беттерінде Б.Сыртанов көшпелі қазақ елінде патшалықтың жүргізіп отырған отаршылдық саясатының салдары жайлы ой-пікірін білдіріп отырды. 1905 жылғы бірінші орыс буржуазиялық революцияның ықпалымен Ресей империясының отар аймағы қазақ жерінде басталған демократиялық қозғалыстың ұлттық мәселені шешуге бағытталуында Б.Сыртановтың еңбегі бар. Жетісу жеріндегі қазақтардың құқығын қорғау ісін жүзеге асыруда үлкен еңбек жасаған тұлға. Оның ұлт үшін атқарған ерен еңбегінің бірі — Ресей отары болған қазақ жерінің (Алматы облысының Қытаймен шектескен) шекара мәселесін белгілеп картаға түсіру болды.

Б. Сыртанов қазақ халқының болашақ тәуелсіз мемлекетінің болғанын армандап, 1905 жылы «Қарқаралы петициясында» жазылған ұлттық мүдделерден басқа Қазақстанның саяси билігі өзінде бар ел болуын ойлайды. Осы мақсатқа жету үшін Қазақ Елінің Уставын жазды. Яғни ол бірінші рет қазақ елінің тәуелсіздігі тек «Қарқаралы петициясының» көлемінде ғана емес заңдық тұрғыдан болуының жобасын жасады. Қазақ елінің Конституциясы деп аталған құжат 28 баптан тұрады [13].

Барлыбек Сыртановтың «Ынтымақ Ережесі», «Қазақ елінің Уставы» деген еңбектерінде қазақтың дәстүрлі құқықтарын негізге алып жазғандығы байқалады. Қазіргі Ата заң терминдік сөзінің баламасы қазақ қоғамында қолданған «Жарғы, әділдік» деген ұғымды білдірсе, ал Барлыбек Сыртановтың «Ынтымақ Ережесі», «Қазақ елінің Уставы» сол атаулармен үндес. Сондықтан да оның еңбегіндегі ерекше көрсетілген мәселе қазақ қоғамында даму сатысына қарай салт-дәстүр, жол-жора, салт-сана, үкім, ережелер нормативтік мәнге ие болды. Осы еңбегінің негізінде тек қана даланың дәстүрлі құқығы ғана

емес, соның жалғасы болып саналатын азаттықтың алғашқы манифесі «Қарқаралы петициясының» негізгі ойлары да алынған. Уставта «Қазақ жері халықтың меншігінде болады. Қазақ елінің жері сау-даға түспейді». Яғни Б. Сыртанов дайындаған тарихи еңбекте жер мәселесі қазақ ұлтының мүддесіне қарай шешілуі керектігі айтылады. Жер мемлекеттің билігінде болу керек. Ал бүгінгі Қазақстан Республикасының Конституциясындағы көрсетілген жердің иесі халық, жер байлығы халықтікі деп саналса, Б. Сыртановтың Уставының 19 бабында жердің бар байлығы қазақ халқының иесінде делінген. XX ғасырдың басында өмір сүріп ұлтының болашағындағы жер мәселесінің маңызды екендігін түсінген тұлғаның арманы, XXI ғасырда өз шешімін тапты. Сол қазақ халқы үшін өте маңызды жер мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген тарихи тұлға Барлыбек Сыртанов болғандығын құжаттардан көреміз. Стратегиялық маңызы бар жерлер қазіргі Қазақстан заңдары бойынша жеке меншікке беруге тыйым салынған (ҚР Конституциясының I бөлім, 6-тың I-2 тармағы). Осы мәселе Б. Сыртановтың Уставында ұлттық мүдде тұрғысында қорғалып жерді сатуға болмайды деп көрсетілген.

Тарихымызда халқымыздың азаттығы үшін белсенді күрескен (қазақ халқы үшін арнайы Конституция жазуда күрестің бір түрі), алайда тарихи деректердің жеткіліксіздігінен аймақтық қайраткерлер деңгейінде қалып қойған тарихи тұлғаларда бар. Тарихымызды қайта қарауды және толықтыруды сондай тұлғалардың қаһармандық қызметін ашып көрсету аса маңызды әрі өте қажет. Азаттық күрестің тарихы сонда ғана толық ашылады. Алашорда үкіметінің 100 жылдығы аясында ұлы тұлға Әлиханнның қазақ елі үшін атқарған қызметі оның серіктестерінің бірегейі Б.Сыртановтың азаттық алу жолындағы қызметін зерделеген кезде толық ашыла түседі. Өйткені Б.Сыртанов пен Әлихан Бөкейханов алаш қозғалысындағы ірі тұлғалар.

Б. Сыртановтың тарихи көзқарасы қазақ ұлтының мүддесімен үйлескендігі, оның осы Конституциясында көрініп тұр. Оның озық елдердің бірі сол кездегі Франция Конституциясының мазмұнымен жете таныс болғаны анық, өйткені көптеген идеялары ұқсас. Алайда біздің ойымызша ол өзінің Уставын (конституциясын) Франция Конституциясының негізінде емес, Ұлы Даланың демократиялық заңдарын терең біліп, қазақтардың шынайы өміріндегі заңдарды талдап, жазғаны даусыз.

Б. Сыртановтың еңбегіне талдау жасау арқылы бүгінде тарихнамадағы Ұлы Дала еліндегі құқық, салт-дәстүр, тәрбие туралы ұрпақтың тарихи дүние танымын кеңейтуге, тарихи білімін толықтыра түсуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Конституцияның өн бойында өтетін негізгі идея ол Тәуелсіз Қазақстан Республикасы.

XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ зиялыларының ірі тарихи тұлғасы Мұхамеджан Тынышбаев отандық тарихты зерттеуде ұлттық ұстаным принципін негізге алған. Оның рухани мұрасының ерекшелігі төл тарихымызды зерттеудегі шежірені тұжырымдама ретінде пайдалануы.

Сонымен қатар ол қазақ ертеден халық ретінде қалыптасқандығын алғашқы болып жазған. М. Тынышбаев А.П. Чулошниковпен бірігіп жазған еңбегіне «қазақ» сөзінің мағынасын түсіндіруі оның тарихнамада осы мәселенің зерттелуінің бастаушысы болғанын көрсетеді.

М. Тынышбаев еңбектерінде қазақтардың ұлт-азаттық көтерілісі туралы да баяндалады. Мысалы қалмақтарға қарсы күрестің барысында Бұланты шайқасындағы, Белеуті өзендері жағалауларында Кіші Орда батырларының қол жеткізген жеңістері туралы айтылады.

Жер — қазақ халқы үшін ерекше мәселе. Осыған орай М.Тынышбаев еңбектерінде патша үкіметінің қазақ жерін отарлау саясатының жабайы әдістері және оның экономикалық, саяси, рухани салдары деректерді жан-жақты талдау негізінде ашылған. Оның жер мәселесі туралы көзқарасы 1905 жылдың 19 қарашасында автономистердің 1 съезінде жасаған «Қырғыздар және азаттық қозғалысы» атты баяндамасында патша үкіметінің қоныстандыру саясатының қазақтарды қиын жағдайларға ұшыратқанын «жер үшін жанжалдар, төбелестер және кісі өлтірулер орын алып отырғанын, қазақтарды мал шаруашылығынан диханшылыққа ауыспайды деп айыптайтынын, алайда олардың қарауына берілген жалаңаш далада және құмдарда адамдар тұрмақ, аңдар да өмір сүре алмайтынын» атап көрсеткен еді [10, 74 б.]. Сонымен қатар жер мәселесінің қазақ халқы үшін стратегиялық маңыздылығын түсіне білген ол, егер жерді орыс шаруаларының пайдасына тартып ала берсе, ел арасында әлеуметтік қақтығыстың болатындығы заңды екендігін атап көрсетеді.

Мұхамеджан Тынышбаев қазақ тарихнамасында отандық тарихты кезеңдеуді және қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылымды зерттеудің ғылыми объектісі ретінде көрсеткен алғашқы зерттеушілердің бірі. М.Тынышбаев еңбектерінің тарихнамалық маңыздылығының тағы бір жағы, тарихи тақырыптағы еңбектерге объективті пікір білдіруге талпынуында. Мысалы, Әбілғазы Баһадур шежіресі мен Шәкәрім Құдайбердіұлының шежіресін талдаумен қатар В.В. Вельяминов-Зернов пен А.П. Чулошниковтың еңбектеріне пікір жазған.

Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанда саяси-құқықтық, қоғамдық және тарихи ой-пікірдің дамуына өзінің өлшеусіз үлесін қосқан ірі тұлғалардың бірі — Ғұмар Қараш. 1910 жылы Уфа қаласында оның «Ойға келетін пікірлерім» деген кітабы жарық көрген. Бұл еңбегінде ол қазақ халқының арасында насихатты жақсартып, тәлім-тәрбие санасын көтеру туралы пікірлерін жазады. Оның «Қазақстан» газетінде жарияланған мақалаларының бағыт-бағдары — халықты білімге шақыру, көшпенділік салтынан арылу, өнер мен ғылымға бет бұру мәселелері төңірегінде болған.

Ғұмар Қарашев (1910–1913 жылдары) Орынбор, Уфа, Қазан қалаларында «Қазақстан» газетінде жұмыс атқарған кезде, «Ойға келген пікірлерім», «Өрнек», «Қарлығаш», «Бедел қажы», «Тұрмыш», «Бала тұлпар» сияқты еңбектерін және 1914 жылы Орынборда «Аға тұлпар» деп аталатын өлең кітабын шығарды. Оның тарихқа деген көзқарасын мына ой-пікірлерінен көруге болады: «Ақ малтасын езіп ішіп, алаңсыз отырған біздің қазақ жұртын революция тасқыны келіп, басқа еш нәрсеге әзірленбеген, қартаң тарихтың қалай аяқ салатынын болжамаған сорлы қалай етерін, қайда кетерін білмей сасып қалуы. Саяси топтардың күресі «граждан соғысына» айналғанда, көбі қосақ арасында бос кетіп, құр далаға құрбан болуы. Ескі патшалық режимнен бізге жиіркеніш мирасы болып қалған бұзықтықтар, белгілі кейіпсіз пысықтар атқа мініп қалған әдеттері бойынша: «Құдай жаңа берді, шалу жоқ, қағу жоқ, момынның не бары менікі!» деген бағытқа түсілуі» [14].

Алаш зиялыларының азаматтық және саяси ұстанымына сай Ғұмар да Қазан төңкерісінің жалпы адамзаттық гуманизмге қарсы бағытталған саясатын қабылдағаны жоқ. «Тұрымтай» жинағындағы «Неден қорқам?», «Жұртым саған не болды?» өлеңдерінде бір ғана қазаққа емес, тұтастай ұлттарға жасалып отырған қияс тәжірибенің қиямет зобалаңын, қасіретті алапат зардабын болжай білді.

Мезгілсіз ерте туған таңнан қорқам,
Жауынсыз құр желдеткен шаңнан қорқам.
«Таң туды, мезгіл жетті» деп адасып,
Құрылған қараңғыда заңнан қорқам.
Істері адамдыққа жанаспаған,
Жануар — екі аяқты аңнан қорқам.
Көлеңке елестеген бойдан қорқам,
Түс көріп, өң деп ұққан ойдан қорқам,
«Алаш» атты орда құрып шалқығанын,
Бақ дәулеті туып өсіп балқығанын,
Әрбір істе қазақ исі аңқығанын,
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?! [15].

Ол кеңес өкіметінің теңдікті жариялағанына, азаттық туралы алдамшы идеяларына сеніп, ұлттық езгіден көзін аша алмай жүрген қазақ халқының жаңа өмір жолына түсіп, өркениеттің биік шыңынан көрінуін армандады.

Оның еңбектерінде Ресей империясының саяси-құқықтық басқару жүйесі енгізілгенге дейінгі Қазақстанда бостандық өмірде молшылықты ғұмыр кешіп, төрт түлік малы мол болып, ел билеген хандары мен билері әділ болғанын ерекше бағалап, әдеттік-құқықтық нормалармен реттелгенін жазады. Ол қазақ халқының дамыған мемлекеті болып, тарихын жазған. Автордың «Аға тұлпар» — деп аталатын еңбегінде патша үкіметінің отаршылдық саясаты мен жер-су мәселесіндегі әділетсіздіктер және отарлық саясатының салдарынан қазақ халқының әлеуметтік саяси жағдайының қиындағанын көрсетеді.

Жеткен емей немене:
Мынау қазақ деген жұрт
Кең далаға жайылып,
Аңғырт өскен ел едік,
Кезінде елмен тең едік.
Күні бүгін болғанда
Ол қоныстан айырылып
Қанатымыз қайрылып
Қажып тұрған ел едік [14].

Ол патша үкіметінің XX ғасырдың басында ұлы дала елінің қазақ халқының құнарлы жерлерін 45 миллион десятина жерін тартып алғандығын суреттеген. Осы өлеңінде «Аға тұлпарда» Ресей үкіметінің қазақ халқының арасына «бөліп ал да, билей бер» тудырған саясатының нәтижесінде, қазақ

даласында өтетін сайлаудың барысында елде партияшылдыққа бөлініп, атақ-дәреже, билік жүргізу, пара алу, лауазым үшін елін, жұртын, халқын сатқан болыстар жайлы былай дейді:

Замана азған шағында,
Мұндай да мұндай хал болды.
Ел ағасы паң болды.
Адалдық, ақтық білмейді,
Ары, діні мал болды.
Елге намыс келтірді,
Ерді шағып өлтірді.
Алым, пара ақы үшін,
Жетім, жесір жылатты.
Аз ғана күндік бақ үшін,
Халқын сатты құл етті [14].

Қорытынды

Қорыта айтқанда ХХ ғасырдың басында өмір сүрген Алаш зиялыларының барлығы дерлік осы мақала тақырыбына сәйкес — бірінші болып тарих жазудың методологиясын, тарихи тұлғалар, Ұлы Дала елінің дәстүрлі құқығының ерекшелігі және бүгінгі күні өзінің концептуалдық мәнін жоймаған билік және сайлау мәселелері туралы еңбектер жазып қалдырған. ХХ ғасыр басында қоғамдық-саяси және құқықтық ой-пікірді толықтыратын тарихи еңбектер жазған. Олардың ар-ождан, моральдық қасиеттерді санаға сіңіріп, жеке адамды қалыптастыру арқылы мемлекетті нығайту, оны өркениетті деңгейге көтеру идеяларының мазмұны мен мағынасы бүгін де өзекті мәселе.

Отандық тарихтың ұлттық тарихнамасын жазу барысында, өз заманында Алаш зиялылары көтерген: рухани байлық: тіл, жер, ар-ождан, жайлы еңбектерді жинақтап, талдап, отандық тарихтың тарихнамасындағы маңыздылығын жан-жақты зерттеп, бүгінгі күн тұрғысынан объективті баға беріп, ғылыми айналысқа енгізу, Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихшыларының алдында тұрған міндеттердің бірі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Омарбеков Т. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас / Т. Омарбеков, Ш. Омарбеков. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2004. — 388 б.
- 2 Бөкейхан А. Шығармалары: XV т. — Т. VIII / А. Бөкейхан. — Астана: Сарыарқа, 2016. — 600 б.
- 3 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 2003. — 288 б.
- 4 Формы национального движения в современных государствах / под ред. А.И. Кастелянского. — СПб., 1910. — 824 с.
- 5 Қойгелдиев М. Әлихан Бөкейхановтың таңдамалы шығармалары / М. Қойгелдиев. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 384 б.
- 6 Бейсенбекова Н.А. Әлихан Бөкейхан — ұлт мақтанышы / Н.А. Бейсенбекова, Г.М. Смағұлова, Л.К. Шотбақова. — Қарағанды: Гласир, 2016. — 198 б.
- 7 Бөкейхан А. Шығармалары: XV т. — Т. X / А. Бөкейхан. — Астана: Сарыарқа, 2016. — 576 б.
- 8 Бөкейхан А. Шығармалары: XV т. — Т. XI / А. Бөкейхан. — Астана: Сарыарқа, 2016. — 576 б.
- 9 Бейсенбекова Н.А. Сарыарқаның ұлы азаматтары (ХХ ғасырдың басы) / Н.А. Бейсенбекова, З.Ф. Сақтағанова, Л.Қ. Шотбақова. — Қарағанды: ҚарМУ, 2008. — 438 б.
- 10 Бейсенбекова Н.А. Қазақстан тарихының тарихнамасы / Н.А. Бейсенбекова. — Қарағанды: ҚарМУ, 2009. — 276 б.
- 11 Сыртанов Б. Сүйікті Жоранша мырза / Б. Сыртанов // Айқап. — 1913. — № 16. — Б. 356.
- 12 Өзбекұлы С. Арыстары Алаштың / С. Өзбекұлы. — Алматы: Жеті жарғы, 1998. — 186 б.
- 13 Әділет министрлігінің хабаршысы. — 1992. — № 1.
- 14 Ғұмар Қараш. [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://sbook.ucoz.ru/load/referaty/raznoe/mar_arash/13-1-0-542
- 15 Ботпайұлы С. Ғұмар Қараш және Алаш идеясы [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <http://abai.kz/post/10216>

Н.А. Бейсенбекова, М.Б. Муратова

Значение трудов алашской интеллигенции в отечественной историографии

В статье выявлены роль и место духовного и научного наследия интеллигенции Алаш в отечественной историографии, дан анализ теоретического и методологического значения трудов интеллигенции Алаш. Сегодня проводятся системные мероприятия по реализации программы модернизации исторического сознания общества. Только изучая уроки прошлого, богатый опыт, накопленный нашим народом за его историю, мы сможем объективно и в полной мере познать отечественную историю, воспитать у современного поколения любовь к родине, так как только через историю можно воспитать уважение к своей стране. Мы сможем оценить ценность независимости, обретенной в конце прошлого века, только на основе изучения прошлой истории нашей страны. В национально-освободительном движении казахского народа, охватывающем несколько столетий, особая роль отводится казахской интеллигенции конца XIX – начала XX вв. Начало XX века было временем появления знаковых личностей, разносторонне развитых, с энциклопедическими знаниями, обладающих способностью предвидеть будущее. Ответственность перед своим народом, любовь к Родине, высокие цели, которые ставили перед собой представители казахской интеллигенции начала XX века — пример для современного поколения. Лидеры интеллигенции Алаш не поддерживали жесткие революционные методы борьбы. Наоборот, считали возможным изменить многовековую историю развития казахского общества путем эволюционного переустройства, прежде всего, через знание, используя опыт передовых стран мира. Главную цель видели в сохранении казахской государственности. Вместе с тем они стояли у истоков становления демократии, системы образования. С установлением советской власти деятели Алаш были обвинены в национализме, подверглись репрессиям. Был введен запрет на изучение их духовного наследия. С установлением независимости в нашу историю стали возвращаться имена представителей интеллигенции Алаш, долгие годы бывшие в забвении. Это стало одним из мощных толчков к возрождению национального самосознания казахского народа, к его духовному возрождению. Поэтому можно говорить о том, что изучение исторического наследия интеллигенции Алаш в рамках реализации государственной программы «Рухани жаңғыру» является актуальной проблемой. Вместе с тем, анализ значимости для современности проблем, которые поднимали в своих работах деятели Алаш в начале XX в., их историческая преемственность для современного казахстанского общества также составляют одну из важных задач данной статьи.

Ключевые слова: история, национальная историография, интеллигенция Алаш, личность, историческая проблема, источник, национальная позиция, казахская степь, духовное богатство.

N.A. Beisenbekova, M.B. Muratova

The significance of the works of the Alash intelligentsia in the historiography of home history

This article identifies the role and place of the spiritual and scientific heritage of the Alash intelligentsia in the national historiography, analyzes the theoretical and methodological significance of the works of the Alash intelligentsia. Today, systematic measures are being taken to implement a program to modernize the historical consciousness of society. We'll be able to objectively and fully learn our history and to instill the love of our modern generation for our homeland only by studying the lessons of the past and the rich experience accumulated by our people over the history since only through history we can cultivate respect for our country. We can appreciate the value of the independence gained at the end of the last century only on the basis of studying the past history of our country. The Kazakh intelligentsia of the late XIX — early XX centuries occupied a special place in the national liberation movement of the Kazakh people, spanning several centuries. The beginning of the XX century was the time of the emergence of iconic personalities, diversified, with encyclopedic knowledge and able to foresee the future. Responsibility to their people, love for the homeland, lofty goals set by the representatives of the Kazakh intelligentsia of the early XX century are an example for the modern generation. Intellectual leaders of Alash did not support the harsh revolutionary methods of struggle. On the contrary, they considered it possible to change the centuries-old history of the development of the Kazakh society through evolutionary reorganization, primarily through knowledge, using the experience of the advanced countries of the world. The main goal was seen in the preservation of the Kazakh statehood. At the same time, they stood at the origins of the formation of democracy and educational system. With the establishment of Soviet power, Alash leaders were accused of nationalism and subjected to repression. A ban on the study of their spiritual heritage was also imposed. After gaining independence the names of the Alash intelligentsia who had been forgotten for many years began to return to our history. This has become one of the powerful impetus for the revival of the national identity of the Kazakh people and for their spiritual revival. Therefore, we can say that the study of the historical heritage of the Alash intelligentsia in the framework of the implementation of the state program «Ruhani Zhangyru» is an urgent problem. At the same time, an analysis of the significance for the present of the problems raised by the Alash leaders in their work at the beginning of the XX century, their historical continuity for modern Kazakhstani society is also one of the important tasks of this article.

Keywords: history, national historiography, Alash intelligentsia, personality, historical problem, source, national position, Kazakh steppe, spiritual wealth.

References

- 1 Omarbekov, T., & Omarbekov, Sh. (2004). *Qazaqstan tarihyına zhane tarihnamasyna ulttyq kózqaras [National approach to the history and historiography of Kazakhstan]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 2 *Bókeihan A. Shyǵarmalary [Works of S. Bukeikhan]* (2016). (Vols. I-XV, Vol. VIII). Astana: Saryarqa [in Kazakh].
- 3 Nazarbaev, N.Á. (2003). *Tarih tolqynynda [In the history stream]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 4 Kastelanski, A.I. (Eds). (1910). *Formy natsionalnoho dvizheniia v sovremennykh hosudarstvakh [Forms of national movement in modern States]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Qoigeldiev, M. (1994). *Áluhan Bókeihanovtyń tańdamaly shyǵarmalary [Selected works of Alikhan Bukeikhanov]*. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 6 Beisenbekova, N.A., Smaǵulova, G.M., & Shotbakova, L.K. (2016). *Áluhan Bókeihan — ult maqtanyshy [Alikhan Bukeikhan-pride of the nation]*. Qaraǵandy: Glasir [in Kazakh].
- 7 *Bókeihan A. Shyǵarmalary [Works Of S. Bukeikhan]* (2016). (Vols. I-XV, Vol. X). Astana: Saryarqa [in Kazakh].
- 8 *Bókeihan A. Shyǵarmalary [Works Of S. Bukeikhan]* (2016). (Vols. I-XV, Vol. XI). Astana: Saryarqa [in Kazakh].
- 9 Beisenbekova, N.A., Saqtaǵanova, Z.Ǵ., & Shotbakova, L.K. (2008). *Saryarqanyń uly azamattary (XX ǵasyrdyń basy) [Great citizens of Saryarka (early XX century)]*. Qaraǵandy: QarMU [in Kazakh].
- 10 Beisenbekova, N.A. (2009). *Qazaqstan tarihyńyń tarihnaması [Historiography of the history of Kazakhstan]*. Qaraǵandy: Qarmý [in Kazakh].
- 11 Syrtanov, B. (1913). *Súikti Zhoransha myrza [Favorite Mr. Gorana]*. Aıqap — Aikap, 16, 356 [in Kazakh].
- 12 Ózbekuly, S. (1998). *Arystary Alashtyń [Alash Aristry]*. Almaty: Zheti zharǵy [in Kazakh].
- 13 *Adilet ministriginiń habarshysy — Bulletin of the Ministry of justice* (1992), 1 [in Kazakh].
- 14 Ğumar Qarash [Gumar Karash]. (n.d.). *sbook.ucoz.ru*. Retrieved from https://sbook.ucoz.ru/load/referaty/raznoe/mar_arash/13-1-0-542 [in Kazakh].
- 15 Botpaiuly, S. Ğumar Qarash zháne Alash ideiasy [Gumar Karash and the idea of Alash]. *abai.kz*. Retrieved from <http://abai.kz/post/10216> [in Kazakh].

А.А. Галиев¹, А.Ж. Мырзахметова², С.Б. Галиева³

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылайхана, Алматы, Казахстан;

²Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан;

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: galiev_anuar@mail.ru)

Идеология чингизизма в свете теории Э. Хобсбаума «Invention of Traditions».

К 750-летию Золотой Орды

В своем Послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаев подчеркнул важность празднования 750-летия Золотой Орды. Необходимость отметить это событие актуализируется построением государственной и национальной идентичности, а для этого всегда рекрутируется история. Золотая Орда сыграла важную роль в культуре и истории народов Евразии. Но в то же время в советский период ей отводилась роль хищнического государства. В настоящее время повсеместно, в том числе и в России, история этого и постзолотоордынских государств пересматривается. На всей этой территории с периода средневековья в качестве идеологии использовался чингизизм. В соответствии с ним в этих государствах, как и в Казахском ханстве, правила потомки Чингизхана. Ключевым элементом этой идеологии являлся миф о происхождении Чингизхана и ритуал «Хан котурмак». В статье для понимания этого ритуала привлекаются методы семиотики. Показано, что смысл ритуала заключается в утверждении идеи божественной власти. После присоединения Казахстана к России царская власть путем «изобретения традиции» изменило смысл ритуала с целью легитимации своего правления. В 1916 г. в ходе восстания традиция была возрождена.

Ключевые слова: Золотая Орда, чингизизм, Казахское ханство, «Хан котурмак», восстание 1916 г.

Введение

История Золотой Орды является прекрасным примером, иллюстрирующим значимость политики памяти в различных государствах. В период существования Российской империи Золотая Орда, впрочем, как и вообще все государства, созданные кочевниками, оценивалась отрицательно. Объяснение этому было дано известным номадоведом А.М. Хазановым: «Как только интеллектуалы, сначала в Центральной и Восточной Европе, а затем и в других частях света, обнаружили относительную отсталость своих стран по сравнению с западноевропейскими, они стали стремиться найти этому наименее унижительное, с их точки зрения, объяснение. Иначе говоря, они стали искать «козла отпущения». Кочевники идеально подходили для этой роли, потому, что они были «чужими». В русской, венгерской, румынской и других патриотических политизированных историографиях отсталость их стран объяснялась как следствие вторжений и завоеваний кочевников» [1; 475].

Методология и методы исследования

В советский период история Золотой Орды понималась в соответствии с Постановлением ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации». 9 августа 1944 г. один из пунктов августовского Постановления содержит следующие строки: «Предложить Татарскому обкому ВКП(б) организовать научную разработку истории Татарии, устранить допущенные отдельными историками и литераторами серьёзные недостатки и ошибки националистического характера в освещении истории Татарии (приукрашивание Золотой Орды, популяризация ханско-феодального эпоса об Идееге)...» [2; 513–520].

Отныне Золотая Орда могла упоминаться только в отрицательном плане как реакционное феодальное государство, промышленявшее разбоем и грабившее русские княжества [3].

В современной России отношение к золотоордынскому периоду ее истории менее однозначно, что объясняется и тем обстоятельством, что потомки номадов Золотой Орды, различные тюркоязычные народы и, прежде всего, татары, пытаются взглянуть на взаимоотношения этого государства с Русью под другим углом зрения. В их национальной историографии Золотая Орда предстает не как государство, созданное необузданными воинственными кочевниками, существующее исключительно за счет ограбления земледельческих народов, а как государство с уникальной цивилизацией и высокой

культурой. В столице Татарстана — Казани выходит журнал «Золотоордынское обозрение», в котором публикуются работы известных историков из разных стран мира и освещаются различные стороны жизни различных татарских государств. Новая точка зрения постепенно завоевывает позиции и в школьных учебниках истории. Но и старая трактовка не сдает свои позиции. «Wars of Memories» («Войны памяти») нашли свое отражение в споре о целесообразности отмечать окончание Великого стояния на реке Угре. Этот вопрос даже стал предметом обсуждения в Государственной думе в 2019 г. [4].

Обсуждение

Интерес к событиям далекого прошлого на столь высоком уровне объясняется, прежде всего, инструментальной функцией истории, которая заключается в легитимации политических решений и геополитических реалий, в том числе и обоснований правильности существующего политического режима, его государственных и административных границ, да и собственно оправдания создания нового государства. Иначе говоря, истории принадлежит важная роль в государственном и национальном строительстве. Подтверждением этому может служить пример наших соседей по центральноазиатскому региону. Так, Таджикистан обращается к Государству саманидов и арийскому периоду, Кыргызстан — к эпохе «великодержавия», Узбекистан — к Империи Тимура. Последний пример показывает особую значимость и ценность великих империй и их создателей, легендарных воителей прошлого не только в глазах государственников нацистроителей. В этом отношении наиболее привлекательной представляется фигура «Потрясателя Вселенной» Чингисхана, который, как известно, с огромным отрывом от «конкурентов» получил титул «Человек Второго тысячелетия». Собственно этим можно объяснить, что фолк-историки, представляющие разные национальные мифологизированные версии прошлого, пытаются апроприировать эту неординарную личность. Поэтому Чингисхану принадлежит почетное место в выкладках классиков «Новой хронологии» Фоменко и Носовского. Обоснованию идеи осетинского происхождения воителя посвятила свою монографию Залина Джиева. Не отстали от них и наши мифологизаторы, под пером которых Чингисхан обрел казахскую идентичность. Не углубляясь в проблему мифологизации казахской истории, просто отметим, что она имеет достаточно большой конфликтотенный потенциал, но кроме того, наши фолк-историки, пытаясь присвоить личность «Потрясателя Вселенной», добились противоположного результата — сформировали у знающей и думающей аудитории устойчивое неприятие к проблеме Золотой Орды. Поскольку это неприятие наложилось на ту нелюбовь к монголо-татарскому завоеванию, которую долгое время формировали в Российской империи и в СССР, то в итоге золотоордынская тематика оказалась на периферии современной казахстанской историографии, чем не преминули воспользоваться отдельные популяризаторы, не имеющие профессионального образования. Сейчас, к примеру, в Специализированном институте истории и этнологии нет ни одного историка, занимающегося золотоордынским периодом и постзолотоордынскими государствами, в том числе и Казахским ханством.

Между тем в советский период немногочисленные профессионалы рассматривали самые различные проблемы, связанные с образованием и существованием Казахского ханства, как государства, основанного чингизидами Кереем и Джанибеком. К сожалению, таких специалистов, в силу различных причин, в том числе и означенных выше, было парадоксально мало, учитывая значения Казахского ханства для нашей истории и идентичности. В их числе следует назвать К.А. Пищулину и, ученицу В.П. Юдина, М.Х. Абусеитову. Одним из значительных достижений казахстанских историков в изучении проблемы является разработка идеологии чингизизма, предложенная В.П. Юдиным. Суть этой идеологии сводится к следующему: «... у ряда кочевых народов синтез шаманистских, буддийских, мусульманских и других концепций и чингизидской доктрины привел к сложению фактически нового иллюзорного мировоззрения, новой идеологии, которые в условиях социально стратифицированного общества не только овладели сознанием и психологией господствующих слоев, но и, в соответствии с законами общественного развития, духовно подчинили себе широкие народные массы. Ведь были только «на небе бог и на земле Чингисхан...». Мы полагаем, что в данном случае есть все основания говорить о сложении новой религии. Религия эта была одной из составляющих мировоззрения и идеологии, порожденных татаро-монгольскими завоеваниями. Этот новый комплекс мировоззренческих и идеологических представлений мы назвали *чингизизмом*... «... титул «хан» стал исключительной прерогативой чингизидов. Попытка присвоить ханский титул нечингизидом в сознании тюрко-монгольских и многих других народов отразилась как противоправная и даже аморальная» [5; 486].

В чингизизме в качестве основополагающей идеи служит миф о божественном происхождении Чингисхана. В качестве ритуала, визуализирующего этот миф, ритуала, призванного подчеркнуть идею преемственности потомков Потрясателя Вселенной, легитимизирующего это право, существовал обряд возведения хана на престол — «Хан котурмак». Смысл обряда может быть понят при использовании методов семиотики. Сами эти выборы, реализующие идею о правителе — источнике благополучия общества, являются текстом (в семиотическом смысле), понять который можно при соответствующем анализе.

Прежде всего, необходимость выбора нового хана диктовалась какими-то форс-мажорными обстоятельствами: смерть прежнего правителя либо его неспособность управлять государством, приведшая к плачевным результатам и т.д. В этом случае необходимо было совершить ритуал интронизации. Поскольку в ходе выборов изменялся социальный статус претендента на престол, обряд следует считать инициационным.

Наиболее полное описание этого ритуала оставлено «Геродотом казахского народа» А.И. Левшиным: «Когда число прибывших на выборах делается довольно велико, назначают решительное общее собрание и расстилают рядами ковры и войлоки, на которых султаны, старейшины, бии и родоначальники садятся по старшинству в знатности или власти, а простой народ становится за ними сзади... Когда же хан избран, несколько знатных султанов и старшин идут объявлять ему о том, сажают его на тонкий белый войлок и, подняв на головы свои, опять опускают на землю. Тут, на смену их, со стремлением бросается народ, так же поднимает нового повелителя своего и качает его несколько времени при громких восклицаниях и криках. В заключении войлок, служивший вместо трона, а иногда и самую одежду ханскую разрывают на мелкие части, и всякий старается унести с собою какой-нибудь из них лоскуток, как памятник того, что он был участником выбора. Обычай сей есть остаток времен Чингисовых» [6; 127–128].

Несмотря на достаточно полное описание ритуала интронизации, он должен быть дополнен известием, приводимым известным специалистом по истории Казахского ханства Т.И. Султановым: «... провозглашаемого ханом султана сажали на белый войлок, ... и наиболее влиятельные лица ханства из султанов и биев трижды приподнимали его за концы, провозглашая: «Хан! Хан! Хан!» [7; 86].

Итак, одним из важнейших элементов является белый войлок (кошма), и здесь на первое место выходят не ее утилитарные функции, а знаковое содержание. Претендент, избранный правителем, садился в центр *белой кошмы*. Последняя имеет несколько символических значений. Прежде всего, материал из которого она изготовлена — *шерсть*, связан с идеей изобилия. Достаточно вспомнить золотое руно, ради которого совершили дальнейшее плавание аргонавты.

Поскольку кошма, изготовленная из шерсти, символизировала изобилие, так же, как и хан, который его «источал», то и она, и одежда хана являлись желанными предметами для участников выборов. Здесь каждый старался завладеть кусочком одежды или кошмы, так как по принципу «pars pro toto», даже лоскуток мог принести счастье его владельцу. Поэтому трудно согласиться с мнением, что кусочек кошмы — это свидетельство того (вместо письменного документа), что его владелец присутствовал на церемонии, он «экспонат, который можно в некоторых случаях использовать, чтобы регулировать будущие претензии или показывать внукам». Согласно этому мнению, кусочек кошмы служит напоминанием каждому присутствующему об иллюзорности и временном характере правительства, напоминанием о смертности хана и того, что политическая база для поддержки может также исчезнуть [8; 39]. Также маловероятно, что «... лоскутки ... народ разбирал и уносил по кибиткам в знак того, что хан, который будет плохо управлять своим народом, будет разорван на куски подобным же образом [9; 934].

Белая кошма, на которой возносили хана, имела, как говорилось выше, еще несколько символических значений. В частности, она олицетворяла чистоту намерений хана [10; 86].

Помимо кошмы в ритуале, белым является и молоко, и кобылица, от которой оно было получено. Помимо белизны, здесь важна и форма. Ее четырехугольность — это четыре стороны света, т.е. кошма, описывает вертикальное строение мира и, в силу этого, различные четырехсторонние предметы присутствуют не только в обряде коронации, но и других ритуалах, моделирующих как идеальное общественное устройство, так и Вселенную. Кроме того, существовало и еще одно требование к форме — кошма должна быть не просто четырехугольной, она должна была иметь вид правильного прямоугольника, что гарантировало бы Гармонию, воссоздаваемую ритуалом.

Четырехугольная форма была как бы слепком Космоса, что было универсальным общечеловеческим представлением. Структурирование горизонтального пространства на основе представления о

четырёх сторонах света являет собой культурную универсалию, коренящуюся в психофизиологическом механизме пространственной ориентации. Четырёхугольной представляли себе свою страну скифы. Четырёхугольный Космос моделируется в costume «Золотого человека».

Такой же моделью четырёхугольного горизонтального Космоса является кошма в ритуале коронации. Хан, находящийся в центре этого Космоса, и является его центром, опорой мироздания. Эта идея реализуется и в индийском ритуале ашвамедха. Четыре человека символизируют стороны света и в обряде коронации в Касимовском царстве, где ханом был провозглашен казахский султан Ораз-Мухамед. Сам же он в этом ритуале символизировал центр. В качестве последнего, царь воспринимается и в распространённой у многих народов мира иерархической структуре, где вельможи занимают места по правую и левую стороны от правителя [11; 400].

Следующий элемент ритуала коронации казахских ханов связан с понятием «обход по ходу солнца». Следует заметить, что при описании собственно казахского ритуала интронизации об этом элементе умалчивается. Но, поскольку о нем говорится при описании древнетюркского и хазарского обрядов достаточно подробно, мы вправе предположить, что казахский обычай восходит к древнетюркскому, так как все остальные элементы, в том числе и использование кошмы, совпадают. Следовательно, мы должны рассмотреть семантику и этого действия, полнее раскрывающего смысл ритуала. У орхонских тюрков, где «при возведении государя на престол ближайшие важные сановники сажали его на войлок и, по солнцу, обносят девять раз. При каждом разе чиновники делают поклонение перед ним. По окончании поклонения сажают его на верховую лошадь, туго стягивают ему горло шелковой тканью, потом, ослабив ткань, немедленно спрашивали: сколько лет он может быть ханом» [12; 31].

Важнейшим элементом кругового обхода, понимаемого как инициация, является символическая смерть претендента. Претендент «умирал» и возрождался в новом статусе. Обход посолонь девять раз был равносителен символическому времени — девяти месяцам, необходимым для созревания плода. После чего, после троекратного возгласа «Хан! Хан! Хан!» претендент «рождался» уже как хан и становился полноправным правителем.

Круговой обход имел и еще одну смысловую нагрузку. Смерть предыдущего правителя, который в обществе с традиционным мировоззрением рассматривается как опора мироздания, ее центр и источник благодати, воплощение фарна и кута, означала вторжение хаоса в гармоничный космос. Поэтому одним из ритуалов, совершаемых правителями в разных частях планеты, был обход, объезд территории. Так делали хуннские шаньюи (ритуал «объезд леса»), древнерусские князья (полюдь). Даже перечисление владений в титуле российского или австро-венгерского императоров это не что иное, как символический объезд территории, ее космизация, т.е. гармонизация.

Объезд царя-Солнца значил «собрание» Космоса, его сотворение. У монголов божественным землестроителем считался Чингизхан. Ему приписывалось создание земли, он «объезжал землю, а по мере того, как в его голову приходили желанья, создавались уголья, необходимые для жизни людей». У монголов существует выражение «Чингисэй иргыль» — «Чингисов круговорот». «Теперь, — писал Г.Н. Потанин, — под этим термином разумеются разъезды тарханов за сбором пожертвований на поддержание в порядке останков Чингиса, но, прежде, этот термин мог обозначать кругосветное путешествие самого... демиурга» [12; 35–37].

Рассмотрение главных элементов ритуала показывает, что его смысл заключался в утверждении идеи божественной природы власти и ее носителя хана. Смысл ритуала «Хан котурмак» был прекрасно известен народам, входящим в Золотую Орду или в постзолотоордынские государства, в том числе и русским, которые воспроизвели его при интронизации казахского султана в Касимовском ханстве. Заложенная в ритуале идея вполне себя оправдывала в период независимости Казахского ханства, правителями которого согласно доктрине чингизизма были потомки «Потрясателя Вселенной». Но с того времени, когда началось постепенное вхождение Казахстана в состав Российской империи, этот ритуал, воплощавший идею чингизизма, должен был трансформироваться так же, как должны были измениться и элементы, его составлявшие.

2 октября 1748 г. ханом Младшего жуза был избран старший сын Абулхаира султан Нуралы. «Достоинство империи Российской, — писал А.И. Левшин, — требовало только того, чтобы киргиз-казаки, как подданные ее, просили у императрицы новому своему начальнику утверждения в звании хана. Уничтожить избрание его по древним обычаям народным и заменить оное произвольным назначением двора было опасно и не нужно, но склонить народ на выбор кого-нибудь из детей Абульхаира казалось нетрудным, а потому Неплюев отправил в Меньшую орду чиновника, с поручением стараться о доставлении ханского достоинства султану Нуралы, когда же он будет избран, то убедить его и

старейшин в необходимости отправить в Петербург посольство для испрошения у императрицы утверждения» [6; 216].

Зимой 1848 г. казахская делегация отправилась в Петербург с прошением утвердить Нуралы в звании хана. Делегация получила соответствующий патент императрицы и вернулась с ним в конце июня.

Таким образом, Нуралы был утвержден в ханском звании в соответствии с «изобретенной традицией», а не по освященному идеологией чингизизма ритуалу.

Процесс инаугурации проходил не в сакральном месте, маркирующем центр Казахского ханства, каковым являлся, к примеру, г. Туркестан, а в лагере на берегу Яика, неподалеку от Оренбурга. На церемонию прибыло более 1000 знатных людей Младшего жуза. Нуралы попросил, чтобы ему было разрешено не повторять вслед за ахуном присягу вслух, в чем ему было отказано. Как считает Ж.Б. Кундакбаева, это объясняется тем, что для правительства, составившего сценарий инаугурации, осмысление присяги путем повторения слов являлось определенным сигналом, знаком подчинения [13; 49].

Церемония объявления Нуралы ханом прошла так же, как и ранее другие церемонии принятия присяги: «Во учрежденном лагере вне палаток был разостлан казенный ковер с золотом; вокруг него стояли или сидели киргиз-кайсацкие султаны или старшины. И. Неплюев кратко объявил, что, по их избранию, Нуралы-хан от Е.И.В. киргизским ханом всемилостивейше подтвержден; читан был публичный патент как на русском, так и на татарском языке, по прочтении которой хан, стоя на коленях, по присланной из Государственной Коллегии иностранных дел форме, присягал и куран целовал, который присяге своими руками печать приложил. А потом на него надета присланная от Е.И.В. двора шуба и шапка, сабля» [14].

Правительство придавало этой церемонии большое значение, потому что это было первое «в киргиз-кайсацком ханы произведение с начала киргиз-кайсацкого подданства», — как писал И. Неплюев в своем донесении в Коллегию иностранных дел от 9 августа 1749 г.

Это видно и по сумме, выделенной на церемонию. В инструкции Коллегии И. Неплюеву на произведение церемонии разрешалось истратить огромную сумму денег — 1000 руб. или более, по его усмотрению. Большую часть этой суммы предполагалось истратить на угощение присутствующих на церемонии султанов и старшин, а также на подарки им. Это была, с одной стороны, дань традиционному обряду, с другой — стремление продемонстрировать мощь и величие государства, назначающего казахского хана [15; 307].

Древняя традиция чингизизма была прервана на семиотическом уровне и выборы хана стали встраиваться в иную знаковую систему. И.И. Неплюев сформулировал это следующим образом: «Дабы киргиз-кайсацкие ханы ханство получали не по своей воле или по одной народной воле, но с высочайшего Е.И.В. соизволения и подтверждения, зане будет то знаком прямого подданства». Начался новый этап в российско-казахских отношениях, который определяется как эпоха фактического утверждения государственно-политического протектората Российской империи над Казахстаном [15; 308].

В ходе указанного ритуала происходило повышение социального статуса участников, увеличение их материального состояния. Впоследствии этот церемониал оброс различными элементами, подчеркивающими его торжественность. Так, в 1824 г. был проведен церемониал возведения султана Джангира в ханское достоинство. Церемония инаугурации описывается следующим образом:

«8. Церемония начинается тем, что главноначальствующий, с ханом и с чиновниками, возшел на приготовленное и украшенное коврами место, объявляет киргизскому собранию, что великий государь император всемилостивейшее соизволил удостоить ханской знаменитой степени сына покойного хана Букея, султана Джангира, по достоинству его и желанию народа, с оставлением на степях астраханских, на что и высочайше знаки ханского достоинства присланы, и чтобы слушали со вниманием высочайшие грамоты к народу и хану Джангиру, которые и читаются вслух на русском и татарском языках. Потом будет предложено хану учинить присягу, для чего он на уготованных коврах встанет на колено и первенствующий из магометанского духовенства будет оную читать вслух по утвержденной форме, а хан повторит за ним вслух же, слово в слово. По окончании присяги должен новый хан поцеловать Алкоран и поднять на голову, потом, встав, приложить к присяге свою подпись и печать. По совершении сего делается одиннадцать выстрелов пушечных, производится беглый ружейный огонь при барабанном бое похода с музыкою. При сем надевается на хана соболья шуба уральским войсковым атаманом, сабля — одним из адъютантов оренбургского военного губернатора и шапка — одним из полковников. Патент же вручит ему главноначальствующий, который хан, приняв, должен

поцеловать и поднять на голову. Ближайшему к хану из султанов вручится грамота к народу. После сего главноначальствующий приглашает хана с султанами к обеденному столу в палатках в степи. При питии за здоровье его императорского величества делается 21 выстрел, за августейшую императорскую фамилию — 15 выстрелов, за главноначальствующего и победоносное войско — 7 выстрелов, за хана и Орду — 5 выстрелов. В то же время киргизцы угощаются на степи же. По окончании обеда хан препровождается чиновниками в свою ставку, а главноначальствующий — в город.

9. В следующий затем день производятся подарки хану, султанам, родоначальникам, старшинам и биям и дается обеденный стол в городе, куда приглашаются хан со знатнейшими султанами; киргизцы же угощаются в степи. В заключение же делается прощание, и церемония оканчивается. Хан в свое кочевье отправляется, а главноначальствующий — в Оренбург» [16].

Ожидание главноначальствующего подчеркивает зависимое положение и напоминает больше утверждение чиновника, а не независимого государя.

Вероятно, в последний раз с ритуалом «Хан котурмак» мы сталкиваемся в 1916 г. в ходе восстания, охватившего Среднюю Азию. Восстание 1916 г. в истории народов Центральной Азии имеет особое значение. Последствия его подавления были для киргизов и казахов катастрофическими. Значительная часть людей, спасаясь от карателей, вынуждена была, бросив родные очаги, бежать в Китай, где их встречали отнюдь не хлебом-солью. Обезлюдившие земли были отданы казакам. Изменился демографический и хозяйственно-культурный ландшафт. Но в ходе восстания происходит и рост национального самосознания, и одним из проявлений этого является попытка возрождения государственности, существовавшей ранее в форме ханства.

В результате различных исторических коллизий сложилось так, что во многих ханствах, возникших на постмонгольском пространстве, династия чингизидов исчезла, но в Казахстане она не только сохранилась, но и образовала привилегированную прослойку общества — ак-суйек. Благодаря этому, казахские чингизиды приглашались на трон в различные регионы от Башкирии до Хивы.

Следовало бы ожидать, что и в восставшем Казахстане ханом будет избран один из казахских чингизидов, но этого не произошло. В Западном, Аргынском ханстве был избран Оспан Чулаков, поскольку среди аргынов аристократическими фамилиями считались Джанибековская и Калыбековская, происходившие от батыра XVIII столетия Джаныбека Кошкарова. За отказом более видных представителей двух этих фамилий от чести стать ханом это звание принял на себя джанибековец Оспан Чулаков. За него, кроме его происхождения, говорило и личное мужество, проявленное им при отобрании посемейных списков от Турсунского волостного управителя.

В Восточном, Кыпчакском ханстве избрали «ханом» авторитетного среди народа Абдигапара Жанбосынова. В последующем 21 ноября 1916 года на курултае представителей 13 волостей (6 волостей кыпчаков, 6 волостей аргынов и 1 волость найманов) ханом избрали кыпчака А. Жанбосынова. Уроженец Картугайской волости, А. Жанбосынов принадлежал к сильному роду тлеулинцев. Он был известный барымтач. В его роду было несколько волостных управителей. Незадолго до империалистической войны он сам был избран в волостные управители и, как указывают источники, — с честью нес это звание.

Иначе говоря, оба руководителя восстания, хотя и были людьми знатными, но не принадлежали к чингизидам — торе. Они, казалось бы, отвергли концепцию чингизизма и, ломая традиционные институты, приняли титул «хан». На самом деле, это не совсем верно, О. Чулаков, в качестве хана был недолго, также недолго ханом был и А. Жанбосынов. Став единым правителем кыпчаков, аргынов и найманов уезда: «Он, — как пишет один из первых исследователей восстания К.В. Харламович, — отказался от звания хана и принял титул эмира в знак того, что желает править не самодержавно, а с помощью народа, в лице его представителей» [17; 71].

Как представляется, это не совсем правильное объяснение. Вероятнее всего, что концепция чингизизма продолжала существовать и поэтому правители, не принадлежавшие к «Золотому роду», начиная даже с могущественного Тамерлана, не осмеливались называться ханами, довольствуясь более скромным титулом «эмир». Отказался от звания хана и руководитель восстания в Семиречье Болат Ашикеев.

На первом этапе восстания была попытка восстановления традиционной государственности в форме ханства. При этом «изобретенная» (по Э. Хобсбауму) царской администрацией традиция инаугурации ханов вряд ли использовалась. Но вместе с тем, была применена «возрожденная» традиция, предполагавшая своего правителя у каждого этнополитического (этнопотестарного) объединения, называемого в советской историографии племенем. Эта традиция существовала до эпохи монгольского

завоевания. Согласно хорошо фундированной теории В.П. Юдина, после данного завоевания, на всей территории, где существовала политическая власть потомков великого завоевателя, утвердилась концепция чингизизма. Можно предположить, что возрождение этой концепции связано с попыткой возрождения казахского государства, во главе которого, вероятно, должен был бы встать представитель «золотого рода», один из казахских торе. Это предположение подтверждается тем, что избранный представителями казахских родов авторитетный в степи А. Жанбосынов отказался от титула «хан», на который не имел права, так как являлся не торе, а рядовым казахом-кипчаком, и принял титул «эмир». Как известно, этот титул использовался и величайшим завоевателем Тамерланом, который так же не был чингизидом, будучи выходцем из племени барлас.

Выводы

Рассмотренный материал показывает, что идеология чингизизма, восходящая к эпохе Чингисхана, существовала на территории Казахстана с золотоордынского периода на всем протяжении истории казахов вплоть до советского времени. Царское правительство, желая показать зависимость казахских ханов от российского императора, фактически отменило ритуал «Хан котурмак» путем изобретения нового обряда. Кроме того, Указами 1821 и 1824 гг. ханская власть была отменена в Старшем и Младшем жузах. Через некоторое время эта же участь настигла и Букеевское ханство. Статус чингизидов был низведен до статуса рядовых граждан Российской империи. Но события 1916 г. показали, что идеология чингизизма продолжала жить в традиционном мировоззрении казахов. Сейчас, когда национальное и государственное строительство нуждается в символическом капитале и ищет опору в историческом прошлом, наверное, можно говорить о том, что традиции казахской государственности имеют корни и в золотоордынский период. Об этом, учитывая инструментальную функцию истории, говорят и японские исследователи [18].

Список литературы

- 1 Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / А.М. Хазанов. — 3-е изд., доп. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.
- 2 Постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации». 9 августа 1944 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — 9-е изд., доп. и испр. — Т. 7. — М.: Политиздат, 1985. — С. 513–520.
- 3 Ахмадуллин Н. Как Золотую Орду хотели изъять из истории. История под запретом / Н. Ахмадуллин // Татарстан: общ.-полит. изд. — 27.06.2019. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://protatarstan.ru/zolotaya-orda-pod-zapretom/> (дата обращения: 15.10.2019).
- 4 Дума обсудит осенью Закон о памятной дате свержения на Руси ордынского ига. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://tass.ru/obschestvo/6661681?fbclid=IwAR2_BiWrKEpr5Gg4nvyzGtpf_SVLGwB5Y2ahaZtBzphaV7-iFpp2GChuOX0 (дата обращения: 12.11.2019 г.).
- 5 Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... / В.П. Юдин // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. — Алма-Ата: Наука, 1983. — 194 с.
- 6 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / А.И. Левшин. — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.
- 7 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингизхана / Т.И. Султанов. — Алматы: Дайк-пресс, 2001. — 273 с.
- 8 Sela R. Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inaugurations ceremony / R. Sela // Papers on Inner Asia. — Bloomington, IN: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 2003. — No. 37. — 79 p.
- 9 Иванов И.С. К столетнему юбилею Внутренней (Букеевской) киргиз-кайсацкой Орды / И.С. Иванов // История Букеевского ханства. 1801–1852: Сб. док. и матер. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 940 с.
- 10 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории) / Т.И. Султанов; отв. ред. В.А. Ромодин. — М.: Главная редакция восточной литературы, 1982. — 160 с.
- 11 Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о касимовских царях и царевичах / В.В. Вельяминов-Зернов. — Т. 4, Ч. 2. — СПб., 1864. — 498 с.
- 12 Потанин Г.Н. Монгольские сказки и предания / Г.Н. Потанин // Записки Семипалатинского подотдела Русского географического общества. — 1919. — Вып. 13. — С. 35–48.
- 13 Кундакбаева Ж. Изобретение традиций: репрезентация Российской империи среди кочевников Северного Прикаспия в XVIII веке / Ж. Кундакбаева // Acta Slavica Iaponica. — 2014. — Т. 35. — С. 55–86.
- 14 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII вв.: сб. док. и матер. — Алма-Ата: АН КазССР, 1961. — 741 с.
- 15 Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик / И.В. Ерофеева. — Алматы: Санат, 1999. — 334 с.
- 16 Государственный архив Оренбургской области (далее — ГАОрО). — Ф. 6. — Оп. 10. — Д. 2800. — Л. 205–207 об.
- 17 Харлампович К.В. Восстание тургайских казак-киргизов 1916–1917 гг. / К.В. Харлампович // Грозный 1916-й год: сб. док. и матер. — Т. 2. — Алматы: Казахстан, 1998. — 246 с.

18 Сугирбаева М. Почему японские историки считают, что Казахстан стоит на «глиняных ногах»? / М. Сугирбаева [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/117294/> (дата обращения: 15.11.2019 г.).

А.А. Галиев, А.Ж. Мырзахметова, С.Б. Галиева

Э. Хобсбаумның «Invention of Traditions» теориясы негізіндегі чингизизм идеологиясы (Алтын Орданың 750 жылдығына орай)

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев Қазақстан халқына жолдауында Алтын Орданың 750 жылдығын атап өтудің маңыздылығына тоқталған. Бұл оқиғаны атап өту қажеттілігі мемлекеттік және ұлттық бірегейлікті құру қажеттілігімен айқындалады және осы мақсатта тарих әрдайым жұмылдырылады. Алтын Орда Еуразия халықтарының мәдениеті мен тарихында маңызды рөл атқарды. Алайда, сонымен бірге, кеңестік кезеңде оған тек жыртқыш мемлекеттің рөлі тағайындалған. Қазіргі уақытта барлық жерде, оның ішінде, Ресейде және Алтын Орданан кейінгі мемлекеттердің тарихы қайта қаралуда. Осы елдердің бәрінде чингизизм идеология ретінде пайдаланылды. Соған сәйкес, бұл мемлекеттерде Қазақ хандығындағыдай, Шыңғыс ханның ұрпақтары билік жүргізді. Бұл идеологияның негізгі элементін Шыңғыс ханның шығу тегі туралы аңыз бен «Хан көтермек» рәсімі құрады. Мақалада аталмыш рәсімді қарастыру үшін семиотика әдістері қолданылған. Бұл рәсімнің мәнінде Құдайдың құдіретті билігі идеясын бекіту екендігі көрсетілген. Патша үкіметі Қазақстанның Ресейге қосылғанынан кейін «дәстүрді ойлап табу» арқылы өзінің билігін заңдастыру үшін рәсімнің мағынасын өзгертті. 1916 жылғы көтеріліс кезінде дәстүр қайта жанданған.

Кілт сөздер: Алтын Орда, чингизизм, Қазақ хандығы, «Хан көтермек», 1916 жылғы көтеріліс, «Invention of Tradition».

A.A. Galiyev, A.Zh. Myrzakhmetova, S.B. Galiyeva

The ideology of Genghisism in the light of E. Hobsbaum's theory «Invention of Traditions» (in the light of the 750th anniversary of the Golden Horde)

The President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh.K. Tokayev in his Message to the people of Kazakhstan highlighted the importance of celebrating the 750th anniversary of the Golden Horde. The need to celebrate this event is determined by the construction of state and national identity, and for this, history is always recruited. The Golden Horde had played an important role in the culture and history of the peoples of Eurasia. Nevertheless, at the same time, in the Soviet period, it was assigned the role of a predatory state. At present, everywhere, including in Russia, the history of this and the post-Golden Horde states is being revised. In all these countries, Genghisism had been used as an ideology. In accordance with it, in these states, as in the Kazakh Khanate, the descendants of Genghis Khan had ruled. A key element of this ideology was the myth of the origin of Genghis Khan and the ritual «Khan Koturmak». The paper applies the methods of semiotics to consider this ritual. It is shown that the meaning of the ritual is to affirm the idea of divine power. After the accession of Kazakhstan to Russia, the Tsarist government changed the meaning of the ritual through the «invention of tradition» in order to legitimize its rule. In 1916, during the uprising, tradition was revived.

Keywords: The Golden Horde, Genghisism, the Kazakh Khanate, «Khan Koturmak», the uprising 1916, Invention of Tradition.

References

- 1 Khazanov, A.M. (2002). *Kochevniki i vneshnii mir [Nomads and the outside world]*. (3rd ed., add.). Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 2 Postanovlenie TsK VKP(b) «O sostoianii i merakh uluchsheniia massovo-politicheskoi i ideolohicheskoi raboty v Tatarskoi partiinoi orhanizatsii». 9 avhusta 1944 h. [Decree of the Central Committee of the All-Union Communist Party of the Bolsheviks (Bolsheviks) «On the Status and Measures to Improve Mass-Political and Ideological Work in the Tatar Party Organization». August 9, 1944] (1985). *KPSS v rezoliutsiakh i resheniakh sezdov, konferentsii i plenumov TsK — CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee*. (9th ed., add. and rev., Vol. 7). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 3 Akhmadullin, N. (2019) Kak Zolotuiu Ordu khoteli iziat iz istorii. Istoriia pod zapretom [How the Golden Horde was wanted to be removed from history. History banned]. Tatarstan: socio-political publication. — 06/27/2019. *protatarstan.ru* Retrieved from <http://protatarstan.ru/zolotaya-orda-pod-zapretom> [in Russian].
- 4 Duma obsudit oseniu Zakon o pamiatnoi date sverzheniia na Rusi ordynskoho iha [The Duma will discuss in autumn the law on the memorable date of the overthrow of the Horde yoke in Russia]. *tass.ru*. Retrieved from https://tass.ru/obschestvo/6661681?fbclid=IwAR2_BiWrKEpr5Gg4nvyzGtpf_SVLGwB5Y2ahaZtBzphaV7-iFpp2GChuOX0 [in Russian].

- 5 Yudin, V.P. (1983). Ordy: Belaia, Siniia, Seraia, Zolotaia... [Hordes: White, Blue, Gray, Gold...]. *Kazakhstan, Sredniaia i Tsentralnaia Azia v XVI–XVIII vv. — Kazakhstan, Central and Central Asia in the XVI–XVIII centuries*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 6 Levshin, A.I. (1996). *Opisanie kirhiz-kazachikh ili kirhiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kyrgyz Cossack or Kyrgyz Kaisat hordes and steppes]*. Almaty: Sanat [in Russian].
- 7 Sultanov, T.I. (2001). *Podniatyte na beloi koshme. Potomki Chinhizkhana [Raised on a white large felt mat. Descendants of Genghis Khan]*. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 8 Sela, R. (2003). Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inaugurations ceremony. *Papers on Inner Asia*. — Bloomington, IN: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 37, 79.
- 9 Ivanov, I.S. (2002). K stoletnemu yubileiu Vnutrennei (Bukeevskoi) kirhiz-kaisatskoi Ordy [The centennial of the Inner (Bukeev) Kirghiz-Kaisatsky Horde]. *Istoriia Bukeevskoho khanstva. 1801–1852: Sbornik dokumentov i materialov — History of the Bukeev Khanate. 1801–1852: Collection of documents and materials*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 10 Sultanov, T.I. (1982) *Kochevye plemena Priaralia v XV–XVII vv. (voprosy etnicheskoi i sotsialnoi istorii) [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV–XVII centuries (issues of ethnic and social history)]*. (Resp. ed. V.A. Romodin). Moscow: Hlavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 11 Velyaminov-Zernov, V.V. (1864). *Issledovaniia o kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh [Research on the Kasimov kings and princes]* (Vol. 4, Pt. 2). Saint Petersburg [in Russian].
- 12 Potanin, G.N. (1919). Monholskie skazki i predaniia [Mongolian Tales and Traditions]. *Zapiski Semipalatinskogo podotdela Russkogo heohraficheskogo obshchestva — Notes of the Semipalatinsk Branch of the Russian Geographical Society*, 13, 35–48 [in Russian].
- 13 Kundakbaeva, J. (2014). Izobretenie traditsii: reprezentatsiia Rossiiskoi imperii sredi kochevnikov Severnogo Prikaspiia v XVIII veke [Inventing Traditions: Representation of the Russian Empire among the Nomads of the Northern Caspian in the 18th Century]. *Acta Slavica Iaponica*, 35, 55–86 [in Russian].
- 14 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI–XVIII vv.: sbornik dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries: collection of documents and materials]*. Alma-Ata: Akademiia nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 15 Erofeeva, I.V. (1999). *Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel i politik [Khan Abulkhair: commander, ruler and politician]*. Almaty: Sanat [in Russian].
- 16 *Hosudarstvennyi arkhiv Orenburhskoi oblasti [State Archive of the Orenburg Region]* (n.d.). 6, 10, 2800, 205–207 [in Russian].
- 17 Kharlampovich, K.V. (1998). Vosstanie turhaiskikh kazak-kirhizov 1916–1917 hh. [The uprising of the Turgai Cossack Kyrgyz 1916–1917]. *Hroznyi 1916-i hod: sbornik dokumentov i materialov — Grozny, 1916: a collection of documents and materials*. (Vol. 2). Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 18 Sugirbaeva, M. (2019). Pochemu yaponskie istoriki shchitaiut, chto Kazakhstan stoit na «hlinianykh nohakh»? [Why do Japanese historians believe that Kazakhstan stands on «clay feet»?] *exclusive.kz* Retrieved from <http://www.exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/117294> [in Russian].

G.T. Yedgina¹, R.M. Zhumashev¹, Khaled Abou Taam², L.I. Zuyeva¹

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

²*Lebanese University, Lebanon*

(E-mail: vastfak1999@mail.ru)

N.A. Nazarbayev, second secretary of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan

In December 1977 at the VIII plenum of the Karaganda regional committee of the Communist Party of Kazakhstan N.A. Nazarbayev was elected second secretary of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan. In a new position N.A. Nazarbayev faced the same challenges as he had before, but on a much larger scale. Analysis of the report of the second secretary of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan N.A. Nazarbayev allowed the authors to conclude that in the period 1977–1979 N.A. Nazarbayev demonstrated all the great opportunities and hidden potential in managing people and the ability to solve vital issues, significantly strengthened the regional committee of the party, considerably expanded his sphere of influence. His energy, knowledge, experience, business qualities and great abilities began to manifest even brighter.

Keywords: Republic of Kazakhstan, First President, history, secretary, labor activity, Communist party, Kazakhstan, Karaganda region.

N.A. Nazarbayev, the first President of the Republic of Kazakhstan, is a world-class politician whose labor and political activities began in the Karaganda region, in the city of Temirtau in 1960. Here, he studied and gained experience. Having passed the labor path from the general laborer of the Domenstroy construction department of the Kazmetallurgstroy trust, the cast-iron machine worker for casting machines, the furnaceman, the gasman of the blast furnace shop to the secretary of the party committee of the Karaganda Metallurgical Plant in Temirtau, N.A. Nazarbayev was transferred to the city of Karaganda in connection with his appointment to the post of the secretary of the Communist Party of Kazakhstan in March 1977, and then to that of the second secretary of the Communist Party of Kazakhstan in December 1977.

Industrial Karaganda newspaper dated December 28, 1977 contained «Information message on the plenum of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan» [1], which reported on the appointment of N.A. Nazarbayev as the second secretary of the Communist Party of Kazakhstan regional committee: The VIII plenum of the Karaganda regional committee of the Communist Party of Kazakhstan was held the previous day.

Secretaries of city and district party committees, chairmen of executive committees of city and district Councils of People's Deputies, chairmen of regional trade union committees, heads and secretaries of party organizations of enterprises, construction sites, state farms, chairmen of city and district people's control committees, secretaries of city and district committee of the Komsomol, scientists, culture, print, television and radio workers were invited at the plenum.

V.K. Akulintsev, member of the Central Committee of the CPSU, first secretary of the Karaganda regional committee of the Communist Party of Kazakhstan made a report «On the Results of the December (1977) Plenary Session of the CPSU Central Committee and the tasks of the regional party organization, arising from the speech of Comrade L.I. Brezhnev, General Secretary of the CPSU Central Committee, Chairman of the Presidium, Supreme Soviet of the USSR at the Plenum of the Central Committee.

The first secretary of the Karaganda city party committee M.M. Ustinovsky, the first secretary of the Temirtau city party committee A.M. Anokhin, the first secretary of the Telman district party committee P.M. Ishchenko, the general director of the Karaganda ugol association V.F. Liannoy, the machine operator of the Industrial farm of the Nurinsky district A.Ye. Bodnar, the director of the Karaganda metallurgical plant O. I. Tishchenko, the First Secretary of the Abay city party committee I.I. Bedash, the team leader of the integrated brigade of the Mikhailovskaya mine, the Hero of Socialist Labor, deputy of the Supreme USSR Council Ya.M. Musagaliyev, the Head of Glavcentrostroy, I.Ye. Grunskoy, the First Secretary of the Ulyanovsk District Party Committee, A.S. Bosenok, the Chairman of the Executive Committee of the Saransk City Council of People's Deputies M.A. Lebedenko participated in the debate on the report.

The Plenum of the Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan unanimously approved the decisions of the December (1977) Plenary Session of the Central Committee of the CPSU, the provisions and conclusions contained in a bright, programmatic speech by the General Secretary of the Central Committee of the CPSU, Chairman of the Presidium of the Supreme Council of the USSR Comrade L.I. Brezhnev at the Plenum of the Central Committee, and adopted relevant decision on the issue under discussion.

The plenum relieved A.S. Spanov of the duties of the second secretary and member of the bureau of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan in connection with the transfer to another position.

The plenum elected N.A. Nazarbayev as the second secretary of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan.

The plenum elected V.G. Anufriyev as the secretary and members of the bureau of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan.

The second secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan A.G. Korin, took part in the plenary session.

The inspector of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan V.I. Betekhtin took part in the plenary session [1].

In a new position N.A. Nazarbayev faced the same challenges as he had before, but on a much larger scale.

On January 10, Karaganda held a meeting of workers' representatives of the region with the participation of party, Soviet, and trade union workers, Komsomol bodies, those of national control, culture, press, television and radio, which discussed and accepted the socialist obligations of the working people of the region for 1978, at which the second secretary of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan N.A. Nazarbayev made a report. By studying the text of the report, we can get acquainted with the nature of N.A. Nazarbayev's activity in his new post. The text of this report was published in Industrial Karaganda newspaper on January 12, 1978 in the article «Putting All Reserves Into Action» [2]: the speaker said that in the memory of the Soviet people and all progressive humanity 1977 would forever remain as the year of the 60th anniversary of the Great October Revolution and the adoption of the new Soviet Constitution. Those great significant events had caused an unprecedented scale of socialist competition. Actively participating in it, the workers of the region persistently had solved the problem of further growth in the volume of production and its implementation, increasing the efficiency and quality of all work [2].

N.A. Nazarbayev started with the results achieved and stated that since the beginning of the five-year period, the volume of industrial production in the country had increased by 7.4 percent. In addition to the plan, products worth 30 million rubles had been sold. 1.650 thousand tons of coal and 560 million kW hours of electricity had been produced, a lot of open-hearth steel, chemical products and coal engineering for 7 million rubles of consumer goods had been manufactured. More than 1 billion rubles of capital investments had been mastered, a number of large capacities of the heavy industry, as well as light and food industry facilities, agriculture, transport, communications, and a million square meters of housing had been put into operation.

Agricultural workers had completed two years' tasks in the production and procurement of vegetables, potatoes, meat, milk, eggs, and wool. Transport and communications enterprises, organization of domestic and public services and trade had coped with their obligations. Since the beginning of the tenth five-year period, public education, health care, and culture had been further developed. That had been facilitated by high labor enthusiasm and creative activity of the masses.

Many valuable patriotic initiatives and undertakings had appeared at the enterprises and organizations of the region in response to the party's call to mark the anniversary of the October Revolution by striking labor. Following the example of the Zapadnaya mine team, whose initiative had been approved by the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, competition had begun for fulfilling the plans for the first two years of the five-year plan for the 60th anniversary of the Great October Revolution. By that time, the initiator mine had been named after the 60th anniversary of the October Revolution.

The collectives of the Mikhailovskaya mine (with the highest productivity for a mining worker, 138 tons per month), as well as the Lenin, Dolinskaya, Severnaya, and Kostenko ones had shown the samples of creative work. Noteworthy was the experience of the Gorbachev mine, which worked without lagging sites and brigades throughout the ninth five-year period and the first and second years of the tenth one.

The participants of the «agreement of fifteen», the teams of fifteen mining sites who had pledged to produce five hundred or more thousand tons of coal per year of the same lava, deserved mentioning, along with the parties of the «agreement of nine», the tunneling teams who had agreed to pass no less than 4000–5000 linear meters of mine workings for a year.

The following sites had fulfilled their high obligations ahead of schedule: the site led by L.N. Povalyaev from the mine named after the 50th anniversary of the October Revolution, V.D. Te from the mine named after the 60th anniversary of the October Revolution, A.K. Romanyuta from the Severnaya mine, tunneling brigades of V N. Zavedeyev from the Molodezhnaya mine, Hero of Socialist Labor A.A. Kubaychuk from the Maykudukskaya mine, M.P. Kurnikov from the Severnaya mine, and R.E. Litman from the mine named after Lenin.

The miner and foreman of the integrated brigade of the Molodezhnaya mine V.P. Babich, the driver of mining excavation machines of the Kostenko mine A. Zhanaydarov, the head of section No. 1 of the Severnaya mine A.K. Romanyuta, geologists L.F. Dumler, the head of the Central Kazakhstan Territorial Geological Administration, and V.I. Shibrik, the head of the detachment of the thematic party of the TSU CC had become the winners of the 1977 State Prize for outstanding achievements in work.

S.V. Drozhzhin's team of rollersmen of sheet rolling shop No. 2, the initiator of the regional competition, was working very well at the Karaganda Metallurgical Combine under the slogan «Qualified personnel — for the five years of efficiency and quality». The initiative had been supported by the plant's 370 teams, shifts, workshops and industries (ten thousand people). On the account of S.V. Drozhzhin's team there were almost 10 thousand tons of superplanned metal with annual obligations of 5250.

The brigade of the steelworker of the open-hearth furnace shop No. 1, the delegate of the 16th Congress of Trade Unions of the USSR A. Zh. Zhunusov constantly overlapped the indicators planned. The brigade had increased steel production on orders to 99.3 percent with an obligation of 97.3 percent.

The teams of the Karagandashakhtoprohodka management and management No. 1 of the Kazstalkingonstruksiya trust had fulfilled the plan for two years of the five-year plan ahead of schedule.

I.P. Gress' brigade of the MMC-1009 of the Karagandaselstroy-10 trust, the initiator of the competition among builders, had successfully fulfilled its obligations, monthly exceeding the volume of work by ten to fifteen percent.

The staff of the Karaganda Order of the Red Banner of Labor of the heating equipment plant named after the 50th anniversary of the USSR, in addition to the annual plan, sold 1.937 thousand rubles of products, with an obligation of 1 million rubles.

Karaganda Odezhda had sold products for more than 1.5 million rubles over the plan in a year. Labor productivity has increased by 6 percent compared to last year. The proportion of products with the Quality Mark has been brought up to 19 with an obligation of 17 percent.

Collectives of the shoe factory and the hosiery factory named after the 60th anniversary of the October Revolution had also overtaken the commitments made.

Great success had been achieved by the team leader of drivers of heavy trucks A.I. Denk, who on September 7 had completed his personal five-year plan. The driver of a heavy-weight road train from a convoy No. 2576, laureate of the State Prize of the Kazakh SSR N.P. Mirchev had managed the five-year plan on October 17.

Obligations of the sale of livestock products to the state for two years had been fulfilled ahead of schedule by the state by the following farms: Proletarsk, Chernigov, Karaganda and Leninsk farms, as well as 5 poultry farms and, in general, an association for egg poultry farming.

The initiator of the regional competition, milkmaid of the Toparsky state farm of the Michurinsky district Ye. A. Polyamskaya, N. Ye. Pomerantseva from the same state farm, N.I. Vorobyeva from the Karaganda state farm, Hero of Socialist Labor N.P. Dulina, shepherd of the Arkalyksky state farm, Hero of Socialist Labor S. Blyalov, shepherd of the Dogalansky state farm A. Nestipkhanov and many others had successfully coped with their obligations.

In total, by November 7, collectives of 60 enterprises, 750 workshops, sections, brigades, more than thirty thousand workers had coped with the plans of two years of the five-year plan [2].

Then N.A. Nazarbayev turned to negative results and stated that a number of collectives had not kept their word in the anniversary year. The cities of Abay, Saran, Temirtau had failed their obligations. The Karaganda Cement Plant, the furniture association, and the Abay City Industrial Plant had committed a great debt in sales and production.

Last year hundreds of thousands of tons of cast iron, steel, rolled metal, a lot of calcium carbide, cement, lumber and synthetic products had been lost to the national economy.

The industry of the region had not implemented a plan for the growth of labor productivity. Every fourth enterprise had failed with the indicator. For this reason, almost 30 million rubles of products had been under-sold.

In the region, there was an increase in the price cost of production; overspending had amounted to almost 13 million rubles.

Every third enterprise had not fulfilled the plans to reduce the cost of production.

The Karagandagormash association had worked unsatisfactorily. For the year it undersold products for more than 900 thousand rubles. The valuable initiative of the brigade of S. Ye. Alimkin on the introduction of an industrial contract had not found proper support in that association.

Miners had worked below their capabilities. Eight mines had not coped with the annual coal production plan. The miners of the Kazakhstanskaya (named after the 50th anniversary of the USSR), Aktasskaya and Karagandinskaya mines had a particularly big debt. In general, the Association had not fulfilled the annual plan for the growth of labor productivity. 17 mines had that figure below the set. Mining plan had not been implemented. The debt was almost 25 kilometers.

Metallurgists had broke their commitments. Chemists of the SR plant, who had been in the forefront for many years in a row, had lagged behind the plan.

The reasons for the unsatisfactory work of industrial enterprises were shortcomings in the organization of labor and production, violation of job descriptions and technological discipline, large excess downtime, accidents, and staff turnover. In just six months, the total loss of working time had amounted to 78.8 thousand man-days, including 22 thousand man-days for absenteeism.

Serious shortcomings existed in capital construction. Almost 174 million rubles of fixed assets had not been put into the plan the previous year. The implementation of the capital investment development plan had been 88 percent. A housing plan had been disrupted. Not a single Glavcentrostroy trust had managed the contracting program; trusts of Karagandaselstroy-10, Karagandavodstroy and others had also failed the contracting programs. 68 of the 157 primary contracting departments had not completed the contracting program; they had undeveloped nearly 50 million rubles.

In construction, labor productivity was low. That indicator was not fulfilled by every second construction organization. Over the first half of the year, the total loss of working time had amounted to 61 thousand man-days, 16 thousand working days had been lost from day-time downtimes, 21 thousand working days had been lost from absenteeism and 30 thousand man-days had been lost from absences with permission of the administration.

The proportion of products with the state quality mark was extremely small. In the total volume it was 5.5 percent; 24 percent of products subject to certification had not been certified.

An insignificant proportion of products with the Quality Mark in the iron and steel industry (0.4 percent); Karaganda ugol association, Karagailinsky mining and processing plant, Glavcentrostroy did not produce products of the highest quality category. The issues of improving quality were poorly dealt with by the city and district party committees and many primary party organizations.

Defects caused great losses. They amounted to 2.296 thousand rubles for six months, 1.660 thousand of them were made by the Karaganda metallurgical plant, 268 thousand of them were made by the rubber products plant. Unproductive expenses for that period had amounted to 540 thousand rubles, 40 thousand of them were made by Karaganda ugol association [2].

Then the speaker proceeded to the definition of the tasks for 1978: an analysis of the implementation of national economic plans and the commitments made for 1977 indicated that many enterprises and organizations had huge production reserves. That fact had been laid in the foundation for the socialist obligations of the leading labor collectives of the region for 1978. In his extremely vivid, argumentative on the content, conclusions and provisions speech at the December (1977) Plenum of the CPSU Central Committee, Comrade L.I. Brezhnev, Secretary General of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, had said: «To work today is better than it was yesterday, to work tomorrow will be better than it is today». That was the slogan of those days. And «better» meant an emphasis on quality, on efficiency, on the growth of labor productivity. «It is here that the core of socialist obligations, as well as of all our economic activity are accumulated.»

At the end of the previous year, work meetings had been held in all labor collectives of the region; at them results had been summarized, reserves had been opened, tasks for 1978 had been defined. In an environment of high consciousness, socialist commitments had been made. They had been made by workers, engineers, technicians, brigades, collectives of plots, workshops, departments, farms, enterprises, organizations. The boundaries had been determined for all branches of agriculture, districts and cities of the region [2].

After that N.A. Nazarbayev spoke about the main provisions of the obligations, their characteristic features and emphasized that the main thing was to convey the demands of the day to every communist, every worker, to determine the tasks and exact time frames of their implementation; to skillfully and clearly organize

work; to create favorable conditions for tasks implementation; all the work had to be based on all-round acceleration of labor productivity growth. Basically the entire increase in the volume of industrial output in the region was planned to be obtained only due to the growth of labor productivity.

It was to be ensured that various measures for the widespread introduction of advanced equipment and technology were to be developed and implemented at every enterprise and construction site. Measures had to be taken to replace, on a large scale, manual labor by machines, especially in auxiliary, loading, unloading, repair and storage operations, as well as to eliminate large unproductive losses of time, and to persistently introduce a new, advanced technologies[2].

In his report N.A. Nazarbayev also spoke about saving metals and other types of products, raw materials, electricity and fuel, more efficient use of production capacities, reducing equipment downtime. N.A. Nazarbayev urged to radically improve the use of fixed assets, increase the capital-labor ratio, energy availability, to achieve rigorous fulfillment of tasks on the growth of labor productivity, and on this basis, to ensure an increase in output.

From the first days of the year, it was very important to support and widely disseminate patriotic undertakings born in advanced collectives. The collective of the Order of Lenin of the Kostenko mine in response to the appeal of Moscow dwellers «to complete the task of three years by the first anniversary of the new Constitution of the USSR» had undertaken to ensure rhythmic, high-performance work and to extract at least 600 thousand tons of coal from the main active lavas per year, and, in addition to the plan, to issue 100 thousand tons of fuel, 40 thousand tons of coal concentrate, and to pass 300 linear meters of mine workings.

In their commitments made for 1978, the leading collectives of mining sites No. 1 and No. 3 of the Mikhailovskaya mine, No. 2 and No. 7 of the mine named after the 50th anniversary of the October Revolution, No. 1 of the Severnaya mine, led by comrades Salamatin, Beisenov, Yesenbayev, Povalyayev, Romanyuta, and tunnel teams led by comrades Kurnikov and Kubaychuk from the Severnaya and Maikudukskaya mines envisaged to produce 500 — 650 thousand tons of coal and to pass at least 5000–555 running meters of mine workings. The bureau of the regional party committee had already approved that initiative.

The regional committee's bureau had also approved the initiation of the brigade of V.N. Portyanko from the Karagandazhilstroy trust to master a million rubles in a year's housing construction in good quality, to fulfill the three years of the five-year plan by April 25, the opening of the 18th Komsomol congress, and to fulfill the four years of the five-year plan by October 7, the anniversary of the new Constitution of the USSR; the initiation of the brigade of I.P. Gress from the Karagandaselstroy-10 trust to master at least 830 thousand rubles in a year, to hand over the objects from the first presentation and to fulfill the plan of three years of the five-year plan by the anniversary of the Constitution of the USSR.

Attention and support was deserved by the initiative of a number of Karaganda collectives, following the example of Leningrad dwellers to work out two days, on the day of the Leninist communist subbotnik and in honor of the first anniversary of the new Soviet Constitution, on the saved raw materials.

The struggle for the plan had to be a constant concern of economic leaders, party, trade union and Komsomol organizations. They had to use all organizational forms, all means of ideological and political influence. In order to clarify obligations, bring tasks to each worker, it was important to effectively use the media, timely and deeply reveal best practices, and persistently seek their widespread implementation. It was necessary to increase the role in the oral political and visual agitation. The whole of the ideological asset had to actively join the struggle for a plan, for the fate of obligations.

N.A. Nazarbayev's speech was concluded with the words that time did not stand still. It was January 10th on the calendar. The Central Committee of the CPSU had expressed firm conviction that workers, collective farmers, specialists, and workers in all sectors of the national economy of the Motherland would make 1978 the year of hard work. The best answer to that call of the party would be the early fulfillment of the elevated socialist obligations by each labor collective, the region as a whole [2].

Thus, the published of the 1970s provide an opportunity to reconstruct the activities of N.A. Nazarbayev as the second secretary of the regional committee of the Communist Party of Kazakhstan in the Karaganda region in the period of 1977–1979. Here, N.A. Nazarbayev demonstrated all the great opportunities and hidden potential in managing people and the ability to solve vital issues, noticeably strengthened the regional committee of the party, significantly expanded his sphere of influence. His energy, knowledge, experience, business qualities and great abilities began to manifest even brighter.

References

- 1 Индустриальная Караганда. — 1977. — 28 дек.
- 2 Индустриальная Караганда. — 1978. — 12 янв.

Г.Т. Едгина, Р.М. Жұмашев, Х. Абу Таам, Л.И. Зуева

Н.Ә. Назарбаев — 1977–1979 жж. Қазақстан Компартиясы облыстық партия комитетінің екінші хатшысы

1977 жылы желтоқсанда Қазақстан Компартиясы Қарағанды облыстық комитетінің сегізінші пленумында Н.Ә. Назарбаев Қазақстан Компартиясы облыстық комитетінің екінші хатшысы болып сайланды. Жаңа қызметінде Н.Ә. Назарбаев бұрынғысынша, бірақ үлкен көлемдегі міндеттерге кезікті. Қазақстан Компартиясы облыстық комитетінің екінші хатшысы Н.Ә. Назарбаевтың баяндамасын талдау авторлардың мынадай тұжырымдама жасауына мүмкіндік берді. 1977–1979 ж. Н.Ә. Назарбаев адамдарды басқаруда және аса маңызды мәселелерді шешу барысында зор мүмкіндіктерін көрсете білді. Айтарлықтай, партияның облыстық комитетін күшейтті, нығайтты, өзінің ықпалын арттырды. Оның күш-қуаты, білімі, тәжірибесі, іскерлік қасиеттері мен зор қабілеті айқын көрінді.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Тұңғыш Президент, тарих, хатшы, еңбек қызметі, Қазақстан Коммунистік партиясы, Қарағанды облысы.

Г.Т. Едгина, Р.М. Жумашев, Х. Абу Таам, Л.И. Зуева

Н.А. Назарбаев — второй секретарь обкома Компартии Казахстана в 1977–1979 гг.

В декабре 1977 г. на VIII Пленуме Карагандинского обкома Компартии Казахстана Н.А. Назарбаев был избран вторым секретарем обкома Компартии Казахстана. На новой должности Н.А. Назарбаев столкнулся с теми же задачами, как и прежде, но гораздо в большем масштабе. Анализ доклада второго секретаря обкома Компартии Казахстана Н.А. Назарбаева позволил авторам прийти к выводу, что в период 1977–1979 гг. Н.А. Назарбаев продемонстрировал все большие возможности и скрытый потенциал в управлении людьми и умении решать жизненно важные вопросы, заметно укрепил и усилил областной комитет партии, значительно расширил сферу своего влияния. Ещё ярче стали проявляться его энергия, знания, опыт, деловые качества и большие способности.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Первый Президент, история, секретарь, трудовая деятельность, Коммунистическая партия Казахстана, Карагандинская область.

References

- 1 *Industrialnaia Karahanda [Industrial Karaganda]* (1977). December, 28 [in Russian].
- 2 *Industrialnaia Karahanda [Industrial Karaganda]* (1978). January, 12 [in Russian].

А.Т. Жолдасов, С.Ә. Жәкішева

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: alash_azamaty92@mail.ru)*

Ғаламдық желідегі электронды кітапханалардың ресурстары

Авторлар мақалада ғаламдық желідегі электронды кітапханалар ресурстарын жан-жақты талдаған. Қазақстандық электронды кітапхананың тарихына ғылыми шолу жасап, шетел электронды кітапханаларымен байланыс ресурстарын ашып көрсеткен. Электронды кітапханалардың оңтайлы инфрақұрылымдарын негізге ала отырып, жан-жақты зерттеу талдауларын жасаған. Оқырманның сұранысын тудыратын электронды кітапханалардың бүгінгі жай-күйіне тоқталған. Мақалада бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналған дәстүрлі кітап пен электронды кітаптардың айырмашылығы мен қажеттілігіне мысалдар келтіре отырып, оқырманның сұранысындағы кітапханалардың ішкі жүйесіне талдау жасаған. Ғаламдық желідегі электронды кітапханалардың даму бағыты мен бағдарына аса мән беріп, ондағы тенденциялық ресурстардың жай-күйіне баса назар аударған. Кітапханалардың алдына қойған өзекті мәселелерінің бірі әрі бірегейі оқырмандарды электронды ақпаратқа және оқу мәдениетіне, кітапқұмарлыққа, білімпаздыққа тәрбиелеу қажеттігін ескертеді. Бұл бағытта электронды кітапханалардың ресурстары жүйелі түрде жұмыс жасап жатқандығына ғылыми зерттеулер мен талдаулар жасалынған.

Кілт сөздер: кітапхана, кітап, ғаламдық желі, электронды кітапхана, қазақстандық электронды кітапхана, теория, кітапханатану, библиография, библиографиятану.

Kipicne

Өмірдегі барша құбылыс — уақыттың, мезгілдің билігі мен әміріне тәуелді. Осынау ақиқаттың қисыны, жөнімен алып қарайтын болсақ, ХХІ ғасыр еліміздің кітапханатану ғылымы дамуының жаңа бір кезеңінің басталуы ретінде есте қалғалы тұрғандығы жасырын емес. Себебі адамның жанына аса зор рухани азық беретін бұл саланың бұлайша жаңа міндеттер биігіне көтерілуі уақыт талабы мен замана көші дейтініміз хақ. Егеменді еліміздің өмірлік қажетіне қызмет ететін кітапханалар жүйесі әлі талай кезеңді бастан кешіреді [1].

Бұл жағдайда ақпарат қоғам мен кітапхананы әлеуметтік институттар ретінде дамытудың маңызды ресурсы ретінде, оны жинауды, өңдеуді, сақтауды, таратуды және әлеуметтік қызметтің әртүрлі салалары мамандарының үнемі күрделенетін ақпараттық қажеттіліктерін толық және уақтылы қанағаттандыру мақсатында пайдалануды қамтамасыз етеді.

Телекоммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, оларды еліміздің кітапханаларына, ақпараттық және медиаорталықтарына енгізудің ауқымдылығы бір жағынан, тұтынушылардың әлемдік ақпараттық ресурстардың барлық түрлеріне еркін қол жеткізу мүмкіндігін негіздейді, ал екінші жағынан, электронды кітапханалық-ақпараттық еңбектің мазмұны мен сипатын өзгертеді. Кітапхана мамандарын рутиндік операцияларды орындаудан босату оларға бұрын кітапхана ісін жүргізудің дәстүрлі мүдделері саласында болмаған проблемаларды тиімді шешу үшін қажетті жаңа кәсіби біліктер мен дағдыларды алуға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты ғылыми-зерттеу жұмысы ғаламдық желідегі электронды кітапханалар ресурстарын бағалаудың және теориялық, әдіснамалық және эмпирикалық зерттеулер жүргізу негізінде оларды шешудің ең тиімді жолдарын іздеудің маңызды құралы болып табылады. Ғылыми зерттеу жұмысын ұйымдастыру және өткізу қызметтің ортақтығы, материалдық-техникалық база, кадрлардың кәсіби-біліктілік құрамы және тұтынылатын ресурстардың сипаты негізінде бірыңғай тұтас біріктірілген экономикалық бірліктердің жиынтығы ретінде электрондық кітапханалар-ақпараттық саланы дамытуға оң әсер етеді [2; 211–211].

Ақпараттың есепсіз көбейген кезінде, кітапханалар елдің бірыңғай ақпараттық және мәдени кеңістігін құруда, өңірлердің шет елдермен тікелей ақпараттық байланыстарын орнатуда, қазақстандық және формациялық ресурстарды Халықаралық ақпараттық желілер мен деректер банктеріне интеграциялауда негізгі буын бола алады және болуы тиіс.

Қазіргі таңдағы ақпараттық технологиялар мен әртүрлі ақпарат алмасу, өңдеу және жинақтау саласындағы сапалы өзгерістер ақпараттық ресурстарды сақтау орындарының құрылуына, олардың

ұйымдастырылуына сонымен қатар қолданушылардың қол жеткізуіне байланысты түрлі мәселелердің шешімін табуға және жаңа тәсілдер ойлап табуға әкелді. Жалпылама мұндай тәсілдер «цифрлық» немесе «электронды кітапханалар» ретінде түсіндіріліп, қазіргі уақытта дағдылы әдетке айналды. Бұл тәсілдердің дамуы XX ғасырдың соңынан бастау алды. Электронды кітапханалар күрделі үлестірілген ақпараттық жүйе ретінде әртүрлі ақпаратпен жұмыс істеудің жаңа мүмкіншілігін береді және ғаламдық таратылған білім қоймасының негізі ретінде қарастырылады [3].

Халыққа ақпараттық-кітапханалық қызмет көрсету жүйесін дамыту саласында Қазақстанның алдында жиырма отыз жыл бұрын неғұрлым дамыған шет елдердің кітапханаларынан озық тәжірибелерді алу мен инфрақұрылымдық деңгейіне жету міндеттері тұр. Бұған қарамастан еліміздегі Қазақстан кітапханаларының даму қарқыны жақсы жағдайда, өйткені осы уақыт ішінде ғылыми-техникалық прогресс пен адам ойы бір орында тұрған жоқ, күрделі мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін жаңа мүмкіндіктер ашылды.

Электронды кітапхананың пайда болуы және олардың ортақ тәртібі жайлы алғашқы ғылыми жұмыстарды америкалық В. Буш және Дж.С.Р. Ликлидер жүргізген. Яғни 1945 жылы шілде айында В.Буш «Біз қалай ойлай аламыз («Как мы можем думать»)» атты мақаласында жаңа технологияның ғалымдарға ақпаратты жинау, сақтау, іздеу және өңдеу жұмыстарындағы әлеуетті мүмкіндіктерін жазған. Ол ақпарат пен ғылыми зерттеудің өзара байланысын, сонымен қатар жаңа технологияның жасырын әлеуетін нақты көрсетті [1].

Зерттеудің әдістемесі мен әдістері

Осы ғылыми мақаланың зерттеудің нысаны ғаламдық желідегі электронды кітапханалардың ақпараттық саладағы ғылыми-зерттеу жұмысы болып табылады.

Зерттеудің мақсаты — ғаламдық желідегі кітапханалық-ақпараттық қызметті жетілдіру үшін тәжірибелік электронды кітапханалардың оң жақтарын пайдалану мүмкіндігін анықтау үшін кітапханалық ғылымның, тәжірибенің, білімнің дамуына ғылыми зерттеу жұмыстар әсерін теориялық ұғыну болып табылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізіне тоқталатын болсақ, біз жүргізген зерттеу кешенді пәнаралық электронды сипатқа ие. Оны жүзеге асыру барысында кітапханалық-ақпараттық саладағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын зерттеудің көп аспектілі проблемасын қамтамасыз ететін тәсілдер қолданылды.

Жүйелік тәсіл тұтас динамикалық, ашық және өздігінен дамиды жүйе ретінде ғылыми зерттеу жұмыстарын зерттеуге мүмкіндік берді.

Тарихи тәсілдерді алып қарасақ, кітапханалық-ақпараттық салада ғылыми зерттеу жұмысының қалыптасу алғышарттарын анықтауға, оның даму бағытын, динамикасын және басым бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді.

«Болашақтағы кітапханалар» («Библиотеки в будущем») атты 1945 жылғы Дж. С.Р. Ликлидер кітабында электронды кітапхана қолданушыларына шынайы достық қарым-қатынасы тарапында зерттеулері мен бағдарлау жұмыстары тізімделген. Дж. Ликлидер Масачусетс технологиялық институтының қызметкері болған және цифрлы есептеудің кітапхана болашағына қалай әсер етерін зерттеген. Ол 1994 жылы электронды кітапхананың 30 жылдан кейінгі болашағын болжауға тырысқан. Жалпы мағынада оның болжауы нақтыланды [3].

2011 жылы Тәуелсіздігіміздің 20 жылдығында ҚР Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына жолдауында кітапхана жүйесін жаңғырту елдігіміздің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын әлеуметтік жаңғыртуды басты басымдық деп жариялаған болатын. Кітапханаларға және кітапхана ісіне бөлінетін қаражаттың көбеюі кітапханаларда жаңғырту процесін тездетіп, оны кеңейте түседі. Бүгінде қолда бар ресурстар тек республикалық деңгейдегі кітапханаларды жаңғыртуға, сол немесе өзге дәрежеде өңірлік жаңғыртуға жәрдемдесуге және оларға үлгілер жасай отырып, қалалық және ауылдық кітапханаларды жаңғыртуды ынталандыруға кірісуге мүмкіндік береді [4].

Кітапхана мәліметтерін сақтау және өңдеу барысында компьютерлерді қолдану XX ғасырдың 60-жылдарында басталды. 1970-жылдары АҚШ кітапханаларында алғашқы электронды каталогтар пайда бола бастады. Ең алғашқы электронды кітапхана пайда болуы 1971-жылы, яғни Майкл Харт бастама-сымен жүзеге асты. Майкл Харт «Гутенберг» жобасын бастаған, оның негізгі мақсаты классикалық ағылшын әдебиеті кітаптарын цифрландыру. Бұл бастама ауқымы кеңейіп, кейіннен 1989-жылға дейін кітаптар қолмен терілсе, сол уақыттан кейін арнайы сканерлер және тану бағдарламалары қолданылды. 1990-жылдардан бастап электронды (цифрлы) кітапхана басылым ортасына қарқынды түрде енгізіле

бастады. Қазіргі таңда кітапхана ісінде қолданушыларға ақпаратты тек дәстүрлі баспа түрінде ғана емес электронды-цифрлы формада ұсынады. Баспа түріндегі ақпарат пен электронды формадағы ақпарат арасында өзара артықшылықтары және кемшіліктері бар. Электронды кітапхананың артықшылығы бұрынғы уақыттағы ақпарат жеткізуге қарағанда әлдеқайда ілгері. Сондай-ақ электронды кітапханалар мына әлеуетті артықшылықтарға ие:

- Кітапхананы қолданушыға «жеткізеді», яғни ақпарат тікелей қолданушының «жұмыс үстеліне» түседі.

Қолданушы үй жағдайында немесе жұмыс орнында отырып электронды кітапхана қызметін пайдалана алады. Қазіргі кезде электронды кітапхана желіге қосылған компьютер бар жерде қол жетімді;

- Электронды құжат іздеу және талдау жұмыстарына қатысты баспа құжаттарымен салыстырғанда ыңғайлырақ, себебі құжаттағы әр сөз іздеу өрнегі болуы мүмкін;
- Басқа қолданушы алған кітапты сіздің ала алмау мәселесін жояды, желіде кітап саны маңызды емес;
- Қаржылай үнемділікке жол береді. Баспа түріндегі мәліметтерге қарағанда электронды мәліметтерді сақтау және керек жағдайда шығарып алу ыңғайлы;
- Электронды мәліметтерді сақтау және оған қажетті, жаңа ақпарат енгізу мүмкіншілігі;
- Электронды кітапханадағы мәліметтер басқа қолданушыға берілу жағдайы, кітаптың реставрацияға немесе қайта өңдеу жұмыстарына жіберілуі сияқты қолжетімсіз қызметтерден сақтайды;
- Электронды кітапхана қызметтері бойынша әртүрлі ақпарат түрлері (видео, аудиоматериалдар, 3D-жобалар) қолжетімді;
- Электронды кітапхана қарапайым кітапханаға бару мүмкіншілігі жоқ жағдайда ақпарат жеткізеді.

Сондай-ақ электронды кітапхана дамуында кемшіліктер де жоқ емес:

- Компьютер бағдарламаларының тез ескіруі;
- Веб-сайттардың, веб-сайтта орналасқан электронды ресурстардың қысқа мерзімді жұмыс жасауы;
- Заманауи ақпарат тасымалдаушылардың қысқа мерзімді қызметі;
- Қымбат инфрақұрылым;
- Интернет желісіне тәуелділік;
- Авторлық құқық қорғау мәселесі;
- Электронды кітаптардың ортақ стандартының жоқтығы [5].

Талқылау

Қазіргі уақытта жоғары оқу орындары мен мемлекеттік мекемелер кітапханаларының басым бөлігі интернетті тарту арқылы өзінің ақпараттық ресурстарына ғана негізделеді, бұл қазіргі жағдайда ғалым библиографтарға ақпараттық-кітапханалық жұмыстарды қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз болып отыр. Сондықтан, электронды кітапхана саласындағы зерттеушілерді ақпараттық-кітапханалық қамтамасыз етудің өнімділігін арттыру жолдарын іздестіру өзекті міндет болып табылады.

Кемшілік тізімін толықтыруды жалғастыра беруге болады. Алайда қазіргі таңда электронды кітапхана артықшылығы үстем. Кітапхана жобасында ақпараттық коммуникациялық технологиялардың енгізілуі және дамуы ақпаратты электронды формада сенімді және жинақы сақтауға, кең ауқымды, жылдам таратуға мүмкіндік береді. Баспа формасындағы ақпараттарға қарағанда электронды кітапхана мәліметтерін қашықтықтан көруге және телекоммуникациялық технологиялар көмегімен локальді электронды ресурстарға кіруді қамтамасыз етеді.

Электронды кітапхана ақпараттық қызмет аясын кеңейтеді, қызмет көрсету сапасын арттырады. Қолданушыға қажетті ақпаратты компьютер көмегімен жылдам іздеуге, басқа кітапхана басылымдарына кіруге мүмкіндік береді. Электронды кітапхана дамуы болашақта қарқынды түрде жалғасатыны анық. Ауқымды және қолжетімді электронды кітапхана құру ақпаратты тиімді пайдалануға, ғылым, техника, мәдениеттің қарқынды дамуына ықпал етеді [6].

Электронды кітапхананы құру үшін басты дәлел — бұл ақпаратты өткен жылмен салыстырғанда жақсы жеткізуге мүмкіндік береді деген сенім. Дәстүрлі кітапханалар маңызды, иә, қоғамның ең керемет бөлігі болып табылады. Олардың функцияларын жақсы орындауға бола ма? Электронды кітапхананың энтузиастары компьютерлер мен желілердің адамдардың өзара қарым-қатынас тәсілдерін өзгертіп көрсетеді. Кейбір салаларда олар өз дербес компьютеріне отырған зерттеушіге немесе оқушыға

кітапханаға баруға мәжбүрлеуден әлдеқайда ыңғайлы деп сендіреді. Бұрын тек кәсіпқойға қол жетімді ақпарат енді барлығына ашық. Өзінің дербес компьютерінен пайдаланушы әлемнің әртүрлі бөліктерінде түрлі компьютерлерде сақталатын материалдарға жүгіне алады. Екінші жағынан, Электронды кітапханалар ең иіссіз энтузиастарынан басқа, барлығы баспа құжаттарының өркениеттің маңызды бөлігі болып қалатыны және олардың ақпаратты сақтаудағы және жеткізудегі рөлі біртіндеп ғана өзгереді. Кейбір жағдайларда, әрине, электрондық формадағы ақпаратты пайдалану ыңғайлы болғанымен, техникалық, экономикалық және заңды түрде мүмкін болса да, электрондық ақпаратқа ауқымды көшу процесін қалаулы ретінде қарастырмайды [7].

Әдеттегі кітапхананы пайдалану үшін оған бару керек. Университетте бұл бірнеше минут алуы мүмкін, бірақ адамдардың көпшілігі кампустарда өмір сүреді және жақын кітапхана жоқ. Сондықтан да көптеген инженерлер мен тәжірибелі дәрігерлер жаңа ақпаратқа өте нашар қол жеткізе алады.

Электронды кітапханаларда ақпаратты үйде немесе жұмыста болсын, пайдаланушының жұмыс үстеліне тікелей жеткізеді. Оқырман ретінде кітапхана ғимаратына барудың қажеті жоқ. Интернетке қосылған дербес компьютер бар жерде кітапхана дайын тұр [7].

Иә, ХХІ ғасырдың кітапханасы дәстүрлі кітаптармен қатар, электронды кітаптардың, электронды басылымдардың жиынтығымен толықтырылуда және солай жүзеге асып жатыр. Қазір уақытта Нұр-Сұлтан қаласындағы Ұлттық академиялық кітапхананың базасында қазақстандық электрондық кітапхана 2007 жылдан бері құрылып өз жұмысын бастап, оқырмандарға құнды кітаптардың электронды нұсқасын ұсынууда. Ондағы кітаптар интернет арқылы барлық қазақстандықтарға қолжетімді және толық мәтінді болуымен ерекше әрі құнды. Бірақ толық мәтіннің барлығын алып, кітаптардың барлығын шетінен сандық форматқа түсіріп, оны интернетке қою негізі толықтай жүзеге аспауда. Себебі бұл жерде авторлық құқықты бұзу деген мәселе шығады. Сондықтан да 75 жылдан арғы әдебиеттердің барлығын сандық форматқа көшіріп, электронды кітапханаға енгізді. Оны заң көтереді. Жарық көрген мұралар 75 жылдан кейін ғана жалпыхалықтық болып танылады. Ал одан бергілерін автордың өзі болса өзімен, өзі жоқ болса соңында қалған ұрпағымен келісімшартқа отырып қана электронды форматқа көшіріледі.

Қазақстандық Ұлттық электронды кітапхана Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің 2008 жылғы 24 шілдедегі № 213 бұйрығымен, сондай-ақ Байланыс және ақпарат агенттігінің 2008 жылғы 22 шілдедегі № 268 бұйрығымен бекітілген «2007–2009 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы ақпараттық теңсіздікті төмендету бағдарламасына» сәйкес әзірленген. «Нұр-Сұлтан қаласындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы» Республикалық мемлекеттік мекемесінің жұмыс тобы әзірлеген. Сонымен қатар 2014 жылы 19 наурызда Қазақстан Ұлттық электронды кітапханасына бағдарламалық-технологиялық жағынан жанартумен байланысты өзгерістер мен толықтырулар енгізген болатын [8].

Негізгі мақсаты ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы ұлттық жазба-құжаттық мұраларға қолжеткізумен, сақталуымен қамту және келешекке табыстау болса, оның негізгі міндеттері бірегей форматтағы әрі жоғары сапалы электронды көшірмелерді құрумен қамтуға және электронды құжаттарды мәңгілік сақтауға, сондай-ақ сол құжаттармен жұмыс жасауға барынша мүмкіндік беретін техникалық базаларды дамыту. Электронды құжаттардың ұлттық кітапханалық қорын қалыптастыру әрі Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамаларында белгіленген шектеулерді есепке ала отырып, құжаттық қорларға кез келген пайдаланушының қолжеткізуімен қамту. Қазақстандық Ұлттық электронды кітапханасы қорының мазмұнын ашатын әрі қашықтағы пайдаланушының да жан-жақты іздестіру жүргізуіне мүмкіндік беретін бірегей анықтамалық және іздестіру аппаратын құру. Сонымен қатар, Қазақстандық Ұлттық электронды кітапханасының қорын кітапханалар, ұйымдар мен мәдени, ғылыми және білім беру мекемелерінің ведомстволық бағыныштылығына қарамастан серіктестік қатысуы есебінен, сондай-ақ авторлар/құқық иеленушілер есебінен ұлғайту болып табылуда [9; 11].

Қазақстандық Ұлттық электронды кітапханасы локальді желі бойынша электронды кітапханалар ресурстарына көп аспектілі іздестіруге әрі рет-ретімен көп қолданысты енуге, электронды кітапханалар қорында ұзақ мерзімге сақтауға, тез толымдауға, тіркеуге мүмкіндік беретін әрі іздестіру жүйесін тұрақты түрде іске қосуға қолдау көрсететін аппараттық-бағдарламалық құралдар кешені мен қолжетімді электронды ресурстар және қордағы каталогтер, пайдаланушылар ресурсы және мұрағаттық көшірмелер қоры кірістірілетін біріктірілген ақпараттық жүйеге айналады.

Қазақстандық Ұлттық электронды кітапханасы орталық ұйымдастыру-техникалық негіздеріне сүйенеді, бұл базаға «Нұр-Сұлтан қаласындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы» Республикалық мемлекеттік мекемесі жатады. Үйлестіруді ұйымдастыру міндеті Қазақстан

Республикасы Мәдениет министрлігінің Мәдениет комитетіне қарасты «Нұр-Сұлтан қаласындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы» Республикалық мемлекеттік мекемесіне жүктелген. Үйлестіруші ұйым жоба серіктестері алдында өздері қабыл алған міндеттерді атқаруға толығымен жауапты болады. Сан түрлі білім салаларынан сарапшы-кеңесшілерді тарта отырып, Қазақстандық Ұлттық электронды кітапханасындағы құжаттарды сараптау жөніндегі жұмыс комиссиясын құрады. Қазақстандық Ұлттық электронды кітапханасын құру жобасына серіктестік қатысуға арналған ашылымдар жатады. Жобаны басқару үйлестіруші ұйым ретіндегі Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасының мамандарынан құралған әкімшілік тобы тарапынан жүзеге асырылып отырады. Қазақстандық Ұлттық электронды кітапханасындағы толымдау жөніндегі үйлестіруді ұйымның міндетін аймақтарда облыстық әмбебап ғылыми кітапханалар атқарады.

Қорытынды

Жалпы, көп сала мамандарының ғылыми-зерттеу белсенділігі жаңа кітапханалық білім жинақтауға және оны нақты формалары мен жұмыс әдістерінде іс жүзінде жүзеге асыруға бағытталған, кітапхана мен ақпараттық орталықтардың жұмыс сапасын арттырудың қажетті шарты ретінде қарастырылады, ол адамның әлеуметтік мүмкіндіктері мен әлеуметтік даму қарқынына айтарлықтай әсер етеді.

Бірінші кезекте шешуді талап ететін ғылыми проблемалардың ауқымдылығы, көп қырлылығы және серпінділігі олардың тек қана электронды кітапханатанушы-зерттеушілердің, яғни ғылыми дәрежесі бар мамандардың күшімен ғана маневрлік және толыққанды әзірленуі мүмкін емес екендігін көрсетеді. Кітапханашылар-ізденушілерді зерттеу жүргізуге кеңінен тарту қажет, яғни кітапхана қоғамдастығының, атап айтқанда, үнемі күрделенетін ақпараттық технологиялардың ықпалымен ғылыми проблемаларды уақытында ұсыну және жедел шешу қажеттілігін сезінетін бөлігін беру қажет.

Қазіргі электронды кітапханалардың өз жұмыстарының сипаты мен мазмұны жағынан үлкен өзгерістер жолына түсіп отыр. Ақпараттық жұмыстардың жаңа тәсілдерін іздеу, кітапхана жұмыстарының жүйелеріне автоматтандыру мен жаңа ақпараттық технологияны енгізу білікті кадрларға жауапкершілік маңыздылығын күшейте түсті.

«XXI ғасырдағы Еуразиялық. Шығыс-Батыс: кітапханалардың электрондық ынтымақтастығы» тақырыбында халықаралық семинар 2002 жылы 6–7 желтоқсан күндері Петропавл қаласында өтті. Ресей мен Қазақстан арасында бірлескен электрондық кітапхана ашу.

Семинарда Р.А. Бердіғалиева (ҚР Ұлттық кітапханасы) «Ресей-Қазақстан — XXI ғасыр: ортақ ақпараттық кеңістікті қалыптастыру» тақырыбында баяндама жасады. Ол өз сөзінде Ресей және Қазақстан арасындағы мәдени-рухани интеграцияның келешегі жалпы геотникалық, тарихи, демографиялық алғы шарттармен алдын-ала қамтамасыз етілгенін атап өтті. Бұл кітапханалардың Еуразиялық бірыңғай кеңістіктегі мәдениет алмасу аясында өз қызметтерін жүзеге асыруға жол ашады. Ресей-Қазақстан кітапханалары интеграциясының негізгі ойы Қазақстан Республикасы Президентінің еуразиялық бастамасына негізделеді. Онда «Халықпен кездесуде 10 қарапайым қадам» сияқты Еуразиялық экономикалық қауымдастық құру туралы құжатта көрсетілген. ТМД елдеріндегі кітапханалар кеңістігінде өзін-өзі қамтамасыз ететін институт — Еуразия Кітапханаларының Ассамблеясы.

Бірлескен сандық кітапхана жалпы кітапхана кеңістігіндегі инновациялық дамудың катализаторына айналады, демократиялық және гуманитарлық үрдістердің негізінде құрылып, мәдениеттердің толерантты орталығын қалыптастыруға ықпал етеді, екі мемлекеттің халқына ортақ, әмбебап, мәдени және тарихи ақпараттарды шапшаң, әрі жүйелі түрде жалпы қолжетімділігін қамтамасыз етеді.

Облыстық мәдениет департаменті мен облыс әкімшілігінің оң көзқарасын ескере отырып, Р.А. Бердіғалиева С. Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облыстық әмбебап ғылыми кітапханасына Қазақстан тарапынан Ресей-Қазақстан ортақ қорларын жасақтаушы тұңғыш сандық кітапхана болуын ұсынды.

Халықаралық байланыс орталығының жетекшісі С.А. Казанцев «XXI ғасырдағы Еуразиялық. Ресей-Қазақстан: ортақ ақпараттық кеңістіктің қалыптасуы» мемлекетаралық жобасы аясында «Шекарадағы кездесулер» Ресей-Қазақстан электрондық кітапханасы тұжырымдамасын тарихи негіздеу жайында баяндады.

Еуразия экономикалық қауымдастығының интеграциялық комитетінің хатшылығы қауымдастыққа мүше мемлекеттердің кітапхана ісі саласындағы ынтымақтастығы туралы Келісімнің жобасын дайындады. Аталмыш құжат ЕурАЗЭҚ-на мүше мемлекеттердің кітапханалары, кітапхана ісін басқарушы тиісті органдар арасындағы өзара тиімді ынтымақтастықты қолдауға, ынталандыруға және жетілдіруге бағытталған. Келісімнің 5-бабына сәйкес ЕурАЗЭҚ-на мүше мемлекеттердің корпоративті

технологияларды, кітапханалық-ақпараттық компьютерлік желілерді құру және дамыту жөніндегі ынтымақтастығы көзделген. Осыған орай Ресей-Қазақстан электрондық кітапханасын құру аса маңызды болып табылады.

Семинардың негізгі тақырыбы — өлкетану мәселесі. Семинарда айтылған негізгі идея кітапханалық-библиографиялық, ақпараттық өлкетанулық қорлар бірден-бір ерекше және мәдениет алмасу негізін құраушы ақпараттық өнім екендігіне келіп тірелді.

Қазақстан тарапынан Жоба менеджері Р.А. Бердіғалиеваның ұсынысымен Жобаның негізгі жұмыс құжаттарын дайындаушы топ құрылды. Оның құрамына РМК өкілдері С.А. Казанцев, Н.Л. Рожков, М.Е. Шварцман, ҚР ҰК-сы тарапынан С.А. Тасыбаева, Е.И. Исмаилов, Е.Б. Сапарғалиев, Солтүстік Қазақстан ОӘҒК-ның инженер-бағдарламашысы Ю.П. Кисинев кірді [6].

Қазақстандық Ұлттық электронды кітапхана өз еліміздің әдебиеті мен мәдениетін, ғылымын сақтап, ол еркін қолжетімді болуы үшін, әлемдік кітапханалық тәжірибе Ұлттық электронды кітапхананы құрудың қажеттілігін нақты мысалдармен көрсетті. Осындай ұлттық деңгейдегі электронды кітапханалық қорды құру туралы ойдың жемісі Қазақстандық Ұлттық электронды кітапхана болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хасан С. Электронды кітап тиімді ме? [Электрондық ресурс] // Сайт «Айқын». Республикалық қоғамдық-саяси газет. 11.07.2016. Қолжетімдік тәртібі: http://old.aikyn.kz/ru/articles/show/26286-elektrondy_k_tap_ti_md_me: <https://aikyn.kz/>.
- 2 Библиотечное дело в Казахстане. 1946–1975: сб. док. и матер. — Алма-Ата, 1991. — 344 с.
- 3 Армс В. Электронные библиотеки / В. Армс. — М.: ПИК ВИНТИ, 2001. — 274 с.
- 4 Богданова И.Ф. Современные технологии поиска и хранения информации в научных исследованиях: курс лекций / И.Ф. Богданова, Н.Ф. Богданова. — Минск: Ин-т подготовки науч. кадров НАН Беларуси, 2015. — 170 с.
- 5 Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының тарихы = История Национальной библиотеки Республики Казахстан. 2-том: (1991–2011) / Ақпарат және мұрағат комитеті; «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы; құраст. К.Т. Қасымжанова, Е. Исмаилов; ғыл. ред. А.Ш. Алтаев; ауд. Қ. Жорабеков. — Алматы: Өнер, 2011. — 352 бет.
- 6 Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының тарихы = История Национальной библиотеки Республики Казахстан. 1-том: (1931–1990) / Ақпарат және мұрағат комитеті; «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы; құраст. К.Т. Қасымжанова, Е. Исмаилов; ғыл. ред. А.Ш. Алтаев; ауд. Қ. Жорабеков. — Алматы: Өнер, 2011. — 440 б.
- 7 Кітапхана қызметіндегі Паблик рилейшнз: іс-тәжірибелік құрал // ҚР кітапханасы; құраст. Ф.Қ. Бектүрбекова; ред.: К.К. Коштаева, К.Т. Қасымжанова. — Алматы: ҚРҰК, 2008. — 72 б.
- 8 Кітапхана ісіне арналған ғұмыр: Белгілі кітапханатанушы Нәзира Дәулетованың өмір жолы мен қызметі / құраст.: Л.Д. Әбенова, С.Р. Рахымжанова, А.Е. Имова. — Алматы, 1998. — 126 б.
- 9 Кітапханатану, библиография, кітаптану = Библиотековедение, библиография, книговедение: ғылыми мақалалар жинағы / редкол.: В.З. Галиев (жауапты ред.), М.М. Әуезов, А.Ш. Алтаев, С.А. Тасыбаева. — Алматы, 2004. — 400 б.

А.Т. Жолдасов, С.А. Жакишева

Ресурсы электронных библиотек в глобальной сети

В статье проведен всесторонний анализ ресурсов электронных библиотек в глобальной сети, дан научный обзор истории возникновения и развития казахстанской электронной библиотеки и приведены результаты сотрудничества с зарубежными электронными библиотеками. Сделан комплексный исследовательский анализ оптимальной инфраструктуры электронных библиотек, текущего состояния востребованных читателями электронных ресурсов. Актуализированы вопросы внутренней системы библиотек, приведены примеры различий в использовании традиционных и электронных книг. Особое внимание уделено перспективам развития электронных библиотек в глобальной сети, новым трендам в использовании электронных ресурсов. Авторами внесены предложения по повышению информационной компетентности и электронной культуры чтения, качественного уровня и доступности ресурсов электронных библиотек.

Ключевые слова: библиотека, книга, глобальная сеть, электронная библиотека, казахстанская электронная библиотека, теория, библиотечное дело.

Digital library resources in the global network

The authors undertook a comprehensive analysis of the resources of digital libraries in a global network, scientific review of the history and development of Kazakhstan's e-library and the results of cooperation with foreign electronic libraries. A comprehensive research analysis of the optimal infrastructure of electronic libraries, the current state of electronic resources in demand by readers. Questions of the internal library system are updated, and examples of differences in the use of traditional and electronic books are given. Special attention is paid to the prospects for the development of electronic libraries in the global network, new trends in the use of electronic resources. The authors raise the problem of improving information competence and electronic reading culture, the quality level and availability of electronic libraries.

Keywords: library, book, global network, electronic library, Kazakhstan electronic library, theory, library science, bibliography.

References

- 1 Hasan, S. (2016). Elektronnyy kitap tiimde me? [Is an e-book effective?] *old.aikyn.kz* Retrieved from http://old.aikyn.kz/ru/articles/show/26286-elektronny_k_tap_ti_md_me_. [in Kazakh].
- 2 *Bibliotechnoe delo v Kazakhstane. 1946–1975: sbornik dokumentov i materialov* (1991). [Library business in Kazakhstan 1946–1975: collection of documents and materials]. Alma-Ata [in Russian].
- 3 Arms, V. (2001). *Elektronnye biblioteki [Electronic libraries]*. Moscow: PIK VINITI [in Russian].
- 4 Bogdanova, I.F., & Bogdanova, N.F. (2015). *Sovremennye tekhnologii poiska i khraneniia informatsii v nauchnykh issledovaniakh: kurs lektsii*. Minsk: Institut podgotovki nauchnykh kadrov NAN Belarusi [in Russian].
- 5 Altayev, A.Sh. (Ed.) (2011). Qazaqstan Respublikasy Ultyq kitapkhanasinin tarikhy = Istoriia Natsionalnoi biblioteki Respubliki Kazakhstan (Vol. 2): (1991–1990). Akparat zhane muragat komiteti; «Adebiettin aleumettik manyzdy turlerin basyp shygaru» bagdarlamasy — *Information and archive committee; The program "Publication of socially important types of literature"*. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 6 Altayev, A.Sh. (Ed.) (2011). Qazaqstan Respublikasy Ultyq kitapkhanasinin tarikhy = Istoriia Natsionalnoi biblioteki Respubliki Kazakhstan (Vol. 1): (1931–1990). Akparat zhane muragat komiteti; «Adebiettin aleumettik manyzdy turlerin basyp shygaru» bagdarlamasy — *Information and archive committee; The program "Publication of socially important types of literature"*. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 7 Koshtayeva, K., Kasymzhanova, K. (Eds.) (2008). Kitapkhana qyzmetindehi Pablik rileishnz [Public relations in library activities]. *KR kitapkhanasy — Library of the Republic of Kazakhstan*. Almaty: KRUK [in Kazakh].
- 8 Abenova, L.D., Rakhymzhanova, S.R., Imova, A.E. (Eds.) (1998). *Kitapkhana isine arnalgan gumyr: Belhili kitapkhanatanushy Nazira Dauletovanyn omir zholy men qyzmeti [Life for the library: Life and work of the famous librarian Nazira Dauletova]*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Galiyev, V.Z. (Ed.) (2004). *Kitapkhanatanu, bibliografiia, kitaptanu = Bibliotekovedenie, bibliografiia, knihovedenie [Librarianship, bibliography, bibliography]*. Almaty [in Kazakh].

Р.М. Зиязетдинов

*Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Россия
(E-mail: rafis.ziazeidinov@yandex.ru)*

«Золотая добыча» нефтяников Башкирской АССР в годы Великой Отечественной войны

Статья написана в связи с 75-летием Великой Победы советского народа в Великой Отечественной войне. В ней автор предпринял попытку раскрыть производственную деятельность нефтедобывающих и нефтеперерабатывающих предприятий, в том числе и эвакуированных в Башкирскую АССР, их вклад в обеспечение фронта нефтепродуктами. Показан социальный состав нефтяников, а также усилия Государственного комитета обороны (ГКО), ученых по поиску новых месторождений нефти. На конкретных примерах и фактах отражены формы и методы интенсификации добычи «черного золота», развитие движения рационализаторов и изобретателей, массовый трудовой героизм нефтяников. Определены роль и место БАССР среди субъектов «Второго Баку»*, подчеркнута огромная значимость нефтепродуктов региона и республики в судьбоносной ситуации второй половины 1942 г. Приведены конкретные сведения о мощном подъеме нефтедобычи в республике с открытием девонской нефти в Туймазах. В работе особо выделено ее научное и оборонное значение.

Ключевые слова: Башкирская АССР, «Второе Баку», нефтяники, нефтедобыча, обеспечение фронта, нефтепродукты, скважина.

Введение

Недавно многие народы бывшего Советского Союза торжественно отметили 75-летие самого дорогого и великого праздника в их жизни — День Победы над фашистской Германией. Как известно, основным источником Победы является, прежде всего, героизм советских людей как на фронтах войны, так и в тылу. Боевая мощь действующей армии во многом зависела также от количества и качества военной техники. Впервые Великая Отечественная война вошла в историю как война моторов. Неизмеримо возросли потребности вооруженных сил в горюче-смазочных материалах.

Среди тружеников тыла в первых рядах борцов за обеспечение фронта всем необходимым были и нефтяники Башкирской АССР.

Рассматриваемая проблема на уровне монографических исследований была изучена А.Я. Стрельцовым и автором данной статьи [1].

Производственная деятельность нефтедобывающих предприятий БАССР в годы войны отражена также в монографии А.Д. Будкова и Л.А. Будкова [2]. Некоторые аспекты исследуемой темы освещены в работах ряда других авторов [3].

В настоящей статье автор сделал попытку показать вклад Башкирской АССР в обеспечение фронта нефтепродуктами.

Методология и методы исследования

Методологическую основу работы составили диалектический подход к событиям, принципы историзма и объективности, комплексного сравнительного и системного анализа изучаемых процессов.

В методологическом плане представлялось важным выделение соотношения общего и частного, общероссийского и регионального, что способствовало более целостному осмыслению истории отрасли, пониманию общих тенденций в целом и местных особенностей в частности. Автором применялись также такие специальные методы исследования, как историко-сравнительный, статистический, количественно-математический, которые позволяли провести научный анализ состояния нефтяной промышленности республики.

* В состав «Второго Баку» входили Башкирская АССР, Татарская АССР, Куйбышевская (ныне — Самарская), Молотовская (ныне — Пермский край), Чкаловская (ныне — Оренбургская) области.

Обсуждение

Вероломное нападение фашистской Германии вызвало гнев и возмущение у советских людей, в том числе и у нефтяников. На многочисленных митингах и собраниях они демонстрировали свое единство и сплоченность, выражали готовность встать с оружием в руках на защиту Отчизны, клялись самоотверженно трудиться, сделать все для ускорения разгрома агрессоров. Уже на второй день войны нефтяники Ишимбая заявили: «Мы знаем, что значит нефть в войне. Пусть мы далеки от боевых фронтов, но мы являемся той же самой действующей армией и дадим нефти стране столько, сколько ей понадобится. Все силы на выполнение и перевыполнение плана! Каждая тонна нефти — наш залп по Гитлеру!» [4; 116]. Коллективы нефтедобывающих предприятий объявили себя мобилизованными на весь период войны.

В нефтедобыче не было необходимости коренным образом менять профиль производства, технологию. Однако здесь, как и во всех отраслях экономики, задачи, ритм работы, трудовая напряженность стали иными.

В июле 1941 г. Наркомат нефтяной промышленности из Москвы был эвакуирован в Уфу. Его приближение к предприятиям способствовало быстрому решению крупнейших проблем «Второго Баку».

В связи с размещением Наркомнефти в Уфе был упразднен Башнефтекомбинат, а после эвакуации Наркомата 8 апреля 1942 г. он был восстановлен. Начальником комбината был назначен талантливый инженер С.И. Кувыкин, который бессменно руководил башкирскими нефтяниками более 20 лет. На его плечи легли все тяготы, лишения и достижения нефтяников республики в военное время.

В действующей армии сражались более пяти тысяч нефтяников республики. Их могло быть гораздо больше. Не всех желающих защитить Родину отправляли на фронт. Они выполняли в тылу не менее важную задачу по обеспечению вооруженных сил нефтепродуктами.

Ушедших на фронт мужчин заменяли женщины. Только в первые полгода войны в составе рабочих «Туймазанефти» их доля возросла с 21,9 до 46,2 %. В начале 1945 г. в Башнефтекомбинате из 13 780 рабочих было 6 655 женщин (48,3 %).

В тяжелые годы войны возросла также роль молодежи на производстве. По путевкам комсомола и по личной инициативе сотни юношей и девушек пришли на нефтяные предприятия. В «Ишимбайнефти», например, в январе 1940 г. 22 % рабочих были в возрасте до 25 лет, а через пять лет — 45 % [5; 36].

Нависшая вражеская угроза вынудила советское правительство принять неотложные меры по эвакуации на восток ряда предприятий и учреждений, в том числе нефтяного профиля. Так, в Уфу были перебазированы заводы № 85 Грознефтекомбината, им. Дзержинского Наркомата нефтепрома СССР (г. Баку), Краснодарский нефтеперерабатывающий завод. В Стерлитамаке был размещен трест «Азнефтеразведка», в Благовещенске — Туапсинский завод «11 лет Октябрьской революции», в Ишимбае — Грозненский завод грязевых насосов им. Сталина, маслоабсорбционный газолиновый завод № 1 Грознефтекомбината и другие, с кадрами, оборудованием и техникой [6; 252–254].

В августе 1942 г. по решению Государственного комитета обороны в Башкирию был переведен Институт «Грознефтепроект», который слился с аналогичным учреждением в БАССР. Образовалась единая мощная проектная организация, способная обеспечить комплексное проектирование заводов и заводов.

Эвакуированные предприятия значительно усилили нефтяную промышленность республики. Так, Уфимский нефтеперерабатывающий завод за годы войны на 73,6 % расширил производственные мощности за счет оборудования, поступившего с нефтеперерабатывающих предприятий Грозного [2; 65].

Администрации нефтепромыслов принимали решительные меры по приему, размещению и быстрейшему пуску передислоцированных предприятий. Они мобилизовали население на оказание всесторонней помощи эвакуированным нефтяникам, в скорейшем освоении непривычных условий труда, новой производственной обстановки.

В результате эвакуации в Башкирию многих нефтяных предприятий Северного Кавказа, Азербайджана и их работников богаче стал национальный состав трудовых коллективов. Так, в 1943 г. в них самоотверженно трудились русские (53,4 %), татары (11,7 %), башкиры (5,7 %) и другие национальности (29,1 %) [4; 119]. Народы необъятной страны тогда объединяла одна цель — Победа. Вот что писал об этом Н.К. Байбаков*: «В невероятно тяжелых условиях зимы 1942–1943 года складывался дружный

* Байбаков Николай Константинович (1911–2008) — видный государственный деятель. С 1940 г. — заместитель наркома, с ноября 1944 г. по май 1955 г. являлся наркомом (министром) нефтяной промышленности СССР.

и сплоченный коллектив нефтяников «Второго Баку». Я смело могу назвать многих из них, приехавших из разных краев нашего государства, людей разных национальностей единой семьей. Все они были один народ и по духу, и по устремлениям, и по делу» [7; 76].

Нависшая над страной опасность породила беспрецедентную самоотверженность, невиданный взлет творческой активности народа. Новаторы-нефтяники стремились ускорить темпы производства, совершенствовать технологию, искать пути экономии металла, материалов и энергии, заменяли устаревшие приспособления более эффективными. Условия военной обстановки заставляли действовать быстро и решительно. Большинство предложений рационализаторов без проволочек внедрялось в производство. Так, по Башнефтекомбинату в 1943 г. поступило 771 предложение, а в следующем году — уже 949.

Нередко из-за дефицита обсадных труб консервировались новые эксплуатационные скважины, простаивали бригады и станки. Рационализаторы разработали и применяли разнообразные пути использования изношенного оборудования. Часто вышедшие из употребления бурильные трубы использовались как обсадные. Проведенная по инициативе А.А. Трофимука вырезка труб из бездействовавших и малодебитных скважин позволила ишимбаевцам освоить и ввести в эксплуатацию Кинзябулатовское месторождение без получения новых труб. По предложению начальника техотдела Наркомнефти В.А. Каламкарова, Н.И. Титкова и других трест «Туймазанефть» перешел к бурению скважин без обсадных труб, что позволило экономить их до километра на каждой скважине, сократить расход металла на нее в три раза по сравнению с довоенным временем.

Однако ни повторное применение отработанных труб, ни упрощение конструкций скважин не удовлетворяли потребности в обсадных колоннах. Нефтяники Башкирии в 1942 г. разработали и освоили конструкцию бесколонной эксплуатационной скважины, большая часть которой оставалась без крепления. Одновременно они стали использовать некондиционные трубы, что позволило вводить в эксплуатацию дополнительные скважины [4; 122].

За 1942–1944 гг. количество внедренных предложений возросло почти в 8 раз [8; 108–109].

Одновременно применялись различные методы интенсификации добычи нефти. Так, еще в довоенные годы башкирские нефтяники первыми в стране стали обрабатывать скважины соляной кислотой. В результате увеличивался их дебит. В 1942 г. нефтедобытчики «Ишимбайнефти» достигли самой высокой в военное время эффективности кислотных обработок скважин, добились дополнительного прироста добычи нефти в среднем 528 т на одну обработку. Этот способ позволил за два года дополнительно добыть 125 тыс. т нефти. А торпедирование скважин, применяемое на промыслах, только в 1943 г. дало около пяти тысяч тонн нефти. Использование же промывки скважин горячей нефтью прибавило 4317 т нефти. За разработку и внедрение в производство комплексной обработки скважин руководитель Центральной научно-исследовательской лаборатории Башнефтекомбината Б.Г. Логинов был удостоен Государственной премии СССР.

В связи с осложнением военной обстановки на Северном Кавказе с августа 1942 г. буровые работы полностью были прекращены; до ноября здесь было ликвидировано 2328 скважин, многие были эвакуированы. Аналогичные события начались и в Азербайджане.

С подходом врага к Сталинграду и захватом Северного Кавказа традиционные пути поставки нефти, нефтепродуктов и оборудования в центральные районы были перерезаны. Принимались неимоверные усилия для создания новой транспортной схемы.

Все это привело к сокращению добычи нефти в целом по стране. В 1942 г. она составляла 71 % уровня 1940 г. Несмотря на предпринятые энергичные меры и самоотверженный труд нефтяников, в Башкирии происходил тот же процесс: в 1941 г. ее было добыто 1,3 млн т, в следующем году — 1 млн т.

Вопреки снижению объемов добычи нефти в этот самый сложный период (вторая половина 1942 г.), роль «Второго Баку», в том числе и Башкирии, в обеспечении фронта нефтепродуктами огромна. Трудно не согласиться с утверждением авторов книги «Нефть СССР (1917–1987 гг.)» о том, что во второй половине 1942 г. Волго-Уральский регион сыграл решающую роль в обеспечении сырьем и нефтепродуктами важнейших военно-промышленных центров страны и в подготовке контрнаступления наших войск под Сталинградом. Удельный вес «Второго Баку» в общесоюзной добыче нефти в 1942 г. составил 8,1 % вместо 6 % в 1940 г. Все понимали, что после захвата районов Северного Кавказа и выхода гитлеровцев к Волге высокая ответственность за снабжение фронта горючим лежит на них. «Чем ты сегодня помог Сталинграду?» — под таким девизом трудились нефтяники [9; 45].

Сокращение же нефтедобычи стало следствием, во-первых, истощения эксплуатируемых площадей, а новые долго не удавалось обнаружить; во-вторых, затруднений в снабжении промыслов

техникой, материалами и оборудованием; в-третьих, ухудшения качественного состава работников в связи с мобилизацией многих квалифицированных специалистов в армию.

Положение с нефтедобычей в стране оказалось очень напряженным. Лучшие научные силы страны занимались поиском новых месторождений нефти. Несмотря на широкий размах нефтеразведочных работ, в первые годы войны (1941–1942 гг.) их результаты оказались явно неудовлетворительными. Недостаточное познание закономерностей формирования месторождений нефти, неразработанность научной методики их поиска в сложных геологических условиях республики сдерживали открытие новых нефтеносных площадей. В течение двух лет были открыты лишь два незначительных месторождения: Карлинское (1941 г.) и Куганакское (1942 г.).

Наиболее масштабные и многоплановые исследования развернулись с середины 1942 г. В большей мере они были связаны с деятельностью на территории Башкирии Комиссии АН СССР по мобилизации ресурсов Поволжья и Прикамья на нужды обороны страны. Комиссией руководил вице-президент АН СССР академик Е.А. Чудаков. В числе восьми ее секций была нефтяная, которую возглавил академик С.С. Наметкин. Секция решала задачи формирования геологических изысканий в целях выявления новых месторождений, увеличения добычи нефти на действовавших промыслах, интенсификации процессов бурения, оптимизации перевозок и хранения нефти и др.

В составе нефтяной секции продолжала исследования Башкирская экспедиция АН СССР под руководством М.И. Варенцова. С 1943 г. она распространила свою деятельность на весь Волжский регион и стал называться Волго-Башкирской нефтяной экспедицией [4; 125–126].

Наконец, в сентябре 1943 г. разведочная скважина № 5 на Кинзябулатовской структуре, пробуренная бригадой мастера М.С. Голякова, дала мощный нефтяной фонтан с начальным дебитом 130 т/сут. За открытие нового месторождения нефти главному геологу Башнефтекомбината А.А. Трофимуку присвоено звание Героя Социалистического Труда, буровой мастер М.С. Голяков награжден орденом Ленина, а директор Ишимбайской конторы бурения Г.Г. Степанянц — орденом Трудового Красного Знамени.

Благодаря открытию Кинзябулатовской залежи нефти удалось не только приостановить падение добычи нефти в республике, но и повысить ее.

В том же 1943 г. возобновилась разведка девонских горизонтов в Туймазах, которая по решению руководства Наркомнефти в 1938 г. временно была законсервирована. Скважину № 100 до глубины в 1200 м бурила бригада мастера В.Н. Андрияшина, после чего она была заменена бригадой А.Т. Трипольского. Скважина в глубине 1620–1730 м вскрыла пласты девонских песчаников общей мощностью 38 м. Один из этих пластов 26 сентября 1944 г. дал мощный нефтяной фонтан с суточным дебитом 250 т.

В январе 1945 г. на Туймазинском месторождении уже фонтанировали три девонские скважины. Эксплуатация девонских залежей позволила «Туймазанефти» за этот год добыть нефти почти в 5 раз больше, чем в 1944 г.

Открытие девонской нефти имело исключительно большое государственное значение. Во-первых, была доказана промышленная нефтеносность глубоких горизонтов огромной территории. Во-вторых, девон оказался значительно продуктивнее, крупнее по запасам нефти, чем все известные здесь к тому времени нефтеносные пласты. В-третьих, был подтвержден научный вывод И.М. Губкина о том, что нефтяные месторождения Урало-Поволжья многопластовые.

За годы Великой Отечественной войны коренным образом изменилось представление о запасах нефти в стране и перспективах ее новых залежей. Все это выдвигало данный регион в первый ряд среди других, открывало перспективы его стремительного развития с охватом разведкой и разработкой новых месторождений нефти.

С развитием и вводом в разработку девонских залежей начался второй этап развития нефтяной промышленности в Урало-Поволжье, в том числе и в Башкирии. Освоение девона позволило резко повысить добычу нефти и эффективность капиталовложений, значительно поднять промышленное значение региона [10; 115]. Добычу нефти в районах «Второго Баку» и долю в нем БАССР отражает следующая таблица:

Добыча нефти в районах «Второго Баку» и в Башкирской АССР в 1941–1945 гг. [11]

Район добычи	Добыча нефти, тыс. т					Итого
	1941 г.	1942 г.	1943 г.	1944 г.	1945 г.	
«Второе Баку»	1953	1793	1946	2165,2	2833	10689,2
В том числе Башкирская АССР	1317	1023	779	835	1333	5287
В %	67,4	57,1	40,0	38,6	47,1	49,5

Основными источниками роста нефтедобычи с 1944 г. являются открытие новых месторождений нефти (в БАССР — 6 месторождений), в том числе девонской нефти в Туймазах, а также интенсификация добычи нефти. Из данных таблицы видно, в районах «Второго Баку» за годы войны добыто 10,7 млн т нефти, в том числе и в Башкирской АССР — 5,3 млн т. Хотя Азербайджан и оставался основным поставщиком нефти во время войны (добыча нефти за эти годы составила 63,2 % общесоюзной добычи), но уже, как видим, быстрыми темпами нарастала нефтедобыча между Волгой и Уралом. Как отметили выше, если в 1940 г. удельный вес этого региона в общей добыче нефти СССР составлял всего 6 %, то в 1945 г. он увеличился уже до 14,6 % [9; 47]. Около половины добытой нефти в районах «Второго Баку» приходилась на долю Башкирской АССР.

Безусловно, основой производственных достижений нефтяников является трудовой героизм, проявленный нефтяниками в годы войны. Производительность труда в годы войны росла быстрее, чем в мирное время. Так, уже в 1941 г. бригады бурмастеров В.Н. Андрияшина, И.Д. Куприянова, Г.Ф. Каверды, А.Т. Трипольского и других почти вдвое перевыполняли план проходки скважин. Передовые бригады по добыче нефти Ш.Ш. Матыгуллина, А.О. Зарубина, И.В. Чуйкова систематически перевыполняли производственные задания. По-стахановски работал старший прораб по вышкостроению А.Д. Мальцев, который выполнял производственные задания не ниже 168 %. Как и в годы первых пятилеток, продолжал ударно трудиться в Ишимбае инженер по сложным работам С.Г. Логинов. В 1932–1941 гг. он на буровой ликвидировал более тысячи крупных аварий. В.Я. Шкода приехал в трест «Башнефтьстрой» из деревни, стал каменщиком, а с началом войны выполнение норм выработки довел до 400 %.

«Порой забывали на работе, что обедать надо, — вспоминал М.З. Гайфуллин. — Возьмешь кусок хлеба — и принесешь обратно домой. Ходил я тогда на вахту из села Салихово пешком. Ну, мы, взрослые, понятное дело, тянули ляжку, а как выдержали все это дети, женщины? Работа в те годы на буровых и промыслах была слабо механизирована — громоздкие деревянные вышки, качалок нет. Поставят задвижку, а в нее — штуцер, из которого фонтанчиком бьет нефть. Глаз да глаз за ней нужен. И берегли каждую каплю. А на буровых? Сначала вручную рыли шахту метров пять глубиной. Потом вручную спускали направление. Глину размешивали вручную. Впрочем, вручную делали почти все...» [12; 180].

Тем не менее, за пять военных лет (1941–1945 гг.) нефтяники произвели значительно больше глубокого разведочного бурения (247 тыс. м), чем за предыдущие 10 лет (211 тыс. м) [4; 146].

Высокую оценку производственной деятельности нефтяников «Второго Баку» в годы войны дал Н.К. Байбаков: «... хотя его доля («Второго Баку». — Р.З.) в общесоюзном объеме добычи нефти была сравнительно невелика, но это была золотая добыча, золотая доля...» [7; 74].

Уместно отметить достойный вклад в Победу и нефтяников Казахской ССР. В годы Великой Отечественной войны ими добыто 4 294 тыс. т нефти. Причем за весь военный период нефтяные промыслы республики дали стране на 38,8 % нефти больше, чем за предыдущие довоенные 5 лет [9; 47–48].

Значительный вклад в обеспечение фронта горюче-смазочными материалами внесли работники нефтеперерабатывающих предприятий. Уфимский нефтеперерабатывающий завод (УНПЗ), получивший с началом войны номер 417, был одним из лучших в стране. Так, производственный план в 1943 г. был выполнен на 104,1 %, в 1944 г. — 102,7 %, первой половине 1945 г. — на 104,2 % [13; 59, 246]. Только в 1945 г. заводом было переработано 1 095 тыс. т нефти, произведено 388 579 т авиационного и автомобильного бензина [14; 1]. Трудовому коллективу предприятия 17 раз присуждалось переходящее Красное знамя ГКО.

Следует отметить, что нефть восточных районов отличалась большим содержанием сернистых соединений, парафина и минеральных солей, которые ухудшали качество топлива. В первом полугодии 1942 г. учеными в содружестве с производственниками был внедрен метод электрообессоливания и обезвоживания нефти, соорудив на Ишимбайском и Уфимском НПЗ специальную установку

производительностью до 1 500 т в сутки. Возможности обессоливания сырой нефти доходили до 95–98 % [15; 236].

Ишимбайский нефтеперерабатывающий завод (ИНПЗ), которому был присвоен номер 433, в годы войны переработал 2 032,5 тыс. т нефти, выпустил 565,5 тыс. т целевой продукции. Отбор целевой продукции вырос с 20,8 % в 1941 г. до 35,5 % в 1944 г. [16; 38]. Коллектив Ишимбайского НПЗ 10 раз завоевывал переходящее Красное знамя ГКО.

Вывод

Таким образом, нефтяники Башкирской АССР, как и их коллеги в других регионах нефтедобычи, внесли значительный вклад в обеспечение фронта нефтепродуктами. Роль «Второго Баку», центром которого была Башкирия, в период Сталинградского сражения была огромна. Не случайно Н.К. Байбаков добытую им нефть назвал «золотой долей, золотой добычей».

Организаторский талант руководства отрасли, высокий профессионализм многих инженерно-технических кадров, буровых мастеров, дружная работа эвакуированных и местных работников, массовый трудовой героизм нефтяников обеспечили эффективную деятельность нефтяных предприятий, приблизили долгожданный День Великой Победы.

Список литературы

- 1 Стрельцов А.Я. Создание и развитие нефтяной промышленности Башкортостана (1930–1960 гг.) / А.Я. Стрельцов, Р.М. Зиязетдинов. — Уфа: Изд-во БГАУ, 2001. — 210 с.; Зиязетдинов Р.М. Нефтедобывающая промышленность Башкирской АССР (1930–1991 гг.) / Р.М. Зиязетдинов. — Уфа: АН РБ; Гилем, 2010. — 376 с.
- 2 Будков А.Д. Нефтяная промышленность СССР в годы Великой Отечественной войны / А.Д. Будков, Л.А. Будков. — М.: Недра, 1985. — 248 с.
- 3 Мовсумзаде Э.М. Очерки по истории развития нефтяной промышленности Урало-Поволжского региона / Э.М. Мовсумзаде, М.Б. Муртазин. — Уфа: ГНТИЛ «Реактив», 1995. — С. 39–61; Он же. Первенец переработки нефти в Башкортостане / Э.М. Мовсумзаде, Е.М. Савин, К.Р. Телицкая. — Уфа: ГНТИЛ «Реактив», 1996. — С. 35–51.
- 4 Зиязетдинов Р.М. Нефтедобывающая промышленность Башкирской АССР (1930–1991 гг.) / Р.М. Зиязетдинов. — Уфа: АН РБ; Гилем, 2010. — 376 с.
- 5 Зиязетдинов Р.М. Нефтяники Башкирии в годы Великой Отечественной войны / Р.М. Зиязетдинов // Вестн. Академии наук Республики Башкортостан. — 2010. — № 2. — С. 35–41.
- 6 Башкортостан в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Хроника основных событий / Авт.-сост. Р.А. Валишин. — Уфа: Китап, 2015. — 296 с.
- 7 Байбаков Н.К. От Сталина до Ельцина / Н.К. Байбаков. — М.: Газойл пресс, 1998. — 352 с.
- 8 Зиязетдинов Р.М. Рационализаторы и изобретатели нефтяного Башкортостана в годы Великой Отечественной войны / Р.М. Зиязетдинов // Материалы регион. науч. конф. 20 апреля 2005 г. / гл. ред. М.Х. Харрасов. — Уфа: РИО БашГУ, 2005. — С. 107–109.
- 9 Нефть СССР (1917–1987) / под ред. В.А. Динкова. — М.: Недра, 1987. — 383 с.
- 10 Зиязетдинов Р.М. Значение открытия девонской нефти Башкирской АССР / Р.М. Зиязетдинов // Великая победа: взгляд через 65 лет: материалы Респ. науч.-практ. конф., посвящ. 65-летию Великой Победы. 23 апреля 2010 г. / Отв. ред. Р.С. Аюпов. — Уфа: РИЦ БашГУ, 2010. — С. 113–116.
- 11 Башкирской нефти — 60 лет. Информ.-стат. сб. — Уфа: Китап, 1993. — 216 с.; Нефть СССР (1917–1987) / Под ред. В.А. Динкова. — М.: Недра, 1987. — 383 с.
- 12 Синенко С.Г. Глубокий тыл: Башкирия в годы Великой Отечественной войны / С.Г. Синенко. — Уфа: Башкортостан, 2005. — 224 с.
- 13 Национальный архив Республики Башкортостан (далее — НА РБ). — Ф. 122. — Оп. 25. — Д. 3. — Л. 59, 246.
- 14 НА РБ. — Ф. 122. — Оп. 27. — Д. 720. — Л. 1.
- 15 Каримов К.К. Научно-техническое оснащение промышленности Башкирии в годы Великой Отечественной войны / К.К. Каримов // Где Европа встречается с Азией: проблемы истории: материалы Межрегион. науч.-практ. конф., посвящ. 70-летию проф. Н.М. Кулбахтина / Отв. ред. А.Г. Мустафин. — Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. — С. 234–242.
- 16 Мовсумзаде Э.М. Первенец переработки нефти в Башкортостане / Э.М. Мовсумзаде, Е.М. Савин, К.Р. Телицкая. — Уфа: ГНТИЛ «Реактив», 1996. — 120 с.

Р.М. Зиязетдинов

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Башқұрт АКСР мұнайшыларының «алтын өндірісі»

Мақала Ұлы Отан соғысындағы Ұлы Жеңістің 75-жылдығына байланысты жазылған. Мақалада автор мұнай өңдейтін және өндіретін кәсіпорындардың өндірістік қызметін, соның ішінде Башқұрт АКСР-на эвакуацияланған кәсіпорындарды, олардың соғыс майдандарын мұнай өнімдерімен қамтамасыз етуге қосқан үлесін ашып көрсетуге тырысқан. Мұнайшылардың әлеуметтік құрамы және мұнайдың жаңа кен орындарын іздеудегі Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті (МҚК) мен ғалымдардың қызметі көрсетілген. Нақты мысалдар мен фактілердің негізінде «қара алтын» өндірісі интенсификациясының түрлері мен әдістері және өнер тапқыштар қозғалысының дамуы, мұнайшылардың жаппай еңбек ерлігі көрсетілген. «Екінші Баку» субъектілері арасындағы БАКСР-ның рөлі мен орны анықталған, 1942 жылдың екінші жартысындағы әйгілі жағдайдағы республика мен аймақтық мұнай өнімдерінің үлкен маңыздылығы атап өтілген. Туймазах мұнай кен орнының ашылуына байланысты мұнай өндірісінің қарқынды өсуінің нақты мәліметтері келтірілген. Жұмыста оның ғылыми және қорғаныстық маңызы ерекше көрсетілген.

Кілт сөздер: Башқұрт АКСР, «Екінші Баку», мұнайшылар, мұнай өндірісі, майданды қамтамасыз ету, мұнай өнімдері, кен орындары.

R.M. Ziyazetdinov

«Gold production» of oil workers in the Bashkir ASSR during the Great Patriotic war

The article is dedicated to the 75th anniversary of the Great Victory of the Soviet people in the Great Patriotic war. The author attempted to reveal the production activities of oil-producing and oil-refining enterprises, including those evacuated to the Bashkir ASSR, and their contribution to providing the front with oil products. This article shows the social composition of oil workers, as well as the efforts of the State Defense Committee (GKO) and scientists to search for new oil fields. The forms and methods of intensifying the production of «black gold», the development of the innovators and inventors' movement, the mass labor heroism of oil workers are revealed in the article by concrete examples and facts. The role and place of the BASSR among the subjects of the «Second Baku» are defined, the great importance of oil products of the region and the Republic in the fateful situation of the second half of 1942 is emphasized by the author. The article contains specific information about the powerful rise of the Republic oil production since the discovery of Devonian oil in Tuymazy. The author highlights its scientific and defense significance.

Keywords: Bashkir ASSR, «Second Baku», oil workers, oil production, oil provision, oil products, oil well.

References

- 1 Streltsov, A.Ya., & Ziyazetdinov, R.M. (2001). *Sozdanie i razvitiye neftianoi promyshlennosti Bashkortostana (1930–1960 hh.) [Creation and development of the Bashkortostan oil industry (1930–1960)]*. Ufa: Izdatelstvo BGAU [in Russian]; Ziyazetdinov, R.M. (2010). *Neftedobyvaiushchaia promyshlennost Bashkirskoi ASSR (1930–1991 hh.) [Oil industry of the Bashkir ASSR (1930–1991)]*. Ufa: AN RB; Hilem [in Russian].
- 2 Budkov, A.D., & Budkov, L.A. (1985). *Neftianaiia promyshlennost SSSR v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [The Oil industry of the USSR during the great Patriotic war]*. Moscow: Nedra [in Russian].
- 3 Movsumzade, E.M., & Murtazin, M.B. (1995). *Ocherki po istorii razvitiia neftianoi promyshlennosti Uralo-Povolzhskoho rehiona [History essays of the oil industry development in the Ural-Volga region]*. Ufa: GNTIL «Reaktiv» [in Russian]; Movsumzade, E.M., Savin, E.M., & Telitskaya, K.R. (1996). *Pervenets pererabotki nefi v Bashkortostane [The Firstborn of oil refining industry in Bashkortostan]*. Ufa: GNTIL «Reaktiv» [in Russian].
- 4 Ziyazetdinov, R.M. (2010). *Neftedobyvaiushchaia promyshlennost Bashkirskoi ASSR (1930–1991 hh.) [The Oil industry of the Bashkir ASSR (1930–1991)]*. Ufa: AN RB; Hilem [in Russian].
- 5 Ziyazetdinov, R.M. (2010). *Neftianiki Bashkirii v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Bashkir oil workers during the great Patriotic war]*. *Vestnik Akademii nauk Respubliki Bashkortostan — Bulletin of the Academy of Sciences of the Bashkortostan Republic*, 2, 35–41 [in Russian].
- 6 Valishin, R.A. (2015). *Bashkortostan v period Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 hh. Khronika osnovnykh sobytii [Bashkortostan during the great Patriotic war of 1941–1945. Chronicle of the main events]*. Ufa: Kitap [in Russian].
- 7 Baibakov, N.K. (1998). *Ot Stalina do Eltsina [From Stalin to Yeltsin]*. Moscow: Hazoil press [in Russian].

8 Ziyazetdinov, R.M. (2005). Ratsionalizatory i izobretateli neftianoho Bashkortostana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Rationalizers and inventors of oil Bashkortostan during the great Patriotic war]. *Regionalnaia nauchnaia konferentsiia (20 apreliia 2005 hoda) — Regional scientific conference '05* (pp. 107–109). Ufa: RIO BashHU [in Russian].

9 Dinkov, V.A. (Eds.). (1987). *Neft SSSR (1917–1987) [Oil of the USSR (1917–1987)]*. Moscow: Nedra [in Russian].

10 Ziyazetdinov, R.M. (2010). Znachenie otkrytiia devonskoi nefti Bashkirskoi ASSR [The significance of the discovery of the Bashkir Devonian oil]. Proceedings from The Great Victory: view after 65 years '10: *Respublikanskaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia (23 apreliia 2010 hoda) — Republic Scientific Conference* (pp. 113–116). Ufa: RITS BashHU [in Russian].

11 *Bashkirskoi nefti — 60 let. [Bashkir oil is 60 years old]*. (1993). Ufa: Kitap [in Russian]; Dinkov, V.A. (Eds.). (1987). *Neft SSSR (1917–1987) [Oil of the USSR (1917–1987)]*. Moscow: Nedra [in Russian].

12 Sinenko, S.G. (2005). Hlubokii tyl: Bashkiriia v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Heartland: Bashkiria during the great Patriotic war]. Ufa: Bashkortostan [in Russian].

13 *Natsionalnyi arkhiv Respubliki Bashkortostan [National archive of the Bashkortostan Republic]*. 122, 25, 3, 59, 246 [in Russian].

14 *Natsionalnyi arkhiv Respubliki Bashkortostan [National archive of the Bashkortostan Republic]*. 122, 27, 720, 1 [in Russian].

15 Karimov, K.K. (2011). Nauchno-tekhnicheskoe osnashchenie promyshlennosti Bashkirii v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Scientific and technical equipment of Bashkir industry during the great Patriotic war]. Proceedings from Where Europe meets Asia: problems of history '11: *Mezhrehionalnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia, posviashchennaia 70-letiiu professora N.M. Kulbahtina — Interregional Scientific and Practical Conference Dedicated to the 70th anniversary of the Professor Kulbahtin, N.M.* (pp. 234–242). Ufa: RITS BashHU [in Russian].

16 Movsumzade, E.M., Savin, E.M., & Telitskaya, K.R. (1996). *Pervenets pererabotki nefti v Bashkortostane [The Firstborn of oil refining industry in Bashkortostan]*. Ufa: GNTIL «Reaktiv» [in Russian].

Ф.Т. Кукеева, Д.К. Дюсебаев, А.К. Ордабаев, М.А. Утегенова

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: fturar@mail.ru)*

Теоретические аспекты китайской инициативы «Пояс и путь»

Статья посвящена теоретическим подходам в исследовании китайской инициативы «Пояс и путь» (ИПП). Аналитическая среда вокруг изучения ИПП так же, как и сама Инициатива, находится в процессе становления. Авторы статьи ставят своей целью проанализировать теоретические подходы к изучению китайской инициативы и выявить основные тенденции в исследовании теоретико-методологической базы ИПП. Сторонники реализма/неореализма характеризуют китайскую инициативу как геополитический конструкт, направленный на сохранение благоприятного стратегического пространства вокруг Китая и усиление экономической и политической мощи КНР в мире. Сторонники либеральных/неолиберальных подходов видят в ИПП стратегию международного сотрудничества Китая со странами-участниками Пояса и пути. Китайские экономические интересы предполагают использование либеральных ценностей, так же как и рынок, для создания необходимой инфраструктуры для их поддержания. С целью объяснения сути ИПП применяется теория конструктивизма. В академической среде присутствуют и дискуссии по поводу геополитики территориальной/классической и новой геополитики потоков/Геополитика 2.0. В геополитике потоков решающая роль принадлежит государству/актору, который способен организовать поток и контролировать его. Кроме того, авторами рассмотрены новые подходы к поиску теории китайской инициативы, которые выходят за рамки общепринятых теоретических изысканий. В заключении ими изложены собственные выводы относительно состояния теоретических исследований по ИПП и необходимости комплексного подхода к заданной в статье проблематике.

Ключевые слова: инициатива «Пояс и путь», теория, реализм, либерализм, конструктивизм, геополитика, геоэкономика, КНР.

Введение

Китайская инициатива «Пояс и путь» (ИПП) отличается гибкостью и отсутствием очерченных рамок. Этот многомиллиардный проект уже оказывает экономическое и стратегическое влияние на все участвующие регионы и страны. С момента своего создания в 2013 г. инициатива «Пояс и путь» является предметом интенсивных дебатов. Представители разных дисциплин интерпретируют и объясняют суть ИПП, выдвигая все большее количество теоретических и концептуальных подходов. Экономисты, географы, культурные антропологи, социологи, синологи, ученые по международным отношениям, эксперты по мировой истории и другим дисциплинам изучают последствия ИПП на различных уровнях анализа.

Инициатива имеет как своих сторонников, так и критиков. ИПП получила высокую оценку со стороны целого ряда развивающихся государств, которые считают, что финансирование инфраструктуры, связанной с торговлей, будет способствовать экономическому росту стран-участников. Скептики рассматривают Инициативу как инструмент усиления геополитической мощи Китая и долговую ловушку для стран, получающих кредиты на развитие инфраструктуры, которая в итоге не поддерживает их экономическое развитие.

Такой разброс мнений объясняется тем, что реализация инициативы «Пояс и путь» и входящих в нее проектов в настоящее время еще не приобрела системности. Это факт вызывает обеспокоенность экспертов возникновением возможных рисков для стран-участниц при реализации ИПП. Несмотря на общий рост китайских инвестиций в национальную экономику, определенная часть правительств-участниц не имеют четкой стратегии по использованию инвестиций для развития своих экономик.

Таким образом, аналитическая среда вокруг изучения ИПП находится в процессе становления, как и сама инициатива. Это актуально и для теоретико-методологической части исследования ИПП.

Авторы статьи ставят своей целью проанализировать теоретические подходы к изучению китайской инициативы, что позволит определиться не только с реальными целями китайской стороны, но и с рисками для государств-участниц.

Дискуссия. Экспертное сообщество развернуло дискуссию о теоретико-методологической базе Инициативы. Различные теоретические подходы объясняют разброс мнений от характеристики ИПП как попытки Китая реформировать систему международных отношений в собственных интересах до создания новой модели инклюзивной дипломатии. Авторы анализируют основные идеи ИПП как с традиционными пространственными, логистическими, геополитическими теориями и концепциями, так и новыми теориями потоков, новой геополитики 2.0 и др.

ИПП состоит из одного сухопутного коридора и одной морской линии, соединяющих Китай с Центральной и Северной Европой. При этом морские перевозки являются наиболее эффективным видом транспорта, мало поддерживают потребность в сухопутном коридоре в азиатской части. Следовательно, существуют две возможные причины инвестирования в сухопутный коридор. Первая заключается в создании альтернативы морскому маршруту в случае, если он будет затруднен, например, по геополитическим причинам — спор в Южно-Китайском море. Вторая — содействие геоэкономическим связям между Китаем и странами, расположенными вдоль Инициативы. В обоих случаях существует геополитический элемент, который и способствует анализу ИПП с помощью теорий международных отношений.

В то же время Инициатива ориентирована на внешний мир, это означает, что ее успех зависит от действий других участников. В этой связи ИПП может в равной степени создавать и экономические выгоды, и торговые препятствия, в зависимости от геополитических решений других акторов. Если торговые партнеры примут экономический подход, это приведет к увеличению торгово-экономического роста. Однако при использовании протекционистского подхода, результат может привести к увеличению барьеров, сокращению торговли и даже конфликтам.

Приведенный ниже анализ направлен на оценку мнений, возможных для принятия ключевыми международными и региональными участниками с целью оценки перспектив ИПП. Оценка дана с точки зрения международных отношений. Следует выделить два основных направления в работах теоретического характера: объяснение цели и задач китайской инициативы с позиций реализма, геополитики либерализма и инклюзивной глобализации. Эти подходы не имеют четких границ и часто пересекаются, что подтверждает комплексный характер феномена ИПП.

Например, несмотря на осторожность в формулировках и демонстративные гибкость и открытость китайской инициативы, она тут же возбудила многочисленные подозрения у западных исследователей, которые предлагают рассматривать ИПП с позиций реализма/неореализма, геополитики и геоэкономики, укладывая китайскую инициативу в рамки стратегии формирования нового мирового порядка по-китайски.

Китайские авторы, напротив, особый фокус делают на концептуальной базе ИПП, рассматривая его как мегапроект с высокой степенью инклюзивности. Это «интеграционный, объединяющий мир концепт» считает профессор научно-исследовательского Центра теории социализма Чжао Лэй [1]. С ним согласен китайский обществовед Чжан Юньмин, подчеркивая, что Инициатива — это «стратегическая концепция», «новая концепция развития и сотрудничества» [1]. Китайские эксперты в целом характеризуют ИПП как инновационную, глобальную стратегическую концепцию, позволяющую сформировать новые функции, механизмы глобального развития. Анализируя ИПП через призму неолиберализма и инклюзивной глобализации, авторы основываются на тезисе Инициативы о «сообществе единой судьбы», которая является целью; об общих интересах, которые составляют основу; о сотрудничестве и обоюдном выигрыше — принципы; о консультациях и совместном строительстве, способных разработать политику сопряжения с реальными потребностями стран-участниц [2].

Таким образом, продолжающаяся дискуссия о теоретической основе китайской инициативы «Пояс и путь» свидетельствует о том, что этот феномен требует поиска новых подходов как теории, так и практики ИПП.

Теоретико-методологическая база исследования. При анализе заявленной проблематики авторы статьи проанализировали различные теоретико-методологические подходы, позволяющие выявить природу ИПП. Основой исследования стали как теоретические работы в области международных отношений и смежных дисциплин, так и исследования, интерпретирующие эти подходы. В статье использованы работы отечественных и зарубежных ученых, посвященные теоретическому обоснованию и моделированию процессов взаимодействия на международной арене в целом и в транспортной сфере в частности. Теоретические подходы, лежащие в основе исследования, могут быть подразделены на несколько направлений. Это традиционные направления теоретического исследования международного взаимодействия и теории геополитического анализа международного взаимодействия. Анализ

работ показал, что наиболее приемлемым в условиях отсутствия специальной теории при исследовании Инициативы является комплексный подход, базирующийся на традиционных и новых теоретико-методологических подходах.

В работе также использованы общенаучные методы (дедуктивный, метод индукции, исследования причинно-следственных связей, сравнительного анализа и эмпирического обобщения и др.)

Основная часть

Реализм. Реалисты считают, что решающие акторы — государства. Каждое государство предпримет действия, которые увеличат его власть и обеспечат их существование. Поэтому для реалистов все действия государств, независимо от того, как они представлены, направлены на увеличение власти по отношению к другим государствам, что ведет к контрдействиям со стороны конкурирующих государств.

Согласно реализму ИПП является геополитическим и геоэкономическим конструктом, направленным на усиление власти Китая по отношению к другим государствам. Реализм позволяет анализировать действия КНР в рамках таких понятий, как «сила», «мощь» и «конкуренция государств».

Следовательно, авторов работ, характеризующих ИПП как глобальную экспансию Китая [1] или указывающих на негативные последствия для стран-участниц Инициативы [3], можно отнести к реалистам. Специалисты этого направления считают, что Китай обладает активами «сильного» государства, такими как население, экономика, технологии, культурное влияние и военная мощь.

Реализация ИПП позволит Пекину не только сдерживать влияние США и снижать влияние различных региональных игроков, но и изменить глобальное управление и трансформировать существующую международную систему через продвижение собственных идей и норм. В целом, ИПП служит решающим стратегическим маневром Китая для обеспечения своей безопасности и повышения статуса страны в мире через создание собственных правил и собственной повестки дня. Инициатива вызывает обеспокоенность у глобальных и региональных акторов международных отношений.

Сторонники реализма полагают, что китайские власти поддерживают неомеркантилизм в экономике. В этих условиях неомеркантилизма государство продвигает свои национальные компании за границу, обеспечивает чистый приток капитала и осуществляет контроль над экономикой. Китай следует этой стратегии путем концептуализации политики «выхода» на внешние рынки для решения проблемы внутренних избыточных мощностей и диверсификацию иностранных активов [4]. Эти усилия Пекина получили развитие и сформировались в Инициативу «Пояс и путь». Так, более 80 % проектов ИПП заключены с китайскими компаниями, часто с государственными. Пекин контролирует большую часть финансирования этих проектов: «Азиатский банк инфраструктуры и инвестиций (АИВ)», собственный «Фонд Шелкового пути» и «Экспортно-импортный банк». Это также может оказать сильное влияние на находящийся в Пекине Трибунал по урегулированию споров по Шелковому пути [5]. Неомеркантилистская стратегия Китая выглядит агрессивной и ревизионистской. Она бросает вызов правилам либерального мирового порядка, основанном на центральности многостороннего сотрудничества, уважении верховенства закона и прозрачности, связи между экономической и политической либерализацией и ответственности за проекты развития. Посредством ИПП Китай «перестраивает... азиатский региональный порядок, чтобы обеспечить его непрерывный экономический рост и возможное политическое лидерство... будущее Китая как великой державы» [6].

Таким образом, сторонники реализма характеризуют ИПП как инструмент международной политики китайского государства, прибыльной инвестиции и возможности для Китая усилить свою экономическую и политическую мощь в мире.

Либерализм. Теория либерализма в международных отношениях, менее структурированная и более сложная по сравнению с реализмом. Одним из основных допущений либералов является вера в то, что глобальный мир может быть достигнут, поскольку государства действуют не только в качестве стимулов власти [7]. Это предположение подразумевает, что государства являются не единственными субъектами международных отношений, но отдельные лица, убеждения, социальные структуры и коммерческие интересы определяют поведение государства. Государства все еще заинтересованы в выживании, но они действуют от имени своих избирателей.

Коммерческий либерализм сосредоточен на экономических выгодах международной торговли и доминирующих групп интересов. Выгоды от торговли стимулируют действия государства в отношении торговых соглашений. С экономической точки зрения либералы поддерживают свободный рынок, экономическую специализацию и применение сравнительных преимуществ. Либеральная теория

признает, что международная торговля увеличивает излишки благосостояния и потребления, хотя, не обязательно, в одинаковой степени для всех участников. Поддержка международного торгового сотрудничества имеет первостепенное значение для экономических либералов, поскольку она ведет к взаимозависимости и делает альтернативные издержки войны и конфликта очень высокими.

Глобализация — важное направление либеральной школы, она определяется как взаимозависимость между группами интересов. Выделяя процесс формирования глобального человеческого сообщества, в центре которого находится воссоздание единых ценностей, например, экономическое развитие, под воздействием мощных интеграционных процессов в различных сферах общественного развития.

С точки зрения китайских экспертов, программные документы ИПП не противоречат неолиберальным принципам развития мировой экономики и политики. Инициатива в самом скором будущем может предоставить платформу для гармоничного сосуществования и солидарного развития различных стран и целых цивилизаций, которые, оставаясь независимыми друг от друга политически и культурно, будут при этом взаимозависимы экономически и разделят общее стремление к гармоничному соразвитию [8]. Положения Инициативы ориентированы на рыночные отношения и согласуются с основными плюралистическими принципами, которые не представляют собой существенную альтернативу модели либерализма. Китай предлагает «комплексные процедуры для таможенного оформления, проверки и карантинной работы» и «согласование» «стандартов, измерений, сертификации и аккредитации». Существуют предложения «снизить нетарифные барьеры» и «повысить открытость сферы услуг друг для друга» [8].

Инициатива явно стремится защищать и углублять торговые и инвестиционные отношения, расширять глобализацию и сотрудничать с существующими многосторонними организациями, но при этом не предлагаются значительные институциональные инновации. ИПП совместима с либеральным мировым порядком. Китай процветает в либеральном капиталистическом порядке: он пережил массовую беспрецедентную экономическую экспансию, поскольку он постепенно открылся и принял свободный рынок и его институты, главными из которых являются Всемирная торговая организация (ВТО) [9]. Процветание Китая во многом зависит от продолжения существующего порядка, который позволяет ему торговать и инвестировать.

Идеи Инициативы совместимы с либеральными ценностями, так как использует рынок для создания необходимой инфраструктуры для их поддержания. Об этом свидетельствуют ценности, продвигаемые в ИПП: открытость, совместное развитие, консультации и взаимовыгодное сотрудничество. Пекин приветствует участие всех стран в Инициативе, включая Соединенные Штаты, и, в целом, принял общие международные правила и нормы для привлечения средств, технологий и талантов со всего мира.

Таким образом, можно сказать, что ИПП является стратегией международного сотрудничества Китая с потенциальными геополитическими последствиями, а не новым планом Маршалла, поскольку она не направлена на укрепление исключительного экономического блока и не предусматривает принудительных институциональных изменений в участвующих странах [10].

Для достижения своих амбициозных целей Китай намерен использовать возможности, которые возникают за счет, прежде всего, более открытых отношений. С этой целью ИПП планирует достичь регионов мира, в которые западная финансовая инфраструктура проникла меньше всего: собственные западные регионы Китая, Южная и Центральная Азия или страны Африки к югу от Сахары [11]. Инвестируя в слаборазвитые и политически нестабильные регионы, Китай увеличит свою долю в сохранении мира и процветания. На XIX съезде Коммунистической партии Китая Си Цзиньпин отметил, что нужно наращивать авторитет страны на мировой арене в политической, экономической и военной сферах. Например, чтобы защитить строящуюся инфраструктуру в Пакистане, Пекину необходимо создать механизм управления безопасностью совместно с правительством Пакистана [12]. Так же в Африке можно наблюдать переход от прежней позиции невмешательства к позициям стран Запада, которые вовлечены в дело обеспечения безопасности на континенте. КНР постепенно берет на себя ответственность для обеспечения безопасности, активно вовлекаясь в проблемы Южного Судана, отправив туда батальон своих миротворцев численностью в 700 человек. В Джибути была открыта первая и пока единственная китайская зарубежная военная база. В целом, можно отметить, что за последние несколько лет Китай значительно нарастил силы безопасности в Африке [13].

Китай пользуется преимуществами международного сотрудничества, необходимыми для его собственного прогресса. Соответственно, он обязан вносить вклад в международное развитие. Создание

Азиатского банка инфраструктурных инвестиций (АБИИ) — конкретный шаг к достижению данной цели. По оценкам Всемирного банка и Азиатского банка развития, с 2010 по 2020 гг. дефицит финансирования на строительство объектов инфраструктуры в азиатском регионе составит 800 млрд долл. Китай готов внести свой вклад. Однако АБИИ — лишь один аспект решения проблемы. Он должен сотрудничать с существующими международными финансовыми учреждениями [14].

В этих условиях инициативу «Пояс и путь» стоит рассматривать не только, а может быть, и не столько как экономический проект, сколько как попытку найти альтернативный подход к реформированию мирового порядка. Не «сверху» — через радикальное преобразование старых и создание новых институтов глобального управления. А «снизу» — через последовательную реализацию конкретных региональных и континентальных проектов, предполагающих самые разнообразные и максимально гибкие форматы подключения потенциальных участников. Не случайно, Си Цзиньпин заявил, что инициатива призвана провести в жизнь китайскую идею создания сообщества единой судьбы [15].

Таким образом, Инициатива отнюдь не покушается на фундаментальные принципы либерального мирового порядка. Напротив, выступая с программной речью в швейцарском Давосе в начале 2017 г., председатель КНР подчеркнул приверженность Пекина продолжению процессов глобализации и защите свободы мировой торговли от наступающего протекционизма [15].

Анализ ИПП с позиций конструктивизма предполагает активный фокус на исследовании норм, конструируемых в процессе взаимодействия. Больше внимания уделяется сотрудничеству отдельных структур, институционализации ценностей и конструированию правил сотрудничества. Особое место в теории конструктивизма занимают вопросы региональной и глобальной безопасности. Обращение к теории секьюритизации, как одному из наиболее известных направлений в парадигме конструктивизма, позволяет исследователям объяснить цели ИПП в контексте желания Китая секьюритизировать свой доступ к энергии и минеральным ресурсам Евразии. Инициатива «Пояс и путь» нацелена на достижение военных, политических и культурных целей через увеличение влияния Китая на региональном и глобальном уровнях. Целью же является проект, который начинается в Китае, распространяется на его окраины и постепенно расширяется до других уголков мира. Таким образом, возрождение коридоров Восток–Запад направлено на достижение множественных секьюритизаций в политике, экономике, военной мощи и мягкой силе [16].

Теории конструктивизма и секьюритизации позволяют многосторонне проанализировать масштабы и влияние ИПП на геоэкономику и геополитику Евразии.

Анализ теоретических работ по ИПП показал, что традиционные теории реализма и геополитики не объясняют всей сути китайской инициативы. Экономическая глобализация сделала все страны взаимосвязанными и дополняющими друг друга в мировой производственной цепочке, где они беспрецедентно зависят друг от друга и в политическом плане. Политическая многополярность сделала невозможным для любой страны превозносить только себя и бороться в одиночку. Информатизация ускорила эволюцию ресурсов, капитала, талантов, информации и распределения рынка. Государства, преследующие только собственный интерес и не способные к открытой политике сотрудничества, обречены на самоизоляцию. Культурная диверсификация еще больше сблизила народы, их традиции и взаимопонимание.

Геополитика. Геополитическая составляющая ИПП связана с сохранением благоприятного стратегического пространства для долгосрочного развития КНР. Китай, основываясь на экономической и торговой мощи, определяет себя в качестве глобальной державы. Руководители «пятого поколения» отважились отойти от заветов «мудрого Дэна» и объявили о готовности взять на себя часть ответственности за решение мировых и региональных проблем [17]. Существует большой пласт специалистов, рассматривающих ИПП, в первую очередь, направленную на противодействие влиянию США, через контроль над торговым маршрутом нефти между Персидским заливом и Восточной Азией. Для КНР реализует проекты вдоль побережья Южной Азии, которые в будущем обладают потенциалом стать китайскими военно-морскими базами, направленными на противодействие господства Индии и угрозе ВМС США в регионе и *Indopacific*, так называемая стратегия «Нить Жемчуга».

Исследователи называют несколько основных причин, указывающих на «скрытую геополитическую повестку дня» Китая». Во-первых, отсутствие четкого определения характера Пояса и пути (инициатива, стратегия) не позволяет судить о конечной цели китайской политики. В период с 2014 по 2017 гг. было опубликовано около 49 000 научных статей, дающих различные определения ИПП [18]. В 2017 г. государственное информационное агентство Китая «Синьхуа» информировало о запрете использовать другие дефиниции ИПП во всех государственных средствах массовой информации, тем

самым закрепив определение «инициатива» в официальном дискурсе КНР. Вторая причина заключается в очевидном разрыве между пацифистской риторикой и наращиванием военной мощи государства. Как отмечает профессор Ши Иньхун, ведущий китайский стратег, руководитель страны Си Цзиньпин выдвинул в своих посланиях и действиях два противоречивых посыла. С одной стороны, подчеркивается ориентированность внешнеполитического курса Китая на «мирное развитие», искренние усилия по созданию «нового типа отношений между ведущими державами мира», необходимость тесного взаимодействия между КНР и США в решении важных вопросов безопасности по Северной Корее, Сирии и Ирану, а также конкретные меры по реализации «политика соседства», особенно с Ассоциацией государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН). С другой — китайское руководство предпринимает активные действия по модернизации Народной Национальной армии (НОАК) с целью повышения ее мобильности и боеготовности [19].

Рост влияния Китая в развивающихся странах через реализацию Инициативы поднимает вопрос о «неоколониализме» как в китайском, так и зарубежном академическом дискурсе. Сторонники данного подхода указывают на рост национального долга развивающихся стран-участниц ИПП, что превращает их в рынок преимущественно для китайских товаров. Сфера геополитического и геоэкономического влияния КНР в этих странах и регионах расширяется и укрепляется [20].

Китай в рамках своей Инициативы активно использует кредиты, выдавая их странам-участницам, на строительство транспортной инфраструктуры. Однако ее рост создает определенные проблемы, потому как вызывает беспокойство относительно возможности долговой ловушки. Суть в том, что когда принимающее государство не может гарантировать возврат инвестиционных займов, суверенитет подвергается риску. Опасения усилились после того, как порт Хамбантота в Шри-Ланке был передан в аренду на 99 лет компании China Merchants Port Holdings из-за трудностей с погашением долга и использовался в качестве базы для китайской подводной лодки [21]. После беспокойства Индии, Японии и США правительство Шри-Ланки приняло меры, чтобы ослабить эти опасения, переместив свою военно-морскую базу в этом районе.

Проблемы безопасности в отношении китайских кредитов активно обсуждаются в США и ЕС, которые видят в этом элемент достижения интересов Китая. США приняли закон, который направлен на защиту национальной безопасности в связи с эксплуатацией определенных инвестиционных структур другими странами. В Европейском союзе находится в процессе принятия для проверки инвестиций в основном из Китая и России. Следовательно, действия акторов демонстрируют переход к протекционистским мерам. Однако, как показывает практика, Инициатива «Пояс и путь» является всеобъемлющим экономическим механизмом, который вызывает огромный интерес со стороны развивающихся стран-участниц, о чем свидетельствует первый Форум по международному сотрудничеству в рамках Инициативы «Пояс и путь», состоявшийся в мае 2017 г. [22].

Эксперты, придерживающиеся геополитических оценок ИПП, обеспокоены тем, что Пекин будет стремиться изменить геополитическую конфигурацию мира, что не означает расширения «сферы влияния» Китая и не является геополитической стратегией, позволяющей конкурировать с США или любой другой страной за мировое господство. Об этом свидетельствуют цели по созданию экономических и социальных связей вместо геостратегических, таких как сотрудничество в области политики и безопасности [23].

Однако глобализация поменяла понятия, связанные с геополитическими интересами и возможностями государства, которые связаны не столько с территориями, сколько с потоками товаров, услуг, капитала, информации и людей. Новая Геополитика 2.0 получила название геополитики потоков. Она не отрицает постулаты классической геополитики, но вносит принципиальные изменения. Если в традиционной геополитике доминирующий актор (государство) владеет территорией и инфраструктурой, то в геополитике потоков решающая роль принадлежит тому, кто способен организовать поток и контролировать его.

Масштабный, дорогостоящий и геополитически сложный проект Китая «Один пояс, один путь» ... заключается не просто в том, чтобы организовать тот или иной поток, но в организации процесса, который можно назвать «инфраструктуризацией пространства», то есть создание такой инфраструктуры, которая дает возможность реализации проектов (с китайским участием) и подключения к ней различных локальных (местных) производств. При этом способность организовать потоки и контроль над инфраструктурой дает КНР неявный, но косвенный контроль над территорией [24].

Таким образом, ИПП следует рассматривать как форму взаимодействия территории (пространства) и потоков, выраженную в понятии «инфраструктура». Инициатива «Пояс и путь» направлена на

упорядочивание свободного потока экономических факторов, эффективного распределения ресурсов и глубокой интеграции рынков. Это поощряет страны, расположенные вдоль Пояса и пути, координировать свою экономическую политику и участвовать в более широком региональном сотрудничестве, основными характеристиками которого являются открытость, инклюзивность, баланс и универсальность.

В условиях роста антиглобалистских настроений ИПП можно рассматривать в качестве нового способа содействия глобальному развитию. В этом контексте все больше и больше политических элит и ученых считают, что ИПП открывает возможный новый путь инклюзивной глобализации. В основных документах излагаются некоторые основные черты инклюзивной глобализации, т.е. рост с эффективным и действенным государственным регулированием; инклюзивное развитие инфраструктуры; инклюзивные пути развития, выбранные на национальном уровне, которые соответствуют национальным условиям; инклюзивное участие и культурная инклюзивность. Хотя этих признаков недостаточно для характеристики полностью инклюзивной глобализации, они определяют некоторые направления для будущих исследований и предоставляют элементы дискурсивного построения ИПП [25].

Дискурс-анализ показал, что официальный Пекин, наряду с амбициозным ИПП, стратегически продвигает свой дискурс о новой международной системе и мировые ценности и идеалы, которые являются его мягкой силой. С одной стороны, Китай выражает свою обеспокоенность по поводу общих существующих проблем для мирового сообщества и предлагает, чтобы «сообщество общего будущего», «новый тип международных отношений, отличающийся бесприкрытым сотрудничеством», должны содействовать совместному решению проблем. Дух «Шелкового пути» означает дух «мира и сотрудничества, открытости, взаимного обучения и взаимной выгоды», дающий миру понять, что Китай является конструктивной силой, миролюбивой страной и ответственным участником международного сообщества. В этом отношении великие амбиции Китая окутаны мягкими идеалами и позитивным построением имиджа, которые прокладывают путь к развитию.

Новые теоретические подходы в исследовании ИПП. Поиск ответов на вопросы, которые ставит процесс реализации ИПП, мотивирует исследователей выйти за рамки традиционных теорий и найти новые подходы к комплексному анализу китайской стратегической инициативы. Одним из таких примеров является работа Ю Джан Яна, исследователя из Сингапура, который предложил рассматривать Инициативу через призму сухопутных маршрутов, связывающих Китай с государствами-участниками ИПП (Теория государств-мостов. State bridging theory). Вдохновленный теорией сухопутного моста, по которому древние люди мигрировали в Америку из России и Канады, эксперт предлагает теорию «государств-мостов». Эта теория основывается на тезисе о том, что Инициатива помогает создать инфраструктуру, которая способствует потоку финансовых, человеческих и социальных ресурсов через территории разных государств [26].

В качестве примера исследователь приводит высокоскоростную железную дорогу (HSR), которая является частью железной дороги Куньмин–Сингапур в Юго-Восточной Азии. HSR, проходя через «китайскую провинцию Юньнань до Сингапура через Лаос, Таиланд и Малайзию», представляет собой обширную сеть соединений материковой части Юго-Восточной Азии в Малайзию и Сингапур. HSR, который соединяет Куньмин с Сингапуром в рамках ИПП, помогает создать инфраструктуру, которая способствует потоку финансовых, человеческих и социальных капиталов через соединение земель разных государств вместе из Юго-Восточной Азии в Китай и наоборот [26].

Теория конечных пунктов поездов (Train Terminus Theory) связывает фактор протяженности дорог с эффективной реализацией инициативы [26].

Ян иллюстрирует свою теорию реакцией Пекина на намерение Малайзии отказаться от HSR из-за Сингапура. «Global Times», государственная китайская газета, написала: «Финансируемые Китаем проекты — это не подарок, от которого Куала-Лумпур может отказаться без компенсации. Если новое правительство Малайзии не соблюдает договоренности, оно должно заплатить цену за свою ошибку». Столь резкое заявление китайской государственной газеты указывает на озабоченность, и, следовательно, важность HSR Куала-Лумпур-Сингапур для Китая. Без этого участка ИПП остановится в материковой части Юго-Восточной Азии, что означает сокращение конечного пункта поездов и нарушит планы Китая [26].

Автор также дает новую интерпретацию теории хартлэнда, указывая на срединное положение Китая в структуре ИПП [26].

На примере г. Куньмин, который находится в центре современного Шелкового пути, по маршруту, который простирается до Таиланда и Индонезии, автор показал преимущества срединного положения

китайского города. Куньмин не имеет выхода к морю, но благодаря оптимизации сухопутных маршрутов, расширению железнодорожных контейнерных центров и строительству высокоскоростной железной дороги, готов стать центром для региона Юго-Восточной Азии и коммерческой столицей АСЕАН.

Джереми Гарлик, исследователь из Пражского университета, предлагает анализировать влияние ИПП на Азию и Европу через «комплексный эклектизм». Под «комплексным эклектизмом» он подразумевает возможность объединить сложную многорегиональную реальность, создаваемую ИПП, и основные теории международных отношений. Гарлик считает, что предложенный им метод является больше абдуктивным (выдвигающим гипотезы), нежели индуктивным или дедуктивным. Исследования по ИПП следует базировать на анализе практики ИПП, выработке теоретической гипотезы, которая должна быть поддержана базой данных. Следующий шаг предполагает возврат к теоретическому объяснению на макроуровне для того, чтобы переформулировать или переоценить сделанные выводы и теоретико-методологический подход, если это необходимо. Это свидетельствует о том, что ни одна отдельно взятая теория не может дать ответы на все вопросы, что требует объединения идей различных теорий для того, чтобы объяснить такое сложное международное явление, как ИПП. В своем исследовании «Влияние китайской инициативы “Пояс и путь”: от Азии к Европе» автор использует «комплексный эклектизм», который помог ему определиться с основными теориями, позволяющими очертить рамки ИПП; создать теоретико-методологический инструментарий, с помощью которого анализируются эмпирические данные ИПП; оценить реальное влияние ИПП на Азию и Европу через аналитическую эклектику. В конце исследования автор возвращается к основным теориям международных отношений для того, чтобы проверить насколько его выводы согласуются с практикой ИПП [27].

Заключение

Анализ некоторых теоретических подходов к заданной в статье проблематике, во-первых, показал, что китайская инициатива требует комплексной теории, объясняющей модель открытого сотрудничества, которая выдвигает на первый план гармонизацию взаимных интересов в отличие от конкуренции за капитал, рынки и ресурсы. Во-вторых, необходимость выработки или заимствования методов для оценки ИПП, так как существуют различия в восприятии и интерпретации целей и задач Инициативы. В-третьих, для эффективной оценки следует применять разные теоретические подходы, разделять их на микро- и макроуровни. В отдельных регионах могут работать положения реализма, а в других — либерализма, следовательно, нужна постоянная переоценка ИПП. В-четвертых, очевидно, что вокруг ИПП складывается международный консенсус, признающий уникальный характер Инициативы и необходимость совместного изучения теории и практики этого феномена. В-пятых, ИПП меняет базовое мышление и логику традиционной геополитической конкуренции. Примером этому являются различия в восприятии и интерпретации целей и задач Инициативы.

Список литературы

- 1 Лю И. Проект «Один пояс, один путь» 2.0 — стратегия стимулирования глобальной экспансии Китая / И. Лю, Е.Ф. Авдокушин [Электронный ресурс] // Мир новой экономики. — 2019. — С. 5–8. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/proekt-odin-poyas-odin-put-2-0-strategiya-stimulirovaniya-globalnoy-ekspansii-kitaya>
- 2 Исследовательская группа Центра глобальных связей и взаимодействия при Пекинском университете. Версия «Пояса и пути» 2.0 // Китай. — 2017. — № 5(139). — С. 30–35.
- 3 Вход к дракону. Кто боится Всемирной концепции Китая «Пояс и путь». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.svoboda.org
- 4 Bhattacharya A. China's Belt and Road: the new geopolitics of global infrastructure development. — URL: www.brookings.edu/uploads_20190419_bri_interview.pdf
- 5 Polemis D., Karlis T. The Belt and Road initiative. A geopolitical analysis. — URL: https://www.researchgate.net/publication/332350130_The_Belt_and_Road_initiative_A_geopolitical_analysis
- 6 Давид Б. Некоторые направления геополитики Китайской Народной Республики в Центральной Азии / Б. Давид [Электронный ресурс] // Центральная Азия и Кавказ. — 2010. — Т. 13, Вып. 4. — С. 3–7. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-napravleniya-geopolitiki-kitayskoy-narodnoy-respubliki-v-tsentralnoy-azii>
- 7 Slaughter A.M. International Relations, Principal Theories. — URL: https://scholar.princeton.edu/sites/default/files/slaughter/files/722_intlrelprincipaltheories_slaughter_20110509zg.pdf
- 8 Михалёв М.С. «Один пояс, Один путь» как новая внешнеполитическая стратегия КНР. Краткий анализ внутрикитайской дискуссии / М.С. Михалёв [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/308?locale=ru_RU

- 9 Johns M.B. “Beyond Infrastructure: Trade Facilitation Priorities for the Belt And Road Initiative”. — 2018. — URL: <https://blogs.worldbank.org/trade/beyond-infrastructure-trade-facilitation-priorities-belt-and-road-initiative>
- 10 Spatafora G. China’s Belt and Road — threat to or opportunity for the liberal order? — URL: <https://blog.politics.ox.ac.uk/chinas-belt-and-road-threat-to-or-opportunity-for-the-liberal-order/>
- 11 Cavanna T.P. “What Does China’s Belt and Road Initiative Mean for US Grand Strategy?”. — URL: <https://thediplomat.com/2018/06/what-does-chinas-belt-and-road-initiative-mean-for-us-grand-strategy/>
- 12 MERICS. “The BRI in Pakistan: China’s Flagship Economic Corridor”. — 2017. — URL: <https://www.merics.org/en/bri-tracker/the-bri-in-pakistan>
- 13 Широкая поступь Китая на Африканском континенте [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://interaffairs.ru/news/show/19588>
- 14 Шаолей Ф. Предпосылки и перспективы развития внешних стратегий Китая в новом веке / Ф. Шаолей [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://globalaffairs.ru/number/Odin-put—mnogo-vozmozhnostei-18151>
- 15 «Один пояс — один путь» ведет к новому мировому порядку [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/odin-poyas-odin-put-vedet-k-novomu-mirovomu-poryadku/>
- 16 Дуарте П. Инициатива «Пояс и путь» в Китае и ее влияние на Центральную Азию / П. Дуарте [Электронный ресурс]. — Режим доступа: saa-network.org
- 17 Ларин В. Новая геополитика для Восточной Евразии / В. Ларин [Электронный ресурс]. — 2018. — Режим доступа: <https://globalaffairs.ru/number/Novaya-geopolitika-dlya-Vostochnoi-Evrazii-19739>
- 18 Weidong L. Progress in Research on the Belt and Road Initiative // Acta Geographica Sinica. — 2018. — No. 73(4). — URL: <http://aoc.ouc.edu.cn/36/df/c9821a210655/page.htm>
- 19 Yin hong S. China’s Complicated Foreign Policy // European Council on Foreign Relations. — URL: <http://www.ecfr.eu/article/commentary/chinas-complicated-foreign-policy311562>
- 20 Blanchard J.F., “Revisiting the Resurrected Debate About Chinese Neocolonialism,” The Diplomat. — URL: <https://thediplomat.com/2018/02/revisiting-the-resurrected-debate-about-chinese-neocolonialism/>
- 21 Maini T.S. “Debt-Trap: China’s Invisible Hand Behind the BRI,” The Geopolitics. — 2018. — URL: <https://thegeopolitics.com/debt-trap-chinas-invisible-hand-behind-the-bri/>
- 22 The first “Belt and Road” Forum: Developing new Silk Roads. — URL: <https://www.oboreurope.com/en/first-belt-road-forum/>
- 23 Zhexin Z. The Belt and Road Initiative China’s New Geopolitical Strategy? — URL: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/projekt_papiere/Zhang_BCAS_2018_BRI_China_7.pdf
- 24 Никитаев В. Геополитика потоков против геополитики пространств / В. Никитаев [Электронный ресурс]. — 2018. — Режим доступа: <https://politconservatism.ru/thinking/geopolitika-potokov-protiv-geopolitiki-prostranstv>
- 25 Liu W., Dunford M., Gao B. A discursive construction of the Belt and Road Initiative: From neo-liberal to inclusive globalization. — URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11442-018-1520-y>
- 26 Yan Y.J. Developing 3 theories to explain the Belt and Road Initiative (BRI) on land: Part #1. — URL: <https://medium.com/yeojunyan>
- 27 Garlick J. The impact of China’s Belt and Road Initiatives: from Asia to Europe. — URL: <https://www.routledge.com/The-Impact-of-Chinas-Belt-and-Road-Initiative-From-Asia-to-Europe/Garlick/p/book/9780815396109>

Ф.Т. Кукеева, Д.К. Дюсебаев, А.К. Ордабаев, М.А. Утегенова

Қытайдың «Белдеу мен Жол» бастамасының теориялық аспектілері

Мақала Қытайдың «Белдеу мен Жол» бастамасын (БЖБ) зерттеудегі теориялық көзқарастарға арналған. БЖБ зерттеуінің аумағындағы аналитикалық орта бастаманың өзі сияқты қалыптасу үстінде. Мақала авторларының мақсаттары Қытай бастамасын зерттеудің теориялық тәсілдерін талдауға және БЖБ-ның теориялық және әдістемелік негізін зерттеудің негізгі бағыттарын анықтауға бағытталған. Реализм/неореализмді жақтаушылар Қытай бастамасын Қытай төңірегінде қолайлы стратегиялық кеңістікті қолдауға және әлемдегі Қытайдың экономикалық және саяси күшін нығайтуға бағытталған геосаяси құрылыс ретінде қабылдайды. Либерал/неолиберал көзқарастарды жақтаушылар БЖБ-сын Қытайдың Белбеу және Жолға қатысушы елдермен халықаралық ынтымақтастық стратегиясы ретінде қарастырады. Қытайдың экономикалық мүдделері либералды құндылықтарды пайдалануды көздейді, өйткені сол мүдделерді ұстап тұру үшін нарықты қажетті инфрақұрылым құруда пайдаланады. БЖБ табиғатын түсіндіру үшін конструктивизм теориясы да қолданылған. Академиялық ортада аумақтық/классикалық геосаясат және ағындардың жаңа геосаясаты/геосаясат 2.0 туралы пікірталастар жүреді. Ағындардың геосаясатында шешуші рөл ағымды ұйымдастыра және басқара алатын мемлекетке/акторге тиесілі. Жұмыста сондай-ақ жалпы қабылданған теориялық зерттеулердің шеңберінде қытайлық бастаманың теориясын іздеудің жаңа тәсілдері туралы айтылған. Мақала соңында авторлар БЖБ бойынша теориялық зерттеулердің жай-күйі және мақалада туындаған мәселелерге кешенді түрде қарау қажеттілігі туралы өз тұжырымдарын ұсынған.

Кілт сөздер: бастама «Белдеу мен Жол», теория, реализм, либерализм, конструктивизм, геополитика, геэкономика, ҚХР.

F.T. Kukeeva, D.K. Dyussebayev, A.K. Ordabayev, M.A. Utegenova

Theoretical approaches of the study of Chinese Belt and Road Initiative

The article is devoted to theoretical approaches of the study of Chinese Belt and Road Initiative. The analytical background of the study of BRI is just as the Initiative itself is in the process of realization. Authors of the article aim to analyze the theoretical approaches to the study of Chinese initiative and bring out the main trends of the study of the theoretical and methodological base of BRI. Supporters of realism/neorealism characterize Chinese initiative as a geopolitical construct aimed at maintaining a favorable strategic space around China and strengthening economic and political power of China in the world. Proponents of liberal / neoliberal approaches see BRI as a strategy for China's international cooperation with participating countries of the Belt and Road. Chinese economic interests involve the use of liberal values, as well as it uses the market to create necessary infrastructure to maintain those interests. Constructivism theory is also used to explain the nature of BRI. There are discussions in academic field regarding the geopolitics of territorial/classical and the new geopolitics of flows/geopolitics 2.0. In geopolitics of flows, the decisive role belongs to the state/actor, who is able to organize the flow and control it. The article also discusses new approaches to the search for the theory of Chinese initiative, which go beyond the generally accepted theoretical research. At the end of the article, authors present their conclusions about the condition of the theoretical research on BRI and the need for an integrated approach to the problems posed in the article.

Keywords: Initiative («Belt and Road»), theory, realism, liberalism, constructivism, geopolitics, geoeconomics, PRC.

References

- 1 Liu, Y., Avdokushin, A.F. (2019). Proekt «Odin poias, odin put» 2.0 — stratehiia stimulirovaniia hlobalnoi ekspansii Kitaia [“One belt, one road” project 2.0 — a strategy to stimulate China's global expansion]. *Mir novoi ekonomiki — World of new economics*, 5–8. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/proekt-odin-poyas-odin-put-2-0-strategiya-stimulirovaniya-globalnoy-ekspansii-kitaya> [in Russian].
- 2 Issledovatel'skaia hruppa Tsentra hlobalnykh svyazei i vzaimodeistviia pri Pekinskom universitete. Versiia “Poiasa i puti” 2.0 [Center for Global Relations and Interaction at Peking University. Version of the “belt and road” 2.0.]. (2017). *Kitai — China*, 5(139), 30–35 [in Russian].
- 3 Vkhod k drakonu. Kto boitsia vsemirnoi kontseptsii Kitaia “Poyas i put” [Entrance to the dragon. Who's Afraid of China's Worldwide Belt and Road Concept]. *www.svoboda.org* Retrieved from: www.svoboda.org [in Russian].
- 4 Bhattacharya, A. China's Belt and Road: the new geopolitics of global infrastructure development. *www.brookings.edu* Retrieved from: www.brookings.edu/uploads_20190419_bri_interview.pdf
- 5 Polemis, D., & Karlis, T. The Belt and Road initiative. A geopolitical analysis. *www.researchgate.net* Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/332350130_The_Belt_and_Road_initiative_A_geopolitical_analysis
- 6 David, B. (2010). Nekotorye napravleniia heopolitiki Kitaiskoi Narodnoi Respubliki v Tsentralnoi Azii [Some directions of the geopolitics of the People's Republic of China in Central Asia]. *Tsentralnaia Azii i Kavkaz — Central Asia and Caucasus*, 13, 4, 3–7. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-napravleniya-geopolitiki-kitayskoy-narodnoy-respubliki-v-tsentralnoy-azii> [in Russian]
- 7 Slaughter, A.M. International Relations, Principal Theories. *scholar.princeton.edu* Retrieved from: https://scholar.princeton.edu/sites/default/files/slaughter/files/722_intrelprincipaltheories_slaughter_20110509zg.pdf
- 8 Mikhalyov, M.S. “Odin poias, odin put” kak novaia vneshnepoliticheskaia stratehiia KNR. Kratkii analiz vnukritaiskoi diskussii [“One belt, One road” as a new foreign policy strategy of the PRC. A brief analysis of the domestic discussion]. *www.ogt-journal.com* Retrieved from: https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/308?locale=ru_RU [in Russian].
- 9 Johns, M.B. (2018). “Beyond Infrastructure: Trade Facilitation Priorities for the Belt and Road Initiative”. *blogs.worldbank.org* Retrieved from: <https://blogs.worldbank.org/trade/beyond-infrastructure-trade-facilitation-priorities-belt-and-road-initiative>
- 10 Spatafora, G. China's Belt and Road — threat to or opportunity for the liberal order? *blog.politics.ox.ac.uk* Retrieved from: <https://blog.politics.ox.ac.uk/chinas-belt-and-road-threat-to-or-opportunity-for-the-liberal-order/>
- 11 Cavanna, T.P. “What Does China's Belt and Road Initiative Mean for US Grand Strategy?”. *thediplomat.com* Retrieved from: <https://thediplomat.com/2018/06/what-does-chinas-belt-and-road-initiative-mean-for-us-grand-strategy/>
- 12 MERICS. (2017). “The BRI in Pakistan: China's Flagship Economic Corridor”. *www.merics.org* Retrieved from: <https://www.merics.org/en/bri-tracker/the-bri-in-pakistan>
- 13 Shirokaia postup Kitaia na Afrikanskom kontinente [China's wide tread on the African continent]. *interaffairs.ru* Retrieved from: <https://interaffairs.ru/news/show/19588> [in Russian].
- 14 Shaoley, F. Predposylki i perspektivy razvitiia vneshnikh stratehii Kitaia v novom veke [Backgrounds and Prospects for the Development of China's External Strategies in the New Century]. *globalaffairs.ru* Retrieved from: <https://globalaffairs.ru/number/Odin-put—mnogo-vozmozhnostei-18151> [in Russian].
- 15 “Odin poias — odin put” vedet k novomu mirovomu poriadku [“One belt — one road” leads to a new world order]. *russian-council.ru* Retrieved from: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/odin-poyas-odin-put-vedet-k-novomu-mirovomu-poryadku/> [in Russian].

- 16 Duarte, P. Initsiativa "Poiias i put" v Kitaye i ee vliianie na Tsentralnuiu Aziuu [Belt and Road Initiative in China and its Impact on Central Asia]. *caa-network.org* Retrieved from: caa-network.org [in Russian].
- 17 Larin, V. (2018). Novaia heopolitika dlia Vostochnoi Yevrazii [New geopolitics for Eastern Eurasia]. *globalaffairs.ru* Retrieved from: <https://globalaffairs.ru/number/Novaya-geopolitika-dlya-Vostochnoi-Evrazii-19739> [in Russian].
- 18 Weidong, L. (2018). Progress in Research on the Belt and Road Initiative, *Acta Geographica Sinica*, 73(4), Retrieved from: <http://aoc.ouc.edu.cn/36/df/c9821a210655/page.htm>
- 19 Yin hong, S. "China's Complicated Foreign Policy", European Council on Foreign Relations. *www.ecfr.eu* Retrieved from: <http://www.ecfr.eu/article/commentary/chinas-complicated-foreign-policy311562>
- 20 Blanchard, J.F. "Revisiting the Resurrected Debate About Chinese Neocolonialism", *The Diplomat*. *thediplomat.com* Retrieved from: <https://thediplomat.com/2018/02/revisiting-the-resurrected-debate-about-chinese-neocolonialism/>
- 21 Maini, T.S. (2018). "Debt-Trap: China's Invisible Hand Behind the BRI," *The Geopolitics*. *thegeopolitics.com* Retrieved from: <https://thegeopolitics.com/debt-trap-chinas-invisible-hand-behind-the-bri/>
- 22 The first "Belt and Road" Forum: Developing new Silk Roads. *www.oboreurope.com* Retrieved from: <https://www.oboreurope.com/en/first-belt-road-forum/>
- 23 Zhexin, Z. The Belt and Road Initiative China's New Geopolitical Strategy? *www.swp-berlin.org* Retrieved from: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/projekt_papiere/Zhang_BCAS_2018_BRI_China_7.pdf
- 24 Nikitayev, V. (2018). Heopolitika potokov protiv heopolitiki prostranstv [Geopolitics of flows versus geopolitics of spaces]. *politconservatism.ru* Retrieved from: <https://politconservatism.ru/thinking/geopolitika-potokov-protiv-geopolitiki-prostranstv> [in Russian].
- 25 Liu, W., Dunford, M., & Gao, B. A discursive construction of the Belt and Road Initiative: From neo-liberal to inclusive globalization. *link.springer.com* Retrieved from: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11442-018-1520-y>
- 26 Yan, Y.J. Developing 3 theories to explain the Belt and Road Initiative (BRI) on land: Part #1. *medium.com* Retrieved from: <https://medium.com/yeojunyan>
- 27 Garlick J. The impact of China's Belt and Road Initiatives: from Asia to Europe. *www.routledge.com* Retrieved from: <https://www.routledge.com/The-Impact-of-Chinas-Belt-and-Road-Initiative-From-Asia-to-Europe/Garlick/p/book/9780815396109>

A.B. Kuzembayeva, B.M. Balaubayeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: akuzembayeva@bk.ru)*

Women's empowerment issue: a new platform for the EU-Kazakhstan cooperation

Women's empowerment and gender equality feature prominently in the new European Union Strategy for Central Asia. They are referred to as cross-cutting issues, included in a wide range of areas such as human rights, private sector development, education, and job creation or preventing violent extremism. The EU positions itself as a reliable partner in designing and implementing adjustment policies in the region, having a strong interest in seeing Central Asia as a stable, rules-based and connected area. The objective of EU is to assist states to build its resilience through knowledge-sharing (training, monitoring, mentoring and advising) and financial aid. The EU acts as a facilitator, a mentor and a partner to enhance collaboration and partnerships to build resilient and responsive state. The strategy does link resilience to democracy. The EU continues to rhetorically support the discourse of "universal" liberal values such as a "rights-based" approach, good governance, democratization, modernization, accountability, free markets, etc. In order to enhance democracy, supporting women's empowerment is a critically important. The EU had developed a broad range of practices in gender equality and we believe that the adequate application the European model of gender equality could contribute to the implementation of an effective policy in this sphere in Kazakhstan and will expand EU-Kazakhstan mutual understanding and cooperation.

Keywords: EU, Central Asia, normative power, resilience, strategy, women's empowerment, gender equality.

Introduction

In 2019, the EU presented a new strategy for improving connectivity and cooperation between the EU and Central Asia. During the recent years, the European Union has become a full-fledged in Central Asia. It has strengthened its diplomatic presence and created new mechanisms for cooperation. The EU new extensive policy document reflects the previous lessons learned in years and substantive inputs by the EU and Central Asian states. The new strategy puts a new emphasis on promoting resilience, prosperity, and regional cooperation. Resilience has emerged as a key message in this strategy. Resilience is perceived as the capacity of states and societies to reform, thereby resisting and reeling from domestic and external crisis. The resilience epitomizes a shift in state-building discourses and practices from the liberal peace's emphasis on top-down institution-building to a bottom-up approach to organizing capacity-building support [1]. At this point, the resilience reorients local resources and practices and away from ready-made solutions, thus it lays a common ground for engagement.

The objective of EU is to assist states build their resilience through knowledge-sharing (training, monitoring, mentoring and advising) and financial aid. Accordingly, the EU can act as a facilitator, a mentor and a partner to enhance collaboration and partnerships to build resilient and responsive states. All this require promotion of inclusive and participatory governance, enhancement of human rights and constructive state-society relations.

In particular, the new Strategy addressed the question of the women's rights as critical agents of change. Fostering women's empowerment has featured prominently in the Strategy, which has been incorporated as crosscutting issue in such areas as human rights promotion, eliminating violence against women, private sector development, education and job creation, preventing violent extremism. It is a good opportunity for EU and Kazakhstan as well as other Central Asian states makes work these matters through continuous dialogue and concrete projects [2].

Since its independence, Kazakhstan has attached great importance to the incorporation of European standards into national regulations. Following the adoption of the new EU "road map" for Central Asia, it can be assumed that the EU-Kazakhstan further interaction also would include a two-way dialogue on different areas, including enhancing women's mobilization in different areas.

Methodology

The article focuses on the EU new strategy for Central Asia on building a more resilient society in the region and its role in opening up new perspectives of bilateral EU-Kazakhstan cooperation in such areas as supporting the development of human resources, including women's empowerment. The article uses an exploratory research design. The article is not intended to prove a specific causality. A document analysis approach also was followed in the present study. The document analysis is based on both primary and secondary sources. The primary sources include official documents of the EU, Kazakhstan government that assisted to reveal meaning, develop understanding, and discover insights relevant to the research problem. The secondary sources used consist of a combination of academic publications, newspapers from specialized media and reports by think tanks and research institutes.

Literature review

An analysis of the academic studies on the EU foreign policy indicated that from the beginning, the EU's external relations have been described by "a fundamental tension between a long-term reformist agenda and the aim to increase European security in the short term" [3]. EU is mostly characterized as a normative actor whose foreign policy goals and implementation methods are based on soft power resources. Normative power concept grounds its roots in social constructivism. Within this approach, the EU construct itself as 'liberal empire' and the power of the EU ideas relies on its capability to diffuse to others [4]. Normative power is determined by 'contagion, informational diffusion, procedural diffusion, transference, overt diffusion and the cultural filter'. The EU diffuses its norms by using non-violent means and that is why 'the most important factor shaping the international role of the EU is not what it does or what it says, but what it is'. In its previous Strategy for Central Asia, the EU considered good governance, the rule of law, democracy and the respect for human rights as the most important normative conditions to establish and guarantee security [5]. This choice stemmed from the fact that the EU found itself as a 'role model' and through its value-based initiatives (education, civil society and mass media promotion) and civil operations (border management, drug trafficking) sought to project its normative power in the region [6].

New resilience-building strategy of 2016 fits the EU image that takes a more facilitative and advisory approach, exercising a 'softer' sort of power [7]. The new resilience paradigm stipulates a much more pragmatic approach to international involvement. For instance, Schmidt argues that resilience is a more appropriate, realistic and much more promising source of empowerment by shifting focus from causal forces to consequences [8]. Theoretically, principled pragmatism implies that the EU should act in accordance with universal values (liberal ones in this case), but then follow a pragmatic approach which denies the moral imperatives of those universal categories. It is important to note that resilience is not a realist or neo-realist strategy as understood in International Relations theory. It is infusion component of realism into the achievement of universal values; in other words, "a rejection of liberal utopianism, but not of liberal ideals themselves" or "Realpolitik with European characteristics" [9]. Such principled pragmatism addresses the feasibility of power and interests while acknowledging that the norms can only be advanced when they are "anchored in a supportive configuration of power and interest" [10].

One thing is certain: resilience is connected to a liberal narrative. Building resilience is regarded as a transformative process, but this transformation closely follows a liberal strategy. According to the European Union's Global Strategy, building resilience encourages to sustainable growth and viable societies. The strategy does link resilience to democracy: "A resilient society featuring democracy, trust in institutions, and sustainable development lies at the heart of a resilient state" [11]. Hence, it marks that the EU continues to rhetorically support the discourse of "universal" liberal values such as a "rights-based" approach, good governance, democratisation, modernisation, accountability, free markets, etc.

The new EU Strategy for Central Asia confirms above-mentioned assumptions. It is called for a more pragmatic partnership "based upon strong mutual interests"; a "modern and non-exclusive" partnership to enable the region to become "a sustainable and closely interconnected economic and political space"; and a more resilient partnership "in anticipating and addressing the challenges" of socio-economic goals and security of the wider region [12]. The new strategy had better reflect the understanding of the region. The EU positions itself as a reliable partner in designing and implementing adjustment policies in the region, having a strong interest in seeing Central Asia as a stable, rules-based and connected area. The new strategy hence aims to forge a "stronger, modern and non-exclusive partnership with Central Asia". 'Resilience' in the new strategy quickly turns into an old rehearsal of democracy promotion, human rights, rule of law, and good governance

[13]. Jos Boonstra emphasized that the document is clear on the human rights issue as an essential element of relations [14]. Concerns about EU values which is being sacrificed for the sake of ‘principled pragmatism’ have not materialized. Instead, the EU avails itself of this opportunity to meet its commitment to strengthen grass-roots democracy within the Central Asian countries—in Uzbekistan and Kazakhstan in particular [13].

In order to enhance democracy, supporting women’s empowerment is a critically important. The EU had developed a broad range of practices in gender equality and we believe that the adequate application the European model of gender equality could contribute to the implementation of an effective policy in this sphere in Kazakhstan and will expand EU-Kazakhstan mutual understanding and cooperation.

Women’s empowerment policy in the EU

The European experience might help Kazakhstan (and maybe other Central Asian partners) to bring new impetus to their gender equality policies. In Europe “women’s agenda” is prioritized at the national state and the regional levels for a long time now. In most of the European countries, governments provide wide-ranging support to facilitate gender mainstreaming in planning and programming. In Sweden, for instance, there are specific government agencies like Special Minister for gender equality and Gender Equality Coordinator. The Swedish Government has also launched development program to strengthen gender mainstreaming in 59 government agencies [15].

Governments and political parties in the EU have established legislative and voluntary quotas to gender parity in politics. France, Belgium, Italy, Spain, and Portugal all elect their parliaments by relying on the quota system. Norway, Germany and Denmark adopted the quota for corporate boardrooms. Nowadays, parliament members in the EU comprised 69.8 % men and 30.2 % women [16].

At the EU level, the European Commission endeavors to focus on advancement equality in decision-making, preventing gender-based violence and promoting women’s rights worldwide under its Strategic Engagement for Gender Equality for 2016–2019. At the EU level, the European Commission endeavors to focus on advancement equality in decision-making, improving reconciliation and balance between work and family life, preventing gender-based violence and promoting women’s rights worldwide under its Strategic Engagement for Gender Equality for 2016–2019 through sharing of best practices between member states, raising awareness and funding projects. The Commission seeks to address low representation of women in the labor market by rational division of family-related responsibilities between both genders within the Directive on Work-Life Balance for Parents and Careers [17]. In 2018, as the part of the EU’s Rights, Equality and Citizenship programme, 3.7 million has been allocated to projects to encourage gender parity in public forums, in decision-making positions in politics and in the corporate sector and 15 million were granted to projects on preventing and addressing gender-based violence. Under its ‘Daphne initiative’ which had been incorporated into Rights, Equality and Citizenship Programme, the Commission is funding activities as transnational networks, mutual learning and awareness-raising aimed at eliminating gender-based violence [18]. The Commission follow up on the developments by relying on the European Institute for Gender Equality.

Furthermore, the EU has also involved civil society in advancing women’s rights. The largest umbrella organization of women’s associations in the EU is the European Women’s Lobby (EWL). The EWL launched its campaign for the 2019 European Parliament elections ‘50/50: Women for Europe, Europe for Women’ of the EWL, which aims to achieve equal representation of women and men in institutions at EU level.

Women’s empowerment has also become an essential element of the EU’s foreign policy areas such as development aid or security policy. The EU views women as a resource for peace and security, who are responsible for their own well-being by attracting women into all contexts like conflict analysis, dialogue facilitation, peace building, etc. For instance, the EU has several projects aimed at helping African countries to promote women’s engagement in peace and security.

According to the Council’s document entitled ‘Comprehensive Approach to the EU Implementation of the United Nations Security Council Resolutions 1325 and 1820 on Women, Peace and Security’, there is integral relationship between the issues of peace, security, development and gender equality. This means that along with the need to encourage women’s involvement in peace building, there is the necessity to bolster it by supporting development, such as the ensuring the full realization of women’s economic security and rights, including access to health services and education. That can be implemented through funding for civil society’s activities and working in tandem with civil society to push forward the peace process [19]. For instance, last year the EU has launched the project in Ukraine ‘Women as agents of change, peace building and conflict prevention at the grassroots level in Ukraine’ which is focused on promote women’s contribution to conflict

prevention processes by supporting NGO's and other local stakeholders in developing local action plans on UNSCR 1325 [20].

However, the EU catch its share of criticism for the soft law measures, since pan-European data show the slow progress in a number of areas. Women are still under-represented in decision-making positions in politics and business. In 2018, 18.4 per cent leaders of main political parties within the EU were women and only one in three deputy leaders was female. Women hold only 6.3 percent of public company board seats in the EU. Women still tend to earn on average 16 per cent less than men [21]. Regardless of shortcomings in EU practice of gender equality, Kazakhstan can gain additional experience.

Assessment of current situation in Kazakhstan

The Global Gender Gap Report — 2018 of the World Economic Forum, which is aimed to reflect gender-based disparities showed that Kazakhstan is ranked 60th out of 149 countries and lost 28 positions at once compared to 2013. Whereas Kazakhstan has over the years made substantial progress in promoting gender equality, this has largely not translated yet in greater equality in such cases as woman taking up more senior positions or in entering male-dominated sectors like security.

Since the late of 1990s, Kazakhstan has adopted the policy of encouraging gender equality policy. Kazakhstan was the first among Central Asian countries to establish a national coordination framework for promoting gender equality through the National Commission on Women, Family and Demographic Policy. A number of policies and laws have been adopted over such as the Gender equality strategy (2006–2016), the Law of State Guarantees of Equal Rights and Equal Opportunities of Men and Women in 2009 and the 2016 Concept of Gender and Family Policy of Kazakhstan–2030.

Gender Equality for 2006–2016 was one of the main policy documents representing a comprehensive policy approach to the gender inequalities issue in Kazakhstan and considered specific tasks like increasing representation of women of at least 30 per cent at the decision making level, training and promoting women-leaders through leadership schools and other education mechanisms; encouraging a more active NGO sector. An assessment made by 'OECD Gender policy delivery review' shows many planned elements of the Strategy were only partly implemented, often due to the limited awareness and understanding among line ministries and local executive bodies of the need to adopt a gender approach; a lack of funding, gender analysis skills and tools for gender mainstreaming; and limited overall government capacity to measure policy impacts.

The Concept on Family and Gender Policy for 2030 has adopted a dual approach to gender equality, where gender considerations are embedded in all policies, laws and regulations. Yet, little attention is given to gender mainstreaming in the design and implementation of mainstream sectorial policies as well as in the development of sector-specific guidelines and development of gender-disaggregated data.

In sum, during the post-independence period and at the heart of immense political, social and economic transitions, Kazakhstan has made remarkable achievements in promoting gender equality. However, Kazakhstan had adopted only a lower level of national machineries to deal with gender mainstreaming.

Kazakhstan has performed well in several fields such as providing equal access to education. Between 2013–2018 [22], Kazakhstan has almost reached gender parity in accessing education in terms enrolment in education. Women form the majority of students at universities making up 64 per cent at master's programs and 58 per cent at PhD programs [23]. Nonetheless, there are still considerable gaps in two main indicators as "economic participation and opportunity" and "political empowerment" and these indicators have slightly decreased in 2018 compared to 2013 [22]. The objective of women's 30 % representation at the decision-making level in accordance with the Beijing Platform for Action, adopted at the UN's Fourth World Conference on Women has not yet been reached.

Despite extensive legislative progress, there is insufficient understanding of gender mainstreaming in Kazakhstan and it has not been institutionalized in all areas. Yet, structural inequalities like gender pay gap, the gendered division of domestic labor and care persisted. There are still considerable gaps in two main indicators as 'economic participation and opportunity' and 'political empowerment' and these indicators have slightly decreased in 2018 compared to 2013 [22].

A long road still lies ahead, and it is high time to overcome the social and cultural barriers facing women. In Kazakhstan, occupational and family role of woman are not mutually exclusive. However, greater emphasis is placed on family responsibilities. Consequently, difficulties of balancing between family life and professional responsibilities force women to shy away from administrative and leadership positions during the child-rearing time, which overlap with the most demanding years of motherhood and prevent them from acquiring experience that would enable them to evolve. This indicates why women are less represented at high-level

positions especially in such sectors as economy or security sector, which require extensive background accumulated over time during the career growth. According to the Agency for Civil Service Affairs, 9.3 percent overall of the political civil servants are women, the percentage in senior executive positions only reached 4.1 percent (corpus A). The same is true of security sector. The proportion of women in military and police sectors remains very low: women holding decision-making positions in military is 3.6 percent, percentage of police women is 11.9 [24]. A survey conducted by Institute of Equal Rights and Equal Opportunities of Kazakhstan revealed that stereotype 'politics are not a women's business' is prevailed among men, because it impedes women's access to their traditional roles, and political activity in itself is too complex for women.

Despite differences in institutions and political culture, Kazakhstan could adopt some European approaches on building alternative governance models. As a basis the EU and Kazakhstan have an Enhanced Partnership and Cooperation Agreement that gives prominence to reinforcing cooperation in 29 key policy areas, including gender equality as well as the new regional EU-Central Asia strategy that stresses gender and woman empowerment as a field of cooperation. This sets the tone for several ways to move on cooperation, experience sharing and concrete new projects.

Conclusion

The EU does not have any on-going direct programming on women's empowerment in Kazakhstan. However, in the new Joint Communication, this issue was incorporated into all other goals as a cross-cutting issue and special initiatives was offered in different areas as countering domestic violence, business-to-business dialog, education, etc. In this regard, it might be useful to set concrete goals in such critical areas as improvement of work-life balance, female entrepreneurship, gender balanced corporate boards toward their implementation within the framework of existing mechanisms such as Human Rights Dialogue and Subcommittee on Justice and Home Affairs. In addition to these, the new strategy encourages the establishment of informal "EU-Central Asia Forum". Such gatherings facilitate horizontal and vertical dialogue between local civil society organizations and governments and develop bilateral analytical cooperation on burning issues of concern, including women's empowerment.

The EU and Kazakhstan might use their cooperation in education to strengthen the role of woman in Kazakhstan's society. In the new Strategy, quality education, employability and decent job opportunities for the young population and women are of long-term strategic importance for the EU that would 'help the region to meet the demands of rapidly changing technologies and provide the skilled workforce required to pursue economic diversification and attract foreign investors'. From this perspective, Kazakhstan's current efforts to foster women's empowerment and gender equality, including improving women's employability can be more productive through initiating common EU-Kazakhstan training and exchange program (twinning) of civil servants who will be responsible for coordinating and monitoring gender mainstreaming across various government bodies. This project can also be conducted through the EU's Central Asia Education Platform (CAEP) or Erasmus+ programme.

Finally, it is important to point out that Kazakhstan and the EU take similar views toward the regional interaction. Currently Kazakhstan is classified as an upper-middle-income country and no longer needs aid, so the EU places an emphasis on capacity-building projects with a regional dimension that entails establishing partnerships on sustainable connectivity. In turn, Kazakhstan cannot disregard the necessity to revive and give substance to its relations with its Central Asian neighbors and Afghanistan. Kazakhstan has contributed to the peace process and reconstruction of Afghanistan. In 2018, Kazakhstan, during its chairmanship-in-office of the UN Security Council, attached particular importance to regional challenges and Afghanistan, which are forced to confront numerous challenges, including increased terrorism, violent extremism, drug production and trafficking. Women could play an important role in stabilization efforts. Last year, the EU together with Kazakhstan and Uzbekistan decided to launch programme that will train and educate Afghan women in Central Asia. In the New Strategy for Central Asia, the EU reiterated its intention to pursue this course. The EU and Kazakhstan could extend this program or launch another one to help Afghani women improve their economic status.

The adoption of the new EU Strategy for Central Asia shows that EU tries to strengthen its visibility in Central Asia. Besides reiterating its call for the norms and values, the new joint communication voiced the EU's intention to advance its core political, economic and security interests across Central Asia through offering specific measures. All in all, the EU would increasingly play to its distinctive strengths through those areas in which it is most admired like education and investing in youth, regional cooperation, economic

modernization. Introducing new forms of dialogue on human rights issues like women's empowerment would have 'a real impact' and it is a new platform for convergence between the EU and Kazakhstan.

References

- 1 Chandler D. International statebuilding and the ideology of resilience // *Politics*. — 2013. — 33(4). — P. 276–286.
- 2 Kuzembayeva A. Potential for EU-Kazakhstan cooperation on women's empowerment. — URL: <https://eucentralasia.eu/2019/07/potential-for-eu-kazakhstan-cooperation-on-womens-empowerment/>
- 3 Demmelhuber T., Kaunert C. The EU and the Gulf Monarchies: Normative Power Europe in Search of a Strategy for Engagement // *Cambridge Review of International Affairs*. — 2014. — No. 27(3). — P. 575.
- 4 Manners I. Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? // *Journal of Common Market Studies*. — 2002. — No. 2(40). — P. 235–258.
- 5 Spaiser O.A. The EU as a Security Actor in Central Asia: Minor but not Marginal // *L'Europe en Formation*. — 2015. — No. 1(375). — P. 83–105.
- 6 Anghelescu, A.-M. European Union and Central Asia — Past Directions and Future Perspectives. — 2018.
- 7 Jonathan J. Varieties of Resilience: Studies in Governmentality. — Cambridge: Cambridge University Press, 2018. — P. 135.
- 8 Schmidt J. Intuitively neoliberal? Towards a critical understanding of resilience governance // *European journal of international relations*. — 2015. — No. 21(2). — P. 416.
- 9 Biscop S. The EU global strategy: realpolitik with European characteristics // *Security policy brief*. — 2016. — No. 75, June. Brussels: Egmont — The Royal Institute for International Relations. — P. 1–2.
- 10 Snyder J., Vinjamuri L. Principled pragmatism and the logic of consequences // *International Theory*. — 2012. — No. 4. — P. 438.
- 11 A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. June, 2016. — URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
- 12 Joint Communication on the EU and Central Asia: New opportunities for a stronger partnership. — URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/joint_communication_-_the_eu_and_central_asia_-_new_opportunities_for_a_stronger_partnership.pdf
- 13 Korosteleva E., Bossuyt F. The EU and Central Asia: New opportunities or 'the same old song'? Retrieved from <https://www.dahrendorf-forum.eu/the-eu-and-central-asia-new-opportunities-or-the-same-old-song/>
- 14 Boonstra J. Enough to do for the EU in Central Asia. — URL: <https://eucentralasia.eu/2019/06/new-eu-strategy-for-central-asia-first-reactions/>
- 15 Gender equality policy in Sweden. — URL: <https://www.government.se/4adb29/contentassets/efcc5a15ef154522a872d8e46ad69148/gender-equality-policy-in-sweden>
- 16 Statistical note on gender balance in politics: current situation and trends. — URL: https://eurogender.eige.europa.eu/system/files/events-files/gsd_note_wop.pdf
- 17 European Union: New Directive on Work-Life Balance for Parents and Caregivers. — URL: <https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/european-union-new-directive-on-work-life-balance-for-parents-and-caregivers/>
- 18 Implementation of the Daphne programme and other funds aimed at fighting violence against women and girls. — URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608857/IPOL_STU\(2019\)608857_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608857/IPOL_STU(2019)608857_EN.pdf)
- 19 Revised indicators for the Comprehensive approach to the EU implementation of the UN Security Council Resolutions 1325 and 1820 on women, peace and security. — URL: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12525-2016-INIT/en/pdf>
- 20 Women as agents of change, peace building and conflict prevention at the grassroots level in Ukraine. — URL: https://eeas.europa.eu/delegations/peru/63644/women-agents-change-peace-building-and-conflict-prevention-grassroots-level-ukraine_en
- 21 2018 Report on equality between women and men in the EU. — URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/950dce57-6222-11e8-ab9c-01aa75ed71a1>
- 22 The Global Gender Gap Report 2018. — URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf
- 23 OECD Gender Policy Delivery Review: Kazakhstan Highlights. — 2017.
- 24 URL: [Stat.gov.kz](http://stat.gov.kz)
- 25 EU grant to enable Afghan women to study in Uzbekistan, Kazakhstan. — URL: https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2019/08/27/feature-02

А.Б. Күзембаева, Б.М. Балаубаева

Әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту мәселесі: ЕО және Қазақстан ынтымақтастығының жаңа тұғырнамасы

Әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту және гендерлік теңдік мәселесі Орталық Азияға арналған Еуропалық Одақтың жаңа Стратегиясында айрықша орын алады. Олар адам құқықтары, жеке секторды дамыту, білім беру немесе және орындарын құру немесе зорлық-зомбылық, экстремизмнің алдын алу сияқты салалардағы өзекті мәселелер ретінде көрінеді. ЕО Орталық Азияның ережелер мен

өзара тәуелділікке негізделген тұрақтылық аймағына айналуды көздейтін құрылымдық жаңарту саясатын әзірлеуде және жүзеге асыруда сенімді әріптес ретінде көрінеді. ЕО басты мақсаты аймақ мемлекеттерінің икемділігін нығайтуда олармен білім алмасумен (оқыту, мониторинг, тәлімгерлік және кеңес беру) және қаржылық көмек берумен айқындалады. ЕО икемді және тиімді мемлекетті қалыптастыру жолында ынтымақтастық пен серіктестікті кеңейту аясында делдал, тәлімгер және серіктес ретінде әрекет етеді. Стратегияға сәйкес, икемді мемлекетті тек демократияны дамыту арқылы құруға болады. ЕО «әмбебап» либералды құндылықтарды, оның ішінде, құқықтық негіз, тиімді басқару, демократияландыру, модернизация, есеп беру, еркін нарықтар және т.б. сияқты пікірталастарды риторикалық түрде қолдайды. Демократияны нығайтуда әйелдердің мүмкіндіктерін мен құқықтарын кеңейту өте маңызды мәселе болып табылады. ЕО гендерлік теңдікті қолдауда үлкен тәжірибе жинақтады және гендерлік теңдіктің еуропалық үлгісін тиісінше пайдалана білу арқылы Қазақстанда тиімді саясатты жүзеге асыруға ықпал етеді және ЕО мен Қазақстан арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықты кеңейтеді деп ойлаймыз.

Кілт сөздер: ЕО, Орталық Азия, нормативтік күш, икемділік, стратегия, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту, гендерлік теңдік.

А.Б. Кузембаева, Б.М. Балаубаева

Проблема расширения прав и возможностей женщин: новая платформа для сотрудничества ЕС и Казахстана

Вопросы расширения прав и возможностей женщин и гендерного равенства занимают видное место в новой Стратегии Европейского союза для Центральной Азии. Они отражены в качестве сквозных вопросов в рамках таких областей, как права человека, развитие частного сектора, образование и создание рабочих мест или предотвращение насильственного экстремизма. ЕС позиционирует себя как надежного партнера в разработке и реализации политики структурной перестройки в регионе, проявляя серьезную заинтересованность в превращении Центральной Азии в зону стабильности, основанную на принципах взаимозависимости. Целью ЕС является оказание помощи государствам в укреплении их стрессоустойчивости путем обмена знаниями (обучение, мониторинг, наставничество и консультирование) и финансовой помощи. ЕС выступает в качестве посредника, наставника и партнера в деле расширения сотрудничества и партнерских отношений для создания стрессоустойчивого и эффективного государства. Согласно Стратегии, достижение стрессоустойчивости возможно через развитие демократии. ЕС продолжает риторически поддерживать дискуссию об «универсальных» либеральных ценностях, таких как правовой подход, благое управление, демократизация, модернизация, подотчетность, свободные рынки и т.д. Для укрепления демократии поддержка расширения прав и возможностей женщин является критически важным вопросом. В ЕС накоплен довольно обширный опыт в области поддержки гендерного равенства, и мы считаем, что надлежащее применение европейской модели гендерного равенства может способствовать реализации эффективной политики в этой сфере в Казахстане и расширит взаимопонимание и сотрудничество между ЕС и Казахстаном.

Ключевые слова: ЕС, Центральная Азия, нормативная сила, устойчивость, стратегия, расширение прав и возможностей женщин, гендерное равенство.

Zh.S. Mazhitova¹, B.K. Kamzayev¹, K.M. Atanakova²

¹*Astana Medical University, Nur-Sultan, Kazakhstan;*

²*Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: mazhitova_69@mail.ru)*

A.F. Dubitsky as a sapper of the 29th Rifle Division: highlights of biography and frontline life (based on the materials of the archive of Nur-Sultan)

The article covers the highlights of the biography and the heroic path of a sapper and front-line newspaperman of the 29th Rifle Division named Andrei Fedorovich Dubitsky (1915–2005), based on the materials of the archive of Nur-Sultan. A.F. Dubitsky was born in the Cossack village of Akmolinskaya stanitsa, which is one of the constituent parts of the city of Akmolinsk. In 1931, he graduated from a seven-year school in Akmolinsk and entered the Omsk Art College. In 1936, having successfully graduated from college, he returned to Akmolinsk and began to work as a teacher of drawing and drafting in 5–10th grades. He collaborated with “Socialist construction” and “Akmola truth” newspapers on a part-time basis. A.F. Dubitsky loved to write poems, essays, stories, drawings about the daily life of his city. In December 1941, he was drafted into the Red Army by mobilization and enlisted as a soldier in the 78th separate sapper battalion of the 29th rifle division, which was formed in Akmolinsk and Karaganda. In January 1943, F. Dubitsky was promoted from a soldier to a junior lieutenant and he was appointed an executive secretary of “Soviet Bogatyr” division newspaper. In this position, together with the 72nd Guards Rifle Division, he left Stalingrad for Kursk Bulge. The harsh front-line daily routine of a fighter A.F. Dubitsky was reflected in hundreds of notes, dozens of life-drawings (mainly portraits of soldiers and commanders), and his own poems. Together with the 72nd Guards Krasnograd Red Rifle Division, he went through Ukraine, Moldova, Romania, Czechoslovakia, Austria, Transylvania, Hungary, and he was in Bucharest, Budapest, Vienna, Bratislava and Prague. He ended the war in the same 72nd Guards Division as a senior lieutenant, executive secretary of the Soviet Bogatyr division newspaper. A.F. Dubitsky was awarded for the combat and labor exploits, i.e., two orders of the Patriotic War, “For courage”, “For the defense of Stalingrad”, “For the capture of Budapest”, “For labor valor”, “For distinguished labour”, “For the development of virgin and fallow lands” medals and other awards. He is an author of the collections of short stories named “Donin Kindergarten”, “Forged Helmet”, “Smile”, “Raspberry Blagovest”, novels “Barrier”, “Sultry Interfluve”, “Hard Life”, books of local history “Akmola — the glorious city”, “Where Ishim flows”, “Let’s walk along the streets of Tselinograd”, “Tablets of history” and others. The article notes that the main highlights of A.F. Dubitsky’s biography and front line will become an eternal example, evoking pride and respect among not only the members of present generation, but also the future one.

Keywords: The Great Patriotic War, front, Victory, Battle of Stalingrad, Kazakhstan, A.F. Dubitsky.

Introduction

It is no exaggeration to say that one of the main historical events of the 20th century was the Victory of the Soviet Union in the Great Patriotic War, the 75th anniversary of which is celebrated this year.

Unfortunately, recently researchers and scholars in historiography have attempted to “popularize” the discourse, which calls into question the historical role and contribution of the Soviet Union to the Victory during the Second World War. The desire to rewrite the history of not only the Second World War, but also the Great Patriotic War not only affects the change in the nature of the research subject, but also leads to a distortion of historical memory in the minds of contemporaries and descendants about the events of that time. Under these conditions, it is quite natural for the researchers to increase their responsibility for further objective study of the labor and front-line heroism of the Soviet people based on archival materials.

Those who fought for their homeland bore all the brunt of war, and we owe them a peaceful life today. The heroism of Soviet soldiers will never lose its significance and relevance, since it is an example of overcoming the most difficult real-life challenge. The main source of this great Victory was the absolute unity of the front and home front. The endless support of the people increased the strength of the Soviet army in battles with the sworn enemy, increasing military power.

The war came to every house, and every republic gave everything possible to achieve a common victory and defeat Nazi Germany. Kazakhstan, along with other republics, made a significant contribution to the Victory of 1945, i.e., being the front arsenal, the republic supplied equipment and food to the front, thereby

providing large-scale economic support to the units. In addition, Kazakhstan, along with other Soviet republics, took an active part in the battles of the Great Patriotic War and made a huge contribution to the Victory. Kazakhstan sent 1 200 thousand people to the front, including “82 thousand communists (2/3 of the pre-war number), 242 thousand Komsomol members (almost 70 %) and 5 183 women and girls, as well as 700 thousand army and special construction units” [1; 450]. During the war years, military divisions were formed on the territory of the republic and took a direct part in the fighting — 12 rifle divisions and 4 cavalry divisions, as well as separate brigades, regiments and battalions.

It should be noted that according to article 1 of the Law “On General Military Duty” of September 1, 1939, military service in the Workers’ and Peasants’ Red Army was an honorable duty of the USSR citizens. According to article 3 of the same Law “All men — citizens of the USSR — are obliged to serve in the armed forces of the USSR without distinction of race, nationality, religion, educational qualification, social origin and position” [2]. Service in the Red Army was considered not only a common military duty, but also was the honorable duty of citizens of the USSR. After the outbreak of Great Patriotic War, the State Defense Committee on September 17, 1941 adopted Decree No. GKO-690 “On Compulsory General Military Education for Citizens of the USSR”, according to which males from 16 to 50 years old were given in-service military affairs trainings. In paragraph 5, attention was drawn to the fact that “during military training, special attention should be paid to drill, mastering a rifle, machine gun, mortar and hand grenade, to chemical defense, digging trenches and disguise, as well as to tactical training of a single soldier and squad” [3]. Having worked at the machine, all residents of Akmolinsk rushed to military training [4; 205]. According to the archive of Nur-Sultan, about 37 thousand people left Akmolinsk (the name of this city in 1941. — *authors.*) as volunteers during the first six months of the war [4; 205].

In addition to them, the military units of the Soviet troops were replenished with 9 783 soldiers, drafted into the army in the 310th, 387th, 29th rifle divisions and 106th national cavalry divisions formed in Akmolinsk and Karaganda [4; 17].

Methodology and research methods

One of the requirements issued to modern history researchers is a shift from descriptive style to methodological analysis of historic facts, from a mere statement of historic events to comparative analysis of material. This allows to reveal problems of a studied topic and certain aspects of the historic process (which by force of conjuncture or other reasons were left out by scientists), to objectively contrast them and on the basis of that identify perspectives for future research in order to provide knowledge continuity in the evolvement of scientific thought.

In the article, we used general and special scientific methods of historic research (such as the method of objectiveness).

Discussion

This article focuses on the heroism of the sapper of the 29th Rifle Division, the war correspondent of the Soviet Bogatyr division newspaper, the honored cultural worker of Kazakhstan, the honorary citizen of Akmola, now a city of Nur-Sultan, Andrei Fedorovich Dubitsky. Talking about him as a person and about his personality is difficult, but at the same time fascinating, since we are talking about a person with an interesting fate.

Andrei Fedorovich Dubitsky was born on October 30, 1915 in the Cossack village of Akmolinskaya stanitsa, which was one of the constituent parts of Akmolinsk. In 1931, he graduated from a seven-year school in Akmolinsk and entered the Omsk Art College. In 1936, having successfully graduated from college, he returned to Akmolinsk and began to work as a teacher of drawing and drafting in 5–10th grades. He collaborated with the “Socialist construction” and “Akmola truth” newspapers on a part-time basis. A.F. Dubitsky loved to write poems, essays, stories, drawings about the daily life of his city.

After the outbreak of war in December 1941, he was drafted into the Red Army by mobilization and enlisted as a soldier of the 78th separate combat engineer battalion of the 29th rifle division, which was formed in Akmolinsk. The battles near Stalingrad are especially memorable for him, as he took a direct part in it in the 29th division from July 1942 (from the very beginning until its full ending). Andrei Fedorovich was at the forefront almost daily meeting with people. Compiled materials formed the basis of notes on the front-line life of soldiers. As a miner-sapper and a front-line newspaperman, he had a lot to see and deal with the division and fellow soldiers. The sapper service during the war was dangerous and difficult: “The sappers, these great war workers, were always given some kind of work, sometimes the most incredible one. They went first on

the offensive, making passages through minefields and wire fences, building blown-up bridges, constructing ferry. When leaving, they were the last. The division sometimes was located around tens of kilometers away. Risking to fall directly into the enemy's hands, they still mined roads and tank-accessible areas, disposed mini-surprises at the places where it was possible, blew up bridges and water pumps, steam locomotives and rails. When searching, they always accompanied the scouts. At the ferry, they got wet in the water for days being on duty at the berths under bombardments and shelling. On the defensive, night and day they had been digging the ground, building command post, defiladed emplacement, earth-and-timber emplacements, dugouts for brass, disinfection plants, baths, dryers, performing dozens of large and small tasks. They remained themselves without dugouts — there was no time left for their own welfare improvement. They slept wherever and however they could. During their long stops, as soon as it seemed that everything had already been done, that it was finally possible to build dugouts for themselves, an order to relocate was usually received. As the division was relocated, everything that had been done with such difficulty usually flew to dust. In a new place, it all started a new" [5; 29].

A photo. Andrey Fedorovich Dubitsky, a soldier of the 78th separate combat sapper battalion of the 2nd Rifle Division. Stalingrad Front. Volga-Don interfluve. July 1942 (State Archive of Nur-Sultan. F. 362. I. 3. Case 51. Sh. 7)

It was especially hard for the fighters of the 29th division near Stalingrad. The battle of Stalingrad is called the greatest. Indeed, humankind has not known yet such a battle, neither in a scale nor in historical significance. The iron wave of the German offensive crashed Stalingrad. As a result of the defeat of the many-thousand-strong group of Field Marshal Paulus, the legend of the invincibility of the German army was finally dispelled. The Red Army achieved a radical change during the Great Patriotic War and seized the initiative.

Memoirs of fellow soldiers, personal impressions of A.F. Dubitsky about the Battle of Stalingrad was reflected in his book, where he clearly defines the goal of addressing this topic: “The tasks that I set for myself are very modest — in a popular way to tell young people who do not really know what war is about the greatest calamity of our peoples, about how much blood was sacrificed for the freedom and independence of the Soviet Motherland” [5; 5].

During the Battle of Stalingrad A.F. Dubitsky was temporarily appointed a literary employee of “Soviet Bogatyr” division newspaper (instead of the deceased literary employee Lieutenant Tarasevich) [6; 19]. Andrei Fedorovich, together with the bandmaster of the brass band Lev Markov, created the “Song of the Fighters of the 29th Division”:

*Наши лица опалило пламя,
Нас оваял славой Сталинград* [6; 136].

*Flames burned our faces
We were captured by the glory of Stalingrad.*

(Translation. — authors)

But the song, as the author recalled, did not take root. “Firstly, the text and music were not entirely successful, and, secondly, the division was soon transformed from the 29th to the 72nd Guards: the old words lost their meaning. I had to think about a new song” [6; 137]. A.F. Dubitsky started to write the lyrics of the new marching division song again, Sergeant Vasily Mogutov was entrusted to write music.

In the joint creative tandem, a marching “Song of the Fighters of the 72nd Guards Division” appeared. Here is a small excerpt of it:

*Вьюги да бураны, степи да курганы,
Грохот канонадный, дым пороховой.
Над страной любимой, на земле родимой
В зареве пожара не смолкает бой.
Мы идем к победам, страх для нас неведом —
Не обманет пуля, штык не подведет!
Гвардейцам-акмолинцам по донским станицам
Путь пролег широкий, путь один — вперед [6; 139].*

*Blizzards and snowstorms, steppes and barrows,
The rumble of cannonade, powder smoke.
Above the beloved country, on the beloved land
In the glow of the fire the battle does not cease.
We head for victories; fear is unknown to us —
The bullet won't deceive, the bayonet won't fail!
To Akmola guards in the Don villages
The path is wide, the path is one — forward.*

(Translation. — authors)

A.F. Dubitsky told: “It was written in one night. To my own accompaniment on a trophy accordion, Mogutov sang it in front of the members of political department and staff officers. They liked the song. And when, on March 4, the first columns of the division from the village of Buzinovskaya went to the Voroponovo railway station to load into the cast, the marching “Song of the 72nd Guards” was already sounded over their ranks. Not so well-made song was sung from the heart, putting a feeling into it, because it was their own song, which was close, understandable to everybody. They sang it on hikes, on halts, in dugouts near tin-fired stoves, at amateur performances, at drunken soldiers’ revels. It was played by a divisional brass band, printed in leaflets and newspapers. It was carried from Stalingrad to Prague and returned home” [6; 140].

In January 1943, F. Dubitsky was promoted from soldier to junior lieutenant and was also appointed executive secretary of the Soviet Bogatyr division newspaper. In this position, together with the 72nd Guards Rifle Division, he left Stalingrad for Kursk Bulge. The harsh front-line daily routine of a fighter A.F. Dubitsky was reflected in hundreds of notes, dozens of life-drawings (mainly portraits of soldiers and commanders), in his own poems.

A.F. Dubitsky’s drawing. After the attack. September 26, 1944
(State Archive of Nur-Sultan. F. 362. I. 3. Case. 51. Sh. 4)

Together with the 72nd Guards Krasnograd Red Rifle Division, he went through Ukraine, Moldova, Romania, Czechoslovakia, Austria, Transylvania, Hungary, and he was in Bucharest, Budapest, Vienna, Bratislava and Prague. During the war he was slightly wounded: “...once we were blown up on the road by an anti-tank mine, escaped with severe bruises, shiners, abrasions” [6; 17]. He ended the war in the same 72nd Guards Division as senior lieutenant, executive secretary of the Soviet Bogatyr division newspaper.

After the war, A. Dubitsky was demobilized and returned to Akmolinsk. The whole post-war life of A.F. Dubitsky was associated with the literary field, he went through all stages of career growth — from the literary secretary of the “Akmolinskaya Pravda” newspaper to the head of the department of culture and

consumer services of the “Tselinogradskaya Pravda” newspaper, from the executive secretary of the newspaper to the honored cultural worker of Kazakhstan. So, he got a job in the newspaper in 1947, then he worked as a literary, executive secretary of the “Akmolinskaya Pravda” newspaper (1947–1956), after that he worked as the head of the editorial culture department (1956–1961), then the head of the literature and art department of the “Tselinny Krai” newspaper and head of the department of culture and consumer services of the “Tselinogradskaya Pravda” newspaper (1961–1978).

Upon retiring, A.F. Dubitsky did not interrupt connection with Akmolinskaya Pravda newspaper, systematically publishing notes, articles, essays, and stories on its pages (in other newspapers and magazines).

He is the author of the collections of short stories titled “Donin’s Kindergarten”, “Forged Helmet”, “Smile”, “Raspberry Evangelism”, “The Barrier”, “The Sultry Interfluvium”, “The Hard Years”, books of local history titled “Akmola — the city of glorious”, “Where Ishim flows”, “Let’s walk along the streets of Tselinograd”, “Tablets of history” and others [6; 18]. The archive preserved A.F. Dubitsky’s front-line album of with his drawings about the front life of soldiers, full, on the one hand, of drama from the tragic events during the war, on the other hand — sincere love for fellow soldiers, for the land and homeland...

Conclusions

A.F. Dubitsky was an honored cultural worker of Kazakhstan (February 18, 1970), a pensioner of republican significance (December 19, 1977), an honorary citizen of Akmola (November 15, 1995), a member of the Union of Writers of Kazakhstan (March 30, 1961) [6; 20].

A.F. Dubitsky’s glorious military and labor path was awarded, i.e., two orders of World War II, “For courage”, “For the defense of Stalingrad”, “For the capture of Budapest”, “For labor valor”, “For labor distinction”, “For the development of virgin and fallow lands” medals and other awards.

A.F. Dubitsky was a member of the Union of Writers of the USSR, a member of the Society for the Protection of Cultural Monuments of the Kazakh SSR, took part in the Fifth, Sixth and Seventh Congress of Writers of Kazakhstan. This man had tremendous fortitude. He was faithful to the front-line brotherhood, his courage and fearless heroism played a huge role in the victory over fascist Germany, and the life and front-line path became an eternal role model, evoking pride and respect not only of the present generations, but also of future ones.

References

- 1 История Казахской ССР. — Т. 4. — Алматы: Атамұра, 2009. — 768 с.
- 2 Закон СССР «О всеобщей воинской обязанности» от 1.09.1939 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wikisource.org/wiki>
- 3 Некоторые статистические материалы по истории Второй мировой войны [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194109/gko_0690.html
- 4 Ақмолинцы — на фронте и в тылу. — Астана: ИД «Сарыарқа», 2010. — 430 с.
- 5 Государственный архив г. Нур-Султан (ГА г. Нур-Султан). — Ф. 362. — Оп. 1. — Д. 1.
- 6 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1.

Ж.С. Мажитова, Б.Қ. Камзаев, Қ.М. Атанакова

29-шы атқыштар дивизиясының сапері А.Ф. Дубицкий: өмірбаянына және майдандағы өміріне шолу (Нұр-Сұлтан қ. мұрағатының материалдары бойынша)

Мақалада Нұр-Сұлтан қаласының мұрағатындағы материалдар негізінде 29-шы атқыштар дивизиясының сапері әрі майдангер-газетші Андрей Федорович Дубицкийдің (1915–2005) өмірбаяны мен ерлік әскери жолы баяндалған. А.Ф. Дубицкий Ақмола қаласының құрамына кіретін негізінен казактар мекен еткен Ақмолинская деп аталған бөлігінде дүниеге келген. Ол 1931 жылы Ақмола қаласындағы жеті жылдық мектепті бітіріп, Омбы көркемсурет училищесіне оқуға түседі. Аталған оқу орнын 1936 ж. жақсы аяқтаған соң Ақмолаға қайтып оралады да, 5–10 сыныптардың сурет және сызу сабақтарының мұғалімі болып жұмысқа орналасқан. Қосалқы түрде «Социалистическая стройка» және «Ақмолинская правда» газеттерінде жұмыс істеген. А.Ф. Дубицкий өлеңдер, қысқа әңгімелер, мақалалар жазуды жақсы көрген және оларды өз суреттерімен безендіре білген, бұл шығармалары негізінен өзінің туған

каласына, ондағы күнделікті өмірге арналып отырған. Ол 1941 ж. желтоқсан айында мобилизация тәртібінде Қызыл Армия құрамына шақыртылып, Ақмола мен Қарағандыда жасақталған 29-шы атқыштар дивизиясының 78-ші дербес саперлік батальонына қатардағы жауынгер ретінде қабылданған. А.Ф. Дубицкий 1943 ж. қаңтар айында қатардағы жауынгерден кіші лейтенант шеніне ауыстырылған, сондай-ақ, «Советский богатырь» дивизиялық газетінің жауапты хатшысы болып тағайындалған. Осы лауазымда 72-ші гвардиялық атқыштар дивизиясымен бірге ол Сталинградтан Курск Доғасына шығады. Жауынгер А.Ф. Дубицкийдің соғыс жылдарында бастан кешкен күнделікті өмірі өзі жазған жүздеген естеліктерінде, өмірден алынған ондаған суреттерінде (негізінен жауынгерлердің, командирлердің портреттері), шығарған өлеңдерінде айқын бейнеленген. Қызыл Тулы Красноград 72-ші гвардиялық дивизиясы құрамында ол Украина, Молдова, Румыния, Чехословакия, Австрия, Трансильвания, Венгрия жерлерін басып өткен, Бухарест, Будапешт, Вена, Братислава мен Прага қалаларында болған. Андрей Федорович соғысты осы 72-ші гвардиялық дивизия құрамында аға лейтенант эскери шенінде, «Советский богатырь» дивизиялық газетінің жауапты хатшысы лауазымында аяқтаған. Соғыстағы және еңбектегі ерліктері үшін А.Ф. Дубицкий Отан соғысының екі орденімен, «Ерлігі үшін», «Сталинградты қорғағаны үшін», «Будапештті азат еткені үшін», «Еңбектегі ерлігі үшін», «Еңбектегі ерекшелігі үшін», «Тың және тыңайған жерлерді игергені үшін» төсбелгілерімен және өзге мадақтау түрлерімен марапатталған. «Донин садик», «Кованый шлем», «Улыбка», «Малиновый благовест» атты әңгімелер жинақтарының, «Заслон», «Знойное междуречье», «Лихолетье» повестерінің, өлкетану бағытындағы «Ақмола – город славный», «Где течет Ишим», «Пройдемся по улицам Целинограда», «Скрижали истории» т.б. кітаптардың авторы. Мақалада А.Ф. Дубицкийдің өмірбаяны мен соғыс жылдарындағы өмірінің негізгі жолы өскелең ұрпақ үшін мақтаныш және ризашылық сезімін тудыратын өшпес үлгі болып қала беретіні баса айтылған.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, соғыс жылдары, жеңіс, Сталинград шайқасы, Қазақстан, А.Ф. Дубицкий.

Ж.С. Мажитова, Б.К. Камзаев, К.М. Атанакова

Сапер 29-й стрелковой дивизии А.Ф. Дубицкий: страницы биографии и фронтовой жизни (по материалам Архива г. Нур-Султан)

В статье освещены основные страницы биографии и героического военного пути сапера и фронтового газетчика 29-й стрелковой дивизии Андрея Федоровича Дубицкого (1915–2005), основанные на материалах Архива г. Нур-Султан. А.Ф. Дубицкий родился в казачьей станице Акмолинская, являвшейся одной из составных частей города Акмолинска. В 1931 г. он окончил семилетнюю школу в Акмолинске и поступил в Омское художественное училище. В 1936 г., успешно окончив училище, вернулся в Акмолинск и стал работать учителем рисования и черчения в 5–10 классах. По совместительству сотрудничал в газетах «Социалистическая стройка» и «Акмолинская правда». А.Ф. Дубицкий любил писать стихи, очерки, рассказы, рисунки о повседневной жизни своего города. В декабре 1941 г. по мобилизации призван в Красную Армию и зачислен рядовым 78-го отдельного саперного батальона 29-й стрелковой дивизии, сформировавшейся в Акмолинске и Караганде. В январе 1943 г. Ф. Дубицкий из рядовых был произведен в младшие лейтенанты, а также назначен ответственным секретарем дивизионной газеты «Советский богатырь». В этой должности вместе с 72-й гвардейской стрелковой дивизией из Сталинграда он выехал на Курскую Дугу. Суровая фронтовая повседневность бойца А.Ф. Дубицкого нашла отражение в сотнях заметок, десятках рисунков с натуры (в основном портреты бойцов и командиров), сочиненных им стихах. Вместе с 72-й гвардейской Красноградской Краснознаменной стрелковой дивизией он прошел через Украину, Молдавию, Румынию, Чехословакию, Австрию, Трансильванию, Венгрию, был в Бухаресте, Будапеште, Вене, Братиславе и Праге. Войну закончил в той же 72-й гвардейской дивизии старшим лейтенантом, ответственным секретарем дивизионной газеты «Советский богатырь». За боевые и трудовые подвиги А.Ф. Дубицкий был награжден двумя орденами Отечественной войны, медалями «За отвагу», «За оборону Сталинграда», «За взятие Будапешта», «За трудовую доблесть», «За трудовое отличие» и другими наградами. Он автор рассказов «Донин садик», «Кованый шлем», «Улыбка», «Малиновый благовест», повестей «Заслон», «Знойное междуречье», «Лихолетье», книг краеведческого направления «Ақмола — город славный», «Где течет Ишим», «Пройдемся по улицам Целинограда», «Скрижали истории» и др. В статье отмечено, что основные страницы биографии и фронтового пути А.Ф. Дубицкого станут вечным примером, вызывающим гордость и уважение не только у нынешнего, но и будущего поколения.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, фронт, Победа, Сталинградское сражение, Казахстан, А.Ф. Дубицкий.

References

- 1 *Istoriia Kazakhskoi SSR [History of the Kazakh SSR]*. (2009). Almaty: Atamura [in Russian].
- 2 Zakon SSSR “O vseobshchei voinskoi obyazannosti” ot 01.09.1939 h. [The law of the USSR “On universal military duty” from 1.09.1939] (n.d.). *base.garant.ru*. Retrieved from <https://ru.wikisource.org/wiki> [in Russian].
- 3 Nekotorye statisticheskie materialy po istorii Vtoroi mirovoi voiny [Some statistical materials on the history of the Second World War] (n.d.). *base.garant.ru*. Retrieved from http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194109/gko_0690.html [in Russian].
- 4 *Akmolintsy — na fronte i v tylu [Citizens of Akmolinsk — at the front and in the home front]* (2010). Astana: ID “Saryarka” [in Russian].
- 5 *Hosudarstvennyi arkhiv h. Nur-Sultan [The State Archive of the city of Nur-Sultan] (GA h. Nur-Sultan), 362, 1, 1* [in Russian].
- 6 *GA h. Nur-Sultan [State Archive of the city of Nur-Sultan], 61, 7, 1* [in Russian].

З.Г. Сактаганова

*Центр этнокультурных и историко-антропологических исследований,
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: zaureshb3@mail.ru)*

Женская повседневность на фронтах Великой Отечественной войны (на основе материалов Комиссии по истории Великой Отечественной войны)

Статья посвящена исследованию повседневной жизни казахстанских женщин на фронтах Великой Отечественной войны. Цель данного исследования — актуализация внимания на проблемных моментах женской фронтовой повседневности (трудности, быт, мужской шовинизм, насилие). Автором на материалах интервью, собранных Комиссией по истории Великой Отечественной войны (Научный архив ИРИ РАН, ф. 2), повествуется об истории повседневной жизни женщин Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны. Отслежены некоторые сюжеты судеб и истории участия казахстанских девушек в войне; приведены фрагменты стенограмм бесед с ними в период Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, история Казахстана, Комиссия Минца, советские женщины, женщины на фронте, женская повседневность.

Введение

Осенью 1941 г., в первые месяцы Великой Отечественной войны, возник вопрос о необходимости накопления и сохранения материалов по истории Великой Отечественной войны. В сентябре 1941 г. на расширенном заседании Президиума Академии наук СССР была поставлена одна из главных задач перед Институтом истории АН СССР — составление летописи войны. Из записей дневников И.И. Минца сохранилась об этом запись: «25 ноября 1941 г. в Москве т. Александров Г.Ф. ... сообщил, что создана Комиссия по собиранию материала и подготовке «Летописи Отечественной войны». Начать надо с «обороны Москвы» и постепенно расширять работу. Мне поручено связаться с остальными научными учреждениями, привлечь людей...» [1].

Уже в январе 1942 г. при Академии наук СССР была создана Комиссия по истории Великой Отечественной войны (чаще упоминаемая как комиссия Минца). Во главе данной Комиссии были назначены начальник Управления агитации и пропаганды ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров и член-корреспондент Академии наук СССР И.И. Минц (профессор, доктор исторических наук, специалист по истории российских революций и гражданской войны); о последнем позже писали, что он «один из официальных и наиболее почитаемых лидеров советской исторической науки» [2; 157]. Комиссия по истории Великой Отечественной войны начала свою деятельность как Комиссия по истории обороны Москвы (декабрь 1941 г.), в январе следующего года, как отмечалось выше, она была преобразована в более широкую структуру по своим задачам и охвату проблемы. Деятельность этой Комиссии, как отмечают исследователи, по «масштабам развернутой работы, широте тематики, уровню ее научной организации и методического обеспечения в военные годы была наиболее плодотворной» [1]; в ней «наиболее полно и квалифицированно были реализованы в годы войны усилия научной общественности страны по сохранению личностных документов о Великой Отечественной» [3; 17]. Комиссия выполняла роль Всесоюзного археографического центра по истории войны, координировала и направляла работу местных комиссий, в том числе национальных республик (в 1943 г. Комиссия по сбору материалов по истории войны была создана и в Казахстане).

Сбор материалов осуществлялся по нескольким аспектам: история воинских частей, партизанское движение, оборона городов, материалы о Героях Советского Союза, военная экономика, национальные республики в годы войны, культура, быт и т.д. (эти темы впоследствии были отражены в названии и содержании разделов). Однако после 1953 г. материалы Комиссии Минца были проверены и «пересистематизированы»: часть документов передана в другие учреждения, архивы, спецхран., часть — уничтожена [4; 129–130].

Оставшиеся материалы Комиссии хранятся в Научном архиве Института российской истории Российской академии наук (НА ИРИ РАН). Они составляют два фонда: небольшой комплекс

организационно-распорядительных документов и значительный по объему массив документов, в том числе личного происхождения, собранных Комиссией. В архиве собрано более 16000 дел, из которых около 4000 — стенограммы и записи бесед с участниками войны. Основным методом сбора материалов было интервьюирование очевидцев событий, участников военных сражений, героев войны; осуществлялись стенографирование или запись бесед и воспоминаний интервьюируемых. Ценность и значение именно этих материалов подчеркивал руководитель Комиссии И.И. Минц: «Мы документы не собираем... Мы записываем живых людей» [5].

Документы Комиссии представлены в 14 разделах (общая характеристика этих разделов, их описи представлены на сайте НА ИРИ РАН [1]). Несмотря на интереснейшие собранные материалы, источники из фонда Комиссии Минца в казахстанской исторической науке использованы крайне ограниченно. И значительный пласт материалов по Казахстану до сих пор не введен в научный оборот.

Методы и материалы исследования

При написании статьи были использованы различные общенаучные методы: общелогические методы исследования — анализа и синтеза, аналогии, обобщение, системного подхода, методы эмпирического исследования — сравнения, описания, методы теоретического познания — формализация, абстрагирование и др. Использовались и специальные исторические методы: сравнительно-исторический метод при изучении и анализе бесед и воспоминаний женщин-фронтовиков, микроисторический подход, позволяющий проследить влияние макрособытий на тактику выживания, мышление, оценку, поведенческие стереотипы женщин в военные годы и др.

Материалы о казахстанцах и Казахской ССР в годы войны в большей степени представлены в нескольких разделах. В I разделе «История воинских частей и подразделений» (всего 124 дела), например, в Ф. 2, Оп. 28, Д. 1–37, представлены стенограммы бесед с военнослужащими 8-й стрелковой дивизии им. Панфилова, воспоминания бойцов и командиров, списки демобилизованных. Раздел IV включает «Материалы о Героях Советского Союза»; из 11657 Героев Советского Союза, получивших Звезду в годы войны, были сохранены стенограммы бесед с 7240 Героями (в их числе есть и казахстанцы). Раздел V «Тыл, военная экономика» — небольшой по объему, состоит из 678 дел. Незначительное количество материалов в нем посвящено работе колхозов Алма-Атинской области. Раздел VII «Национальные республики в годы Великой Отечественной войны» состоит всего из 49 дел. В числе других республик представлен и Казахстан. В описи по нашей республике имеется 13 дел, из которых Дело 1 — с материалами делегации трудящихся Казахстана на Брянский фронт; Дело 3 — с материалами об участии казахстанцев в защите Москвы; Дело 4 — писатели и артисты Казахстана в дни Отечественной войны; Дело 5 — о передовых женщинах Казахской ССР; Дела 6 и 7 — письма с фронта; Дела 8 и 13 — с материалами о деятельности колхозов КССР; Дело 12 — стенограмма беседы с К.А. Сатпаевым и т.д. В разделе X «Отдельные документы, не вошедшие в другие разделы» имеется опись 7, представленная 79 делами о женщинах в Великой Отечественной войне, среди которых есть и уроженки Казахской ССР.

В данной статье скомпонованы стенограммы бесед из НА ИРИ РАН (материалы Комиссии по истории Великой Отечественной войны из Фонда 2) с девушками-фронтовиками. Это документы, касающиеся участия казахстанских женщин в военных сражениях, из раздела I «История воинских частей и подразделений» и раздела X «Отдельные документы, не вошедшие в другие разделы».

Результаты и их обсуждение

Несмотря на уникальность материалов, собранных Комиссией И.И. Минца, исследований, основанных на этих документах, не так много. В годы войны эти документы оставались долгое время невостребованными. Первый документальный монографический труд в российской историографии об истории создания, основных направлениях деятельности и результатах, вкладе ученых-историков, работавших в Комиссии по истории Великой Отечественной войны для сохранения исторической памяти о войне в военные годы, был опубликован лишь в 2015 г. коллективом ученых Института российской истории РАН [5]. До этого времени материалы Комиссии использовались в публикациях нечасто, ряд статей вышли в советское время [6, 7]. Некоторый всплеск обращения и изучения источников из Фонда 2 Комиссии Минца российскими исследователями наблюдался в последнее десятилетие [8–10]. Опубликованы совместные работы российских и зарубежных историков с привлечением материалов Научного архива ИРИ РАН [11–13].

В казахстанской историографии публикаций, основанных на материалах Комиссии по истории Великой Отечественной войны из НА ИРИ РАН, немного. В рамках реализации проекта по истории Великой Отечественной войны нам удалось поработать в данном архиве с материалами Комиссии об участии казахстанцев в войне, в частности, со стенограммами бесед с девушками: летчицей Доспановой Хиуаз (в стенограмме она записана как Екатерина), снайперами Скрипочкиной Александрой и Лобковской Ниной.

Приведем краткую характеристику девушкам-фронтовикам из материалов Комиссии.

1. Доспанова Екатерина [Хиуаз], летчик-бомбардировщик, гвардии лейтенант, после ранения назначена начальником связи 46-го гвардейского авиационного бомбардировочного, ночного, ордена Красного знамени, ордена Суворова Таманского полка, 325-й авиационной дивизии 4-й воздушной армии. Служила на 2-м Белорусском фронте. 1922 г. рождения, казашка. Член ВКП(б) с 1943 г. Награды: орден Отечественной войны II степени; орден Красной звезды; медаль «За оборону Кавказа». Беседа состоялась в апреле 1945 г. [14; 1].

2. Скрипочкина Александра Сергеевна, гвардии сержант, снайпер, член партии с 1942 г. Родилась в 1918 г. в г. Алма-Ате; родители — служащие. Награждена медалью «За боевые заслуги»; орденом Отечественной войны II степени. Беседа проведена в январе 1944 г. [15; 3].

3. Лобковская Нина Алексеевна, гвардии ефрейтор, снайпер ... ударной армии Прибалтийского фронта, командир армейской роты снайперов-девушек, русская, родилась в 1924 г. в селе Федоровка Карагандинской области в семье служащих. Награды: орден Красного знамени; медаль «За отвагу». Стенограммы трех бесед были записаны 15 марта 1944 г. и 4, 5 октября 1945 г. [16; 1]

Приведенные фрагменты в формате «живого общения» с героинями беседы позволяют прочувствовать эпоху времени. Причем эти беседы не были строго ограничены рамками анкеты, поэтому девушки могли высказать свою точку зрения по каким-то вопросам, сказать или же вскользь упомянуть те или иные аспекты повседневности (достаточно щекотливые с точки зрения господствующей идеологии или табуирования данных тем для молодой советской девушки-коммуниста), с которыми им пришлось столкнуться и которые не могли быть обозначены в советское время в открытой печати.

Детальное чтение и анализ этих текстов позволяет выявить некоторые из проблемных моментов в военной женской повседневности. В целом, для содержания всех стенограмм бесед с девушками характерен высочайший патриотический подъем, идеологически выверенная идейная направленность и целеустремленность, типичная для советского человека оценка непростой ситуации в эти военные годы, жертвенность и готовность к преодолению трудностей, подвигу во имя страны, Сталина, вера в победу, отсутствие пессимистических или негативных настроений. Но отслеживаются порой в них и нетипичное для советского времени озвучивание проблем, трудностей, фактов проявления мужского шовинизма и насилия над девушками и др. (главное и, пожалуй, удивительное — это фиксация и сохранение данных моментов в стенограмме). Публикация такого рода материалов в советских исследованиях была невозможной, поэтому сохранение этих стенограмм «без купюр», без цензуры — очень важный момент сбережения цельности исторической памяти, военной действительности.

Патриотизм, жертвенность, ежедневный подвиг на фронте

Х. Доспанова: «Враг подходил к Москве. В ЦК комсомола узнали, что проводят набор девушек в армию. Я и еще несколько девушек едем в ЦК, а там девушек видимо-невидимо. Все такие восторженные, воинственные. Я твердо ответила, что решила идти на фронт. Куда, кем на фронт ничего не знала, знала лишь, что Раскова формирует. Мы думали, что нас оставят охранять аэродромы. Разбили всех на три группы: летная, штурманская, вооруженная.

В штурманской группе были одни студентки, занимались прекрасно. Штурманскую группу называли «профессорами», «аристократией». Было обидно и лестно. Летчики, механики были на аэродроме, а мы занимались теорией. Нам устроили подъем в 6 часов утра, мы попросили, чтобы в 5.30, чтобы 30 минут позаниматься азбукой Морзе — морзянкой. В то время в голове была одна лишь учеба и одно желание — скорей бы на фронт. Училась я в штурманской группе, летала с летчиком Белкиной на тренировочных полетах и была бесконечно счастлива. Учили мы все прилежно, хорошо. Раскова не раз подчеркивала, что мы несем честь советской женщины. Она говорила: «Девушки войны, ваша честь — честь советской женщины, вы понесете ее в Европу, не оскандальтесь». Мы все время вспоминали ее слова.

В мае 1942 г. я первый раз пошла на боевое задание. Казалось, что непременно погибну. Обстреляли нас, но были бесконечно рады: получили боевое крещение. А потом пошло все нормально. На 45

вылете с нашим самолетом произошла авария — при взлете самолет врезался в столб. У меня был перелом голеностопного сустава. 5 месяцев пролежала в госпитале, а потом стала летать с летчиком Юлией Пашковой. Чудная девушка, с огоньком.

Когда я почти совсем поправилась, Галя Докутович рассказала мне о гибели девушек. После поправки я настояла пойти опять в полк и летать. Должна отомстить за погибших девушек, чувство долга перед погибшими девушками заставляло меня летать. Из кабины я не вылазила, сделаешь 5–6 вылетов, не выходя из самолета, потому что было больно ногам, в кабину подсаживали. После катастрофы я сделала еще 100 вылетов. В полетах после катастрофы я совершенно не обращала внимания на зенитный огонь, а обращала лишь внимание на самолеты в воздухе, поэтому со мной было трудно летать. Да и мне самой было очень трудно, болели ноги. Меня назначили начальником связи полка. Здесь я стала уделять много внимания партийно-комсомольской работе.

Девушки очень дорожат честью полка, ради полка готовы на любые жертвы. У нас всегда чисто. Не делаем различия дома ли, на фронте ли. Мы любим музыку, книги, труд, любим жизнь, за свое счастливое будущее и своих детей летали без усталости на боевые дела, хоронили друзей и вновь бомбили, пока не разбомбили вконец» [14; 1–3].

А. Скрипичкина: «В начале войны я подавала заявление в армию, но меня не взяли. Зимой 1942 г. вызвали в военкомат и направили в Москву в школу снайперов. Сначала здесь были 4-месячные курсы, потом прибавили еще 2 месяца, и образовалась школа.

... Чтобы дать возможность нам получить боевой практический опыт, было приказано на время прикрепить нас к снайперам-мужчинам. Старые снайпера помогали нам в открытии счета. Они болели за нашу работу, им хотелось, чтобы каждый прикрепленный к ним снайпер открыл счет. Они показывали те участки, где больше всего появляется немцев, где расположены их огневые точки. Снайпер говорит: «Стреляй». А я не могу. Даже дрожь в ногах появилась. Все же выстрелила и, видимо, попала. Немец выпрямился, затем упал на бок. Его было хорошо видно. Мы наблюдали около часа, немец лежал без движения. Никто к нему не подходил. Таким образом, я первая из 40 девушек открыла счет».

Вопрос: «Как действовали девушки на фронте?»

«Мы старались вплоть до того, что всех немцев уничтожали. Зачем ему жить, раз можно его убить. Но там, где мы были, немцев почти не было, а были власовцы. Они дерутся до последнего. Немцы сдаются в плен, а они нет. Потери были большие, но среди девушек не было. Нам приходилось перевязывать, вытаскивать раненых с поля боя.

Орден я получила за следующую операцию. 7, 8 и 9 ноября мы заняли несколько деревень. Подошли к деревне Пугачиха. Я была в 7-й строевой роте, когда наше подразделение пошло на деревню, помощник командира по политчасти сказал нам, чтобы не ходили. Затем, видя, что он отвернулся, мы побежали за бойцами. Противник открыл пулеметный огонь. Половину деревни заняли наши, а в другой половине были немцы. На одной окраине деревни наши стреляют, на другой — немцы. Я залегла около копны сена и начала вести огонь. Я подавила пулеметный расчет противника, но у меня вышли патроны, а бойцы не подают. Я пошла собирать патроны. Ко мне подошла моя снайперская пара и говорит, что раненых много, а перевязывать некому. ... Сама она не может. В доме был большой ящик, оставленный немцами. Я полезла в ящик, и там оказались медикаменты, перевязочные материалы, немецкие бинты, вата. Мы начали перевязывать.

В роте я осталась одна. Уничтожила 16 фрицев. Под утро командир роты мне говорит: «Пойдите, часок-два отдохните, день предстоит тяжелый. Придется работать, может быть, одной». Я доползла до ячейки, но винтовку оставила в общей траншее. Оттуда кричу командиру роты, что нужны винтовка и плащ-палатка. Связной принес плащ-палатку, а винтовку не принес. Хорошо, что кто-то оставил ППШ. Связной едва успел мне передать плащ-платку, как был ранен и умер.

Я взяла его ППШ. После артналета приполз связной и притащил мою винтовку. Смотрю, к немцам с тыла подошла автомашина с винтовкой. Один из немцев командует около автомашины. Я убила офицера, остальные спрятались за автомашину. Но себя я выдала, и автоматическая пушка открыла огонь по моей точке. Они столько били, что весь бугорок сравняло. Было очень страшно, так как я была одна. Так пролежала целый день. За это наступление и я получила орден Отечественной войны II степени».

Вопрос: «Какую характеристику можно дать девушкам?»

Общая характеристика хорошая. Девушки комсорги работают замечательно. Занимались изучением приказа товарища Сталина, изучением работы парторга на фронте, проводят учебу с бойцами, чтобы они знали оружие, доводят до каждого бойца приказы» [15; 3–7].

Н. Лобковская: «Мы были на Птахинской высоте, где были сильные бои, и где противник сделал 35 контратак, только тяжелых снарядов оставил больше 350 и больше 400 трупов. Противник уже стих к нашему приезду на сопках напротив. Мы даже видели траншеи его в зигзагах. На следующий день, когда один фриц пробегал из траншеи в траншею, я его уничтожила. Он не особенно трудно мне достался и поэтому подробностей я не запомнила. Но это был первый, уничтоженный мною фриц, записанный в моей снайперской книжке.

Дня через три эта позиция меня уже не удовлетворяла. Метров 30 от нас стоял подбитый немецкий танк, и я решила сходить за передний край к этому танку. А нам туда не разрешали ходить, так как везде были мины. Я все же пробралась к подбитому танку. Я залезла в нижний люк, там все разрушено, много пробоин. Посидела, смотрю, рядом с сиденьем пробоина и видна вся оборона, как на ладошке. Я решила, что обязательно здесь буду, ориентировочно все посмотрела, где поставлю винтовку. Пробралась опять туда с винтовкой и шинелью. А сижу я на высоте, да еще на танке, мне сверху все хорошо видно. Летом и у нас, и у немцев мало народу, движение не наблюдается, особенно днем. Я наблюдала, а потом подумала: не заброшенная ли эта траншея. Вдруг, часов через 12 появляется фриц. Я — раз! — и хлопнула его. А за мной никто не наблюдает. Поднялась, там суматоха в траншеях. А когда он нагнулся, мне уже не видно фрица. Наверное, его стащили. Через некоторое время смотрю — куст ползет. А кругом тихо, безветренно, каждый кустик заметен. И я вижу, что куст шевелится. Видимо, связист. За куст держится, тянет кабель и опять движется. Там было недалеко, метров 400. Ну, думаю, возьму-ка тебя сейчас в оптику. Он не всегда равномерно подвигал куст. Тут я увидела и контур каски. Стала караулить его. Когда он загибал в мою сторону, я увидела его лицо. Тут, как раз, у него было какое-то препятствие, он его перелезал, а я — бац! — и убила его в это время. Мы обыкновенно ведем огонь пристрелочными пулями, и в этот момент меня обнаружили. Слышу разрыв снаряда — недолет. Попал не в танк. А там каждое местечко было пристреляно и наблюдалось. Меня обнаружили и пошли садить по танку. Второй недолет. А потом как загудел весь танк. Я напряглась, растерялась, скорей винтовку схватила и голову под сиденье. Думала, что, если голову спрячешь, так все в порядке. Пять мин он пустил в меня: одну в башню, одну в лоб и третью в гусеницы попал. Мне ничего не сделалось. А между нами было всего 15 метров. Тут я быстро вылезла, подхватила винтовку и пробежала во весь рост по этому месту благополучно. Черных мне заверил двух фрицов, но командир роты меня ругал за то, что я вышла без разрешения и назначил мне пять суток строгого ареста. А для этого надо было самой выкопать яму в три метра глубины и три метра ширины и в ней сидеть. Ну, конечно, меня потом простили за двух фрицов.

Учеба в школе нам много дала, вполне достаточно для фронта. А фронт нам дал боевую закалку. Во-первых, мы не стали бояться снарядов... Во-вторых, мы научились распознавать тактику противника, его режим дня. И, в-третьих, научились выбирать места. Всего мной убито 52 фрица с августа 1943 г. и по январь 1944 г.

Перед нашим отъездом были сильные бои за переправу. Числа 17 декабря в районе Демешкино, Орехов ручей, Прудино и Гатчино, особенно, шли большие бои. 21 дивизия участвовала на прорывах сильной обороны. Немецкий корректировщик — «костыль» разнюхал нашу переправу, и через некоторое время началась бомбежка. Три раза в сутки бомбили. Потери мы несли там жуткие. И противник здесь как раз и прорвался. В первый день он произвел пять контратак. Мы отбили. За этот день мы еще заняли вторую линию обороны. Силы у нас были, а потом подошел еще учебный батальон. В 6 часов утра начался сильный бой. В этот день мы отбили 13 контратак силами 6 девушек и 15 бойцов. Правда артиллерия нам помогла, и был хороший подвоз боеприпасов. В боях мы работали и за медсестер, и за связистов. Там сняли корректировщика с дерева, там наблюдателя, а во время контрнаступления мы снимали их командиров. Вот за это многие из нас получили ордена и другие награды в благодарность от командующего армией» [16; 1–12].

Вопрос: «*Мужской шовинизм на фронте: был или нет?*»

Некоторые из интервьюируемых девушек говорили о том, что на фронте первоначально они столкнулись с мужским шовинизмом по отношению к себе: девушкам пришлось доказывать свою «полноценность» на фронте. Недоверие, насмешки, иногда неприкрытое пренебрежение после первых учений или сражений сменились на признание мужчинами равенства женщин в военном деле, а иногда и предпочтение командиров из-за исполнительности и точности в выполнении приказов. Исследователь Е. Сенявская, изучая опыт всех войн в XX веке, подчеркивает, что другая сторона феномена участия женщин в войне — «неоднозначное отношение военного мужского большинства да и

общественного мнения в целом к присутствию женщины в боевой обстановке, в армии вообще» [17; 150]. Безусловно, что с этим замечанием следует согласиться.

Х. Доспанова: «Нас повезли в Энгельс учиться. В Энгельсе жили под славой Расковой, а то мужчины заклевали бы.

Особенности нашего полка — типично женская среда, мужского духа не было в полку. Настроены мы были так, что должны выполнить большую миссию. Все бывало: и слезы, и обиды, и общая радость от успеха полка» [14; 3].

А. Скрипочкина: «Когда приехали в 1-й батальон 153 полка, мы построились и прошли боевым шагом. Встретил комбат с большим недовольством. Лица у всех были смущенные, прибыли 50 девушек в полном снаряжении, смогут ли они работать, могут ли вообще стрелять эти девушки-снайперы? Устроили нам вроде вторых инспекторских испытаний. Стреляли на 1000, 800 и 700 метров. Стрельба, которая производилась на дистанции, на которые мы в школе не стреляли, дала хорошие результаты: 1 или 2 — посредственно, остальные — хорошо или отлично. Мнение о нас после стрельбы изменилось. Мы в школе получили хорошую подготовку: нас учили не только снайперскому делу, но мы изучали все виды оружия, так как приходится действовать не только из снайперской винтовки, но и из автомата и пулемета. После разведки командир полка нас выстроил и благодарил снайперов за хорошую поддержку.

После этого мы поехали на армейский слет. Собрались все командиры 3-й ударной армии, генералы всех дивизий. Мы — женский армейский взвод снайперов — заняли первое место. Была дуэльная стрельба, когда выходят мужчина и девушка и стреляют на 500 метров из пулемета. Девушки победили. 11-е упражнение все девушки выполнили, а мужчины не выполнили.

Затем был организован парад. Специально привезли офицерские курсы, которые прошли строевым шагом. Потом их выстроили, сказали: «Смотрите, как девушки пройдут». Мы 49 девушек прошли строевым шагом и заняли первое место» [15; 3, 4].

Н. Лобковская (15 марта 1944 года): «Высадились в Великих Луках и долго не могли найти себе пристанища, где бы отдохнуть — все здания были разрушены. В конце концов, нас привели в какой-то дом, мы переночевали, и утром после завтрака за нами пришли три машины из запасного полка. Из всех землянок бегут, на нас смотрят. На пути встретили полковника Чекалькова. Он отнесся к нам скептически: «Посмотрим, как они у вас стреляют». А майор Никифорова нам говорит: «Ну, девушки, покажем класс стрельбы». На второй день пристрелка оружия. До этого мы никогда не стреляли на большие расстояния. Сначала дали нам упражнение от 300 до 600 метров. Мы выполнили. Потом контрольные стрельбы до тысячи метров. Выполнили и это хорошо. Полковник Чекальков был доволен. Были там и представители из штаба армии. Командир полка докладывал о нашей стрельбе, боевой подготовке, дисциплине и прочее. И командующий армией решил вручить нам снайперскую книжку лично» [16; 2–3].

Н. Лобковская (4 октября 1945 года): «Потом нас присоединили к мужскому эшелону, ну тут не обходилось без небольших скандалов, споров... Вдруг встречается машина, в которой сидели командир полка и начальник штаба полка. Вид у командира был далеко неприветливый и даже пренебрежительный, что нас очень огорчило. Майор Никифорова стала говорить, что вот это девушки-снайперы. Видимо, она говорила, как мы стреляем, он сказал: «Ну, мы посмотрим, мы своих снайперов готовим». Приехали в расположение 153-го полка. Встретили нас, как нам показалось, неприветливо. Когда нас выстроили, все были поражены нашей дисциплине, мы хорошо равнялись, а как песни затянули, со всего лагеря сбежались и только слышалось: «Ого, бабы приехали! Поучиться можно! Вот идут, так идут!»

На следующий день нам устроили стрельбы. Сразу хотели дать экзаменационную стрельбу, но майор Никифорова добилась, чтобы нам разрешили пристрелять оружие. И вот на следующий день пошли пристреливать винтовки. Одни были хорошие, а другие в дороге развинтились, и приходилось их долгое время приводить к нормальному бою.

На следующий день мы выполняем упражнение, не помню не то на 300, не то на 400 метров. Упражнение выполнили прекрасно. На третий или четвертый день нам дают упражнение, которое мы в школе не выполняли, стрельбу на 600–800 метров... Все напряжены, волнуемся, чем же это закончится. Мы чувствовали, с каким недоверием к нам относились и нам хотелось доказать свое могущество, оправдать себя, и мы дрались за свою правоту. Первый день все выполняем на «5» и на «4». Командование наше очень потрясено такими успехами, они никогда не получали таких высоких

показателей от своих снайперов, и мы были в зените радости: бегали, целовали друг друга, а вечером потребовали танцы. Мы находились на довольно приличном расстоянии от фронта [18; 1, 2].

Приехали мы в гвардейскую 21-ю дивизию. Встретили нас очень тепло. Встречал начальник поллитотдела дивизии полковник Толстопятенко. Тут были беседы и в отношении медицины, и в отношении политики. Комсорг полка нас привез, доложил командиру полка, познакомились с ним. Встретил он нас тоже очень хорошо, такое теплое, искреннее к нам отношение проявил. Все на нас смотрели с удивлением, как на диковину, высыпали из землянок. В полку нас опять разделили на три группы. Там нас называли и «коробочками», и «танкетками», как только не называли.

Когда у нас был армейский слет 24 августа 1943 года, мы были в 21-й дивизии на стажировке. Собрали лучших снайперов всей армии, и нас попросили туда. Приехали мы. Были представители из армии от всех дивизий. Стреляли мы замечательно. Я помню, стреляла с одним из лучших снайперов 357-й дивизии. Выстроили его и меня. Мы должны были охотиться друг за другом. Генералов было непочатый край. Мы привыкли к этому и не терялись при них. Нам объяснили задачу, выбрали место, и кто быстрее поразит противника. Я выбрала место. Вдруг появляется мишень. Я с первой пули его поразила, а он меня — со второй и третьей. А он имел 250 уничтоженных фрицев, а я в то время только 10 или 11. Генерал-майор Карапатьян из 357-й дивизии говорит: «Не может этого быть. Перестрелять!»

Нас опять на рубежи и все снова. Я прихожу, занимаю опять место, и начинается стрельба. Только появилась мишень, я снимаю опять. Нас берут с рубежей. Подходит генерал-майор ко мне: «Ну, курноска, обстреляла моего лучшего снайпера». Я покраснела. А тут народу! Все хлопают. Так торжественно: музыка, фотографируют нас всех. Потом, когда пришлось быть в 357-й дивизии, мы пришли туда всем взводом, генерал-майор спрашивает: «А кто у вас обстрелял моего снайпера?». Я поднимаю руку, и он меня представляет всему штабу дивизии: «Вот эта курноска, маленькая такая, с винтовкой за плечом, обстреляла моего лучшего снайпера». Все смеялись» [16; 6].

И другие девушки имели хорошие результаты, и, когда подвели итог, девушки-снайперы заняли первое место. Саша Шляхова, помню, выступала. Нас поздравляли с хорошими результатами. У командования после этого появилось особенное уважение, они увидели, что люди подготовлены. После этого ни одна наша просьба не оставалась неудовлетворенной [17; 4].

Одна наша девушка Галя Кочеткова тоже проявила героизм и подняла в контратаку. В эту же ночь она погибла от прямого попадания в землянку. Вообще все наши девушки проявили большую стойкость, а бойцам было стыдно, что девушки остаются в траншеях и ведут огонь, а они бегут.

В больших походах бывает тяжело, но девушки у нас гордые и от мужчин не отстают. Даже, если заболеют, не просят их подвезти. Бывает, что и ногу раздерешь, и промочишь ноги, и на сырой земле лежишь — и все ничего» [16; 5–6].

Проблемы и проявления слабости, злости, ненависти

В стенограммах бесед иногда нарушены стереотипы поведения и оценок: девушки говорят о своих проблемах, о страхах, отклоняются от заведомо «правильных» оценок, идейной направленности, советских идеологических штампов о героизме. Именно тогда становится понятно, что они — люди, и они тоже теряют веру, надежду, сталкиваются с негативными проявлениями и реагируют на них не всегда так, как принято, когда они ведут себя не так, как положено, а как получается по ситуации. Они рассказывают о событиях, где проявляли слабость, злость, ненависть.

Х. Доспанова: «Стояли мы в Краснодаре, работали на ст. Крымская. Погода была жуткая. Немцы свирепствовали. Пошли на цель, отбомбились, идем обратно, своего аэродрома не видно. Я говорю Юле: «Мигни огнями». Только мигнула, за нами истребитель противника. Преследовал до самого аэродрома. Мы быстрее на посадку и тут опять катастрофа — столкнулись два самолета. Помню треск, шум, попыталась вылезти из самолета и упала без сознания. Оказывается, у меня было 6 переломов в ногах. Долго была без памяти, кричала Юлю. Пролежала 6 месяцев на спине, глаз тоже не видел. Свет не мил. К самолету питала отвращение. Меня хотели перевезти из одного госпиталя в другой на самолете. Я в слезы, не хочу на самолете. Все люди были не милы, жизнь перестала интересовать, стала особенно много курить. Смерть Юли Пашковой, а также Дуси Носаль от меня скрывали. Врачи уговаривали, что поправлюсь, отдохну и буду заканчивать институт. О том, чтобы я попала в полк, не могло быть и речи» [14; 2].

Н. Лобковская: «21-я дивизия у Неволья. В один прекрасный день, утром наши танки и автомашины врываются в г. Неволь. Немцев, офицеров в городе мы захватили в подштаниках. Представьте,

были такие моменты: приходишь, стучишься, не открывают, открываешь дверь, и, что нас поразило, заставляли в домах немцев с нашими русскими девушками. Ну тут пощады не было, на месте убивали.

Там было много трофеев. Это был большой опорный пункт немцев, и большие склады были, шоколад, конфеты, печенье, все было. Эти склады снабжали госпитали и там были большие запасы кондитерских изделий и много спиртных напитков, что было во вред нашим солдатам: напились, грабили и т.п. [18; 6].

Конкуренция среди своих

В беседах девушки не скрывали фактов зависти, наличия конкуренции среди однополчанок. Но оценка этих моментов достаточно позитивная, работавшая на повышение результативности девушек-снайперов.

А. Скрипочкина: «В землянке уже были командир батальона, заместитель по политчасти, комиссар, парторг. Из роты сообщили, что снайперский счет открыт. Моя пара Маша Зубченко обиделась, почему не она открыла счет и ревела вовсю. Командир батальона ее успокаивал. После этого началось соревнование, кто больше побьет немцев. Была некая Галеня из школы, она перебила всех. У нее было 16 фрицев.

Кто мечтал, особенно снайперская пара из 2 девушек. Одна говорила: «Как я убью немца, не представляю себе». Другая утешала: «Ну, ничего, как-нибудь убьем. Посмотрим и убьем» [15; 5].

Н. Лобковская: «Нам показали, как работали фрицы, чистили траншеи. А мы видели только одни каски. Это так раздражает — так и хочется выстрелить, но мы могли их спугнуть. И вдруг пошел какой-то фриц. Мы его сразу обе заметили, вместе выстрелили и вместе уничтожили. Завязали спор, кому записать этого фрица. Сначала решили по половине, а потом записали Вере, поскольку она охотилась уже второй день [16; 3].

До этого я 4 дня ходила и даже не видела немца. Я думала, что вообще не увижу и была очень расстроена. Я предпоследняя убила немца, уже 10 человек открыли счет, а нас двое никак, нет и нет, и мы приходили чуть не со слезами. И вот помню в этот раз я прихожу с хорошим настроением. А у нас сразу узнавали, кто убил, а кто не убил, потому как злой или веселый приходит. Ну, тут поздравляют, целуемся» [17; 2].

Чрезвычайные происшествия

В материалах стенограммы сохранился еще один нетипичный факт: несчастный случай, смерть девушки во время учения, в результате неправильного, неумелого владения оружием у молодых девчонок, когда первые дни с боевым оружием на фронте воспринимались, как черновик, когда все можно изменить, переписать. Жестокая действительность войны проявила себя еще до настоящего сражения, у девушек — острое восприятие первой смерти: «Были убиты горем». В дальнейшем, рассказывая о потерях однополчан, подруг во время боев, смерть будет восприниматься ими как неотъемлемый элемент войны. И таких резко эмоциональных оценок будет меньше. Возможно, что эта реакция связана с нелепостью данной смерти; смерть во время сражения, казалось, имела смысл.

А. Скрипочкина: «В это время у нас погибла одна девушка Драйзен. Комбат приказала стрелять из ТТ. Две девушки пошли стрелять: одна стреляла по мишени, другая сидела на земле. Когда начальник сказал: «Кончайте стрелять», та, которая стреляла, опустила оружие и, очевидно, нажала спусковой крючок, даже не почувствовала, что выстрелила. Драйзен, которая сидела на земле, сказала: «Ты, Нина, кажется, меня ранила!». И побледнела. Оказалось, что пуля засела в животе. Ее даже не довели до санчасти, она умерла дорогой. Когда умирала, говорила: «Ах, как бы хотелось убить, хотя бы одного фрица!». Это была одна из девушек, которая вела дневник. Все ополчились на Нину Крамерову, которая застрелила девушку, никто с ней не разговаривал. Если бы ни майор Никифорова, которая рассеяла эту атмосферу, с ней что-нибудь случилось бы» [15; 4].

Н. Лобковская: «В этот день у нас был несчастный случай. Нина Крамерева случайно убивает одну нашу девушку, не помню ее фамилию. Мы все были убиты горем, потеряв боевую подругу, не бывшую даже в бою. Начальство в испуге, не знает, чем это может кончиться» [17; 1–2].

Обмундирование, быт

Женские воспоминания сохраняют мелкие детали фронтовой повседневности: одежды и обмундирования, быта, жилища и т.д. Исследователи подчеркивают, что данные особенности женских воспоминаний демонстрируют механизмы адаптации женской психики в экстремальных условиях, переключая внимание на детали, кажущиеся неважными [19]. В воспоминаниях девушек трудности и

дискомфорт по поводу огромных не по размеру сапог, выстриженного хохолка на голове вместо привычной длинной косы, брюки и шинель взамен платьев и юбок стояли по эмоциональному восприятию почти на одном уровне с преодолением таких проблем, как борьба с холодом, вшами, грязью и болезнями. Девушки озвучивали и проблемы физиологического плана, что для советских женщин 40-х гг. уже героизм.

Х. Доспанова: «Выдали обмундирования, дали сапоги 40 размера, а я ношу 33. Как быть? Учила майор Рочкевич накручивать портянки» [14; 1].

А. Скрипчикова: «Нас 19 человек попали в 69-й полк. Поместили нас в такой маленькой земляночке, что набились как сельди в бочке. Расположились на полу».

Вопрос: «*Как переносят фронтową обстановку девушки?*»

«Очень трудно, когда менструация. Нет бинтов, негде мыться. Девушки сказали об этом заместителю по комсомолу дивизии, он предложил санинструктору отпускать, сколько бинтов и ваты. Марши трудны, но приходится переносить. У некоторых менструация проходила с болью. Но ведь не будешь докладывать командиру батальона, что по такой причине не могу на охоту. Приходится идти на охоту.

Было плохо с баней. Поэтому нам устроили банный день, так как мы белье стали стирать, чтобы иметь возможность постирать, посушить» [15; 4, 6–7].

Н. Лобковская: «В школе нас, прежде всего, определили на карантин. Девушки все обмундированы, а мы еще в гражданском. Смешно как-то — все в брюках, шинелях. На другой день нас стали одевать. Я чувствовала себя в брюках и гимнастерке очень неловко. Притом волосы у меня были раньше длинные, а тут нас обстригли, один хохолок остался. Шапку в здании по приказу надо было снимать, и я дико себя чувствовала [16; 2].

Нас отозвали после ликвидации невеликой группировки. Мы все мокрые, грязные, вшивые, в баню месяцами не ходили, всегда мокрые, сменить белье негде. Мы иногда ночевали в немецких землянках, а они очень вшивые. Помню, в одной землянке ночевали, очень маленькая была земляночка, а нас было человек 20 и разведчиков человек 16, землянка же, но больше, чем на 10 человек, нары были на 10 человек. Ночь была, достали какую-то свечку. А сено какое-то потертое, но не на голых же чурбаках спать, и мы легли. И вот улеглись, кто занял место, а мы поперек легли в ногах, сидя спим, тепло все-таки, печка топится. А когда утром встали и стали отряхиваться, то только шевелилось все кругом. Столько вшей заползло, что никак вывести не могли... Там у них много порошка от вшей было, сколько не насыпали, не помогло [17; 6].

Помню, я как-то раз заболела, температура у меня поднялась. Когда идешь днем — оттепель, а ночью — мороз, а мы в валенках, и полны валенки воды. Шуба на тебе тоже мокрая. И вот мы пришли, ничего нет, ни землянки, ни домов, меня сразу в санроту, температура поднялась до 39°, оказался грипп. Утром получили из штаба армии радиотелеграмму, чтобы нас всех отозвали. Мы идем в штаб дивизии, нам объявляют благодарности, мы садимся на машины и едем. Все очень довольны, что нас куда-то вызывают на отдых. Приезжаем в штаб армии. Мы находились в клубе, печурку разожгли, давай сушить портянки.

У нас была очень светлая, с электричеством палатка, растянутая в сосновом лесу. Приходим, сделаны нары, электричество горит, а мы впервые за все время электричество увидели. Разместились, разожгли большие печки-буржуйки, стало тепло, мы разделись. На следующий день приходит генерал, начальник штаба и член военного союза. Тут мы стали просить белье и баню. Нам выдали совершенно новое белье, но ватные брюки и шубы нам не заменили. И вот белье чистое, и все вши выползли на белье. На следующий день пришел генерал, и мы опять напали, чтобы выдали нам и шубы. Ну, привезли новые телогрейки, брюки новые и снова белье, опять поехали в баню, а на следующий день медосмотр и полнейшая санобработка [18; 6–7].

Прихожу в землянку, сырость, землянка течет, неприветливо, холодно, грязно. Мы всегда добывали сало, свечку, или какой-нибудь жир, и были мы, как первобытные люди. Сапоги у нас были кирзовые, большие, и хотя тут была высота, но вода была выше колена и мы все время в воде стояли.

Землянки потом построили хорошие, разберут дом и построят. Начальство обивало землянки сукном и бархатом [17; 5].

А вы представить не можете, какие мы были: все время в глине, грязь высохнет на тебе, оботрешься и идешь дальше. Нас заводят в бараки этого армейского госпиталя; нары, заправленные простыни, шторочки. Как мы радовались, что будем спать на простынях, на наволочке. Ведь мы спали на хвое и хорошо, если плащ-палаткой покрыта, а то прямо на хвое. Шинелей не было, ватная курточка намокнет, намерзнешься, мокрая вся, свернешься и спишь [17; 3].

На следующий день утром к нам комиссия за комиссией: как нас одели, как нас обули, как мы себя чувствуем. К обеду пришла комиссия, которая хотела выяснить, чем мы еще не удовлетворены, потому что должно было приехать начальство из армии. Уже все мастерские работали для нас: кармашки, пуговицы перешивали, и к вечеру все обмундирование было подогнано на нас. Помню, сапоги большие выдавали, и в первый раз нам сапоги по ножке подогнали. Кирзовые сапоги, но подогнанные по ноге, так я прямо от радости прыгала» [17; 3].

Женская психика, еще менее приспособленная к войне, чем мужская, находит маленькие радости для отвлечения от горя, боли и страдания: «В первый раз нам сапоги по ножке подогнали. Кирзовые сапоги, но подогнанные по ноге, так я прямо от радости прыгала».

Действительно, что «женская память охватывает тот материк чувств на войне, который обычно ускользает от мужского внимания». «Женщина сильнее ощущала, опять-таки в силу своих психологических и физиологических особенностей, перегрузки войны — физические и моральные, а труднее переносила «мужской» быт войны» [20; 61, 62].

И все-таки только женщина, рассказывая о крайне тяжелых условиях жизни на фронте, как бы легко переключается на сравнение: «...сырость, землянка течет, холодно, грязно ... были мы, как первобытные люди... Землянки потом построили хорошие, разберут дом и построят. Начальство обивало землянки сукном и бархатом».

Любовь на фронте

Проблема взаимоотношений мужчин и женщин, любви, ухаживаний никогда не была исключена в рассказах женщин о войне. И даже краткие упоминания об этих моментах свидетельствуют, что мужское внимание, любовь были важными составляющими во фронтовой жизни для девушек.

Х. Доспанова: «Отношение девушек к парням имело различные стадии. В начале войны мы парировали всякие ухаживания. Ребят это терзало, мучило, злило. На второй год пошли увлечения, а на третий и четвертый год уже замужество. На замужество благословляла Бершанская, у нее же просили разрешения» [14; 3].

А. Скрипочкина: «Вечером приехал генерал майор Михайлов, замечательный человек, с ним начальник политотдела дивизии. Нас выстроили, он поздоровался: «Приехали работать. Очень приятно. Учтите. Замуж у нас выходить нельзя, а влюбляться можно. Влюбитесь так, чтобы писать друг другу» [15; 4].

Н. Лобковская: «Тут мы привели себя в порядок, подогнали обмундирование и даже волосы завивали. А до этого мы были такие рваные, нам стыдно было выйти. А там все девушки штабные в шерстяном, по фигуре сшитом. Ну потом привели себя в порядок и высыпали на танцевальную площадку. В нашем распоряжении был баян. Дали приказание сделать большой клуб в штабе армии, начали рыть подземный клуб. На танцевальной площадке первые места на сцене занимали девушки, штабные, связанные работницы, но снайпера появились, и вся площадка — в наших руках. А там связисты, медики, работники штабные, они никогда не были на переднем крае, и к нам было всеобщее внимание» [17; 7].

Насилие

Данная тема практически вообще не рассматривалась в казахстанской историографии и в целом достаточно редко в зарубежной. Рассказывая о войне, трудностях и проблемах военной действительности, фронтовики избегали этой темы. Для воспоминаний и бесед казахстанских женщин-фронтовиков тем более не характерны признания существования фактов насилия над женщинами на войне. Они предпочитали не говорить об этом, хотя факты такого рода не являлись редкостью. Существование такого явления, как ППЖ — походно-полевых жен, являлось попыткой защитить себя от домогательств (или получить привилегированные условия на фронте).

При изучении стенограмм бесед с тремя девушками мы сталкиваемся с фактом существования насилия в воспоминаниях одной из трех интервьюируемых (причем одна из интервьюируемых — Х. Доспанова служила в женском авиаполку). Причем девушка без возмущения говорит о благополучном исходе для мужчины-начальника факта применения насилия: «Его хотели исключить из партии, но потом оказалось, что из партии не исключили, а перевели куда-то на высшую должность», что свидетельствует о том, что данный факт не был беспрецедентным или чрезвычайным обстоятельством на фронте.

А. Скрипочкина: «Однажды начальник контрразведки вызывает одну девушку Зубченко в 11 часов вечера и спрашивает, как охотится, нет ли фрицев. Она отвечает, что есть наблюдатель, который наблюдает, действительно ли убит фриз или нет. Затем он ей говорит: «Я вас вызвал потому, что в

полку была Зубченко, которая дезертировала из части. Может быть, это вы. Сходится год рождения, имя, фамилия. Но не сходится время приказа и место рождения». Ей нужно идти, а связных нет. Она говорит ему, чтобы он проводил. А он отвечает: «Не могу, сапоги жмут ноги, переночуйте тут». Он закрыл дверь и начал применять физическую силу. Ничего не добился, но девушка в 6 часов утра прибежала в слезах, вся исципанная и искусанная. Его сняли с работы и куда-то отослали. Его хотели исключить из партии, но потом оказалось, что из партии не исключили, а перевели куда-то на высшую должность» [15; 6].

Заключение

В центре внимания данной статьи находилась женская фронтовая повседневность с героизмом, ежедневным подвигом, самопожертвованием и при этом с ее проблемами и трудностями. Девушки «были готовы к подвигу, но не были готовы к армии, и то, с чем им пришлось столкнуться на войне, оказалось для них неожиданностью. Гражданскому человеку всегда трудно перестроиться на «военный лад». Армейская дисциплина, солдатская форма на много размеров больше, мужское оружие, тяжелые физические нагрузки — все это явилось нелегким испытанием» [17; 149]. Данное утверждение подтверждается материалами стенограмм: «Перед уходом в армию я представляла себе трудности на фронте, но я себе немного по-другому фронт представляла...» [18; 7]. Это, действительно, была та самая «будничная вещественность войны, о которой они, когда просились на фронт, не подозревали» [20; 101].

Анализируя тексты стенограмм, можно выявить закономерности восприятия женщинами войны, воссоздать «женскую картину» войны. Образ воюющей женщины «стереотипизирован современным сознанием» [19]. Долгое время господствовавший в историографии исключительно шаблонный, «героический» взгляд на фронтовую женщину сегодня меняется, проявляясь, как более глубокий, более многогранный и по-настоящему «очеловеченный» образ женщины-воина с ее разными эмоциональными проявлениями и реакциями на трудную военную действительность. Это позволяет, на наш взгляд, более полно воссоздать женскую военную повседневность.

Данная статья выполнена благодаря поддержке и в рамках реализации научно-исследовательского проекта Министерства образования и науки РК по грантовому финансированию AP5131992 — «Великая Отечественная война и женщины Казахстана на фронтах и в тылу: женские истории и повседневность».

Список литературы

- 1 Комиссия по истории Великой Отечественной войны [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.iriran.ru>
- 2 Советская историография / под ред. Ю. Н. Афанасьева. — М.: РГГУ, 1996. — 588 с.
- 3 Альтман М.М. Организация собирания и использования документов личного происхождения о Великой Отечественной войне (из опыта работы ЦГА СССР и Государственных архивов Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. ист. наук / М.М. Альтман. — М., 1992. — 28 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.dissercat.com>
- 4 Минц И.И. Из Протокола редакционного совещания Комиссии. — 1945 г. История создания и деятельность Комиссии / И.И. Минц [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.iriran.ru>
- 5 Вклад историков в сохранение исторической памяти о Великой Отечественной войне. На материалах Комиссии по истории Великой Отечественной войны АН СССР, 1941–1945 гг. / А.Г. Гуськов, К.С. Дроздов, С.В. Журавлев, В.Н. Круглов, Д.Д. Лотарева, В.В. Тихонов; отв.ред. С.В. Журавлев. — М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2015. — 383 с.
- 6 Левшин Б.В. Деятельность Комиссии по истории Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. / Б.В. Левшин // История и историки: историографический ежегодник, 1974. — М., 1976. — С. 312–317.
- 7 Михайлова Е.П. О деятельности Комиссии по истории Великой Отечественной войны советского народа против фашистских захватчиков в период 1941–1945 гг. / Е.П. Михайлова // Вопросы историографии в высшей школе. — Смоленск, 1975. — С. 352–359.
- 8 Дроздов К.С. К истории создания Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков / К.С. Дроздов // Археографический ежегодник / отв. ред. С.М. Каштанов. — М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. — С. 153–164.
- 9 «В период преследования противника от Москвы дело шло у нас особенно успешно»: стенограмма воспоминаний полковника Ф.Е. Двойнова о генерале-майоре Л.М. Доваторе / Публ. В.В. Тихонов // Исторический архив. — 2015. — № 2. — С. 48–61.
- 10 Лотарева Д.Д. Комиссия по истории Великой Отечественной войны и ее архив: реконструкция деятельности и методов работы / Д.Д. Лотарева // Археографический ежегодник за 2011 г. — М., 2014. — С. 132–134.
- 11 Сталинградская битва: свидетельства участников и очевидцев. По материалам Комиссии по истории Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.; отв. ред. Й. Хелльбек. — М.: Новое литературное обозрение, 2015. — 672 с.

- 12 Stalingrad. The City That Defeated the Third Reich / Jochen Hellbeck, ed. — New York: Public Affairs, 2015.
- 13 Hellbeck J. Die Stalingrad-Protokolle. Sowjetische Augenzeugen berichten aus der Schlacht. — Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2012.
- 14 Научный архив Института Российской истории Российской академии наук (НА ИРИ РАН). — Ф. 2. — Разд. I. — Оп. 216. — Д. 11. — Л. 1–3.
- 15 НА ИРИ РАН. — Ф. 2. — Разд. X. — Оп. 7. — Д. 2а. — Л. 3–7.
- 16 НА ИРИ РАН. — Ф. 2. — Разд. X. — Оп. 7. — Д. 7а. — Л. 1–12.
- 17 Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1999. — 383 с.
- 18 НА ИРИ РАН. — Ф. 2. — Разд. X. — Оп. 7. — Д. 7б. — Л. 1–14.
- 19 Реброва И.В. «Женская» повседневность в проблемном поле истории Великой Отечественной войны / Женщина в российском обществе. — 2008 / И.В. Реброва [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article>
- 20 Алексеевич С. У войны не женское лицо: повести / С. Алексеевич. — М.: Сов. писатель, 1988. — 368 с.

З.Г. Сактаганова

Ұлы Отан соғысы майдандарындағы әйелдердің күнделікті өмірі (Ұлы Отан соғысы тарихы бойынша Комиссия материалдарының негізінде)

Мақала Ұлы Отан соғысы майдандарындағы қазақстандық әйелдердің күнделікті өмірін зерттеуге арналған. Зерттеу жұмысының мақсаты — әйелдердің соғыс майдандарындағы күнделікті өмірінің (қиындықтары, тұрмысы, ерлер шовинизмі, зорлық-зомбылық) проблемалық кезеңдеріне назар аудару. Мақалада Ұлы Отан соғысының тарихы бойынша Комиссияның жинақтаған сұхбат материалдарының (РҒА РТИ Ғылыми архиві, 2-Қор) негізінде Ұлы Отан соғысы майдандарындағы Қазақстан әйелдерінің күнделікті өмірінің тарихы қарастырылған. Қазақстандық қыздардың соғысқа қатысуының тарихы мен тағдырының кейбір фрагменттеріне және олармен Ұлы Отан соғысы кезеңінде жүргізілген сұхбаттар стенограммасына талдау жасалған.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, Қазақстан тарихы, Минц Комиссиясы, кеңес әйелдері, майдандағы әйелдер, әйелдердің күнделікті өмірі.

Z.G. Saktaganova

Women's daily life of on the fronts of World War II: Based on materials from the Commission on the History of the Great Patriotic War

The article is devoted to the study of everyday life of Kazakhstani women on the fronts of World War II. The purpose of this study is to actualize attention to the problematic issues of female front-line daily routines (difficulties, life, male chauvinism, violence). This article, based on interviews collected by the Commission on the History of the Great Patriotic War (Scientific Archive of the IRI RAS, Fund 2), tells the stories of everyday life of women in Kazakhstan on the fronts of the Great Patriotic War. Some plots of fate and stories of participation of Kazakhstani girls in the war were tracked; fragments of transcripts of conversations with them during the Great Patriotic War are given.

Keywords: World War II, the history of Kazakhstan, the Mintz Commission, Soviet women, women at the front, women's everyday life.

References

- 1 Комиссия по истории Великой Отечественной войны [Commission on the history of the Great Patriotic]. www.iriran.ru Retrieved from <http://www.iriran.ru> [in Russian].
- 2 Afanasev, Yu.N. (Ed.). (1996). *Sovetskaia istoriografiia [Soviet historiography]*. Moscow: RGGU [in Russian].
- 3 Altman, M.M. (1992). Orhanizatsiia sobiraniia i ispolzovaniia dokumentov lichnogo proiskhozhdeniia o Velikoi Otechestvennoi voine (iz opyta raboty TsGA SSSR i gosudarstvennykh arkhivov Rossiiskoi Federatsii [Organization of the collection and use of documents of personal origin about the Great Patriotic War (from the experience of the Central Administration of the USSR and the state archives of the Russian Federation)]. *Candidate's thesis*. Retrieved from <https://www.dissercat.com> [in Russian].
- 4 Mints, I.I. Iz Protokola redaktsionnogo soveshchaniia Komissii, 1945 h. Istoriia sozdaniia i deiatelnost Komissii [From the minutes of the editorial meeting of the Commission, 1945. History of the establishment and activities of the Commission]. www.iriran.ru Retrieved from <http://www.iriran.ru>

- 5 Guskov, A.G., Drozdov, K.S., Zhuravlev, S.V., Kruglov, V.N., Lotareva, D.D., & Tihonov, V.V. (Ed. S.V. Zhuravlev). (2015). Vklad istorikov v sohranenie istoricheskoi pamiati o Velikoi Otechestvennoi voine. Na materialakh Komissii po istorii Velikoi Otechestvennoi voiny. AN SSSR, 1941–1945 hh. [The contribution of historians to the preservation of the historical memory of the Great Patriotic War. Based on materials of the Commission on the History of the Great Patriotic War of the USSR Academy of Sciences]. Moscow; Saint Petersburg: Tsentr humanitarnykh initsiativ [in Russian].
- 6 Levshin, B.V. (1976). Deiatelnost Komissii po istorii Velikoi Otechestvennoi voiny, 1941–1945 hh. [Activities of the Commission on the History of the Great Patriotic War, 1941–1945]. *Istoriia i istoriki: Istoriohraficheskii ezhegodnik — History and Historians: A Historiographic Yearbook*, 312–317 [in Russian].
- 7 Mihaylova, E.P. (1975). O deiatelnosti Komissii po istorii Velikoi Otechestvennoi voiny sovetskogo naroda protiv fashistskikh zakhvatchikov v period 1941–1945 hh. [About the activities of the Commission on the history of the Great Patriotic War of the Soviet people against fascist invaders in the period 1941–1945]. *Voprosy istoriografii v vysshei shkole — Questions of historiography in higher education*. Smolensk [in Russian].
- 8 Drozdov, K.S. (2016). K istorii sozdaniia Chrezvychainoi hosudarstvennoi komissii po ustanovleniiu i rassledovaniuu zloedianii nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov [On the history of the creation of an extraordinary state commission for the establishment and investigation of the crimes of the Nazi invaders]. *Arheohraficheskii ezhegodnik — Archaeological annual* (Ed. S.M. Kashtanov). Moscow: Russkii fond sodeistviia obrazovaniuu i nauke [in Russian].
- 9 Tihonov, V.V. (2015). «V period presledovaniia protivnika ot Moskvy delo shlo u nas osobenno uspešno»: stenogramma vospominanii polkovnika F.E. Dvoynova o henerale-maiore L.M. Dovatore [«During the period of the persecution of the enemy from Moscow, things were especially successful with us»: Transcript of the memoirs of Colonel F.E. Dvoynova about Major General L.M. Donator]. *Istoricheskii arkhiv — Historical archive*, 2, 48–61 [in Russian].
- 10 Lotareva, D.D. (2014). Komissiia po istorii Velikoi Otechestvennoi voiny i ee arkhiv: rekonstruktsiia deiatelnosti i metodov raboty [The Commission on the History of the Great Patriotic War and its archive: reconstruction of activities and working methods]. *Arheohraficheskii ezhegodnik za 2011 h. — Archaeographic Yearbook 2011*. Moscow [in Russian].
- 11 Hellbek, Y. (Ed.). (2015). *Stalinhradskaia bitva: svidetelstva uchastnikov i ochevidtsev. Po materialam Komissii po istorii Velikoi Otechestvennoi voiny, 1941–1945 hh. [Battle of Stalingrad: testimonies of participants and eyewitnesses. Based on materials from the Commission on the History of the Great Patriotic War, 1941–1945]*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 12 Hellbeck, J. (Ed.) (2015). *Stalingrad. The City That Defeated the Third Reich*, New York: Public Affairs.
- 13 Hellbeck, J. (2012). *Die Stalingrad-Protokolle. Sowjetische Augenzeugen berichten aus der Schlacht*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag GmbH.
- 14 *Nauchnyi arkhiv Instituta Rossiiskoi istorii Rossiiskoi Akademii nauk [Scientific archive of the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences]*. F. 2, S. I, Inv. 216, C. 11, Sh. 1–3 [in Russian].
- 15 *Nauchnyi arkhiv Instituta Rossiiskoi istorii Rossiiskoi Akademii nauk [Scientific archive of the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences]*. F. 2, S. X, Inv. 7, C. 2a, Sh. 3–7 [in Russian].
- 16 *Nauchnyi arkhiv Instituta Rossiiskoi istorii Rossiiskoi Akademii nauk [Scientific archive of the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences]*. F. 2, S. X., Inv. 7, C. 7a, Sh. 1–12 [in Russian].
- 17 Senyavskaya, E.S. (1999). *Psikhologiiia voiny v XX veke: istoricheskii opyt Rossii [Psychology of the war in the twentieth century: the historical experience of Russia]*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 18 *Nauchnyi arkhiv Instituta Rossiiskoi istorii Rossiiskoi Akademii nauk [Scientific archive of the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences]*. F. 2, S. X, Inv. 7, C. 76, Sh. 1–14 [in Russian].
- 19 Rebrova, I.V. «Zhenskaia» povsednevnost v problemnom pole istorii Velikoi Otechestvennoi voiny / Zhenshchina v rossiiskom obshchestve, 2008. *cyberleninka.ru* Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article> [in Russian].
- 20 Aleksievich, S. (1988). *U voiny ne zhenskoe litso [The war does not have a female face]*. Moscow: Sovetskii pisatel [in Russian].

Г.М. Смагулова, Ж.М. Кенжеғали, Б.Т. Төлеуова

*Орталық Азияны зерттеулер ғылыми-зерттеу орталығы,
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: gylnara2005@mail.ru)*

Орталық Қазақстандағы экологиялық қауіпсіздіктің кейбір мәселелері (су ресурстарының мысалында)

Мақалада Орталық Қазақстан өңірінің еліміздегі қазба байлықтарға мол, ірі өнеркәсіпті, бірақ су жетіспейтін аймақтардың бірі екендігі аталады. Бірақ Орталық Қазақстанда су ресурстары мүлдем жоқ деп айтуға да болмайды. Аталған аймақтың негізгі су ресурстарын құрайтын Нұра, Шерубай-Нұра, Қаракеңгір және Жезді өзендері, Балқаш көлі, Ертіс-Қарағанды каналы мен бірнеше су қоймалары мен тоғандары бар. Соған қарамастан Орталық Қазақстанда су ресурстарын дұрыс пайдаланбаудан экологиялық қауіпсіздік мәселелері туындайды. Сондықтан мақала авторлары оның кейбірін — суды ысырапсыз және мақсатты пайдалану, табиғаттың күрт өзгеруіне байланысты болатын су тасқындары мен салдарын қарастырған; мақала жазу барысында авторлармен ғылыми, оның ішінде пәнаралық бағыттағы зерттеулерде қолданылатын методологиялық принциптер басшылыққа алынған. Шетелдік және отандық ғалымдардың аймақтық су ресурстарын зерттеуге арналған еңбектері қарастырылып, мақала тақырыбына қатысты тұстарын зерделеу кезінде тарихилық, логикалық бірізділік, жүйелілік әдістерді қолданылған. Орталық Қазақстан өңіріндегі су ресурстарымен байланысты экологиялық қауіпсіздікті айқындауда салыстырмалы талдау әдісіне жүгінген. Мақаланың өзегі болып тұрған — экологиялық қауіпсіздік және су ресурстары арасындағы мәселелерді қарастыру объективтілік принципке негізделген. Сонымен бірге су ресурстарына байланысты БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған құжаттарға және ұйымның қолдауымен өткізіліп келе жатқан іс-шараларды қарастыруда бақылау мен талдау әдістері де қолданылған. Су — тіршіліктің көзі болып табылатындықтан, қазіргі кездегі күн тәртібінде су мәселесі жер бетіндегі барлық адамзатқа тұрақты даму үшін өзекті мәселе екені баяндалған. Сондықтан бұл мәселеге БҰҰ тәрізді халықаралық ұйымдар төңірегінде де ерекше көңіл бөлінетіндігі, Орталық Қазақстанға әлемдік тәжірибеден үлгі алу керектігі айтылған. Су ресурстарынан туындайтын қауіп-қатерлердің алдын алу, олардан туындайтын зардаптарға жол бермеу, суды дұрыс пайдалану үшін Орталық Қазақстан және басқа да аймақтарға қажеті бар, атқаруға болатын іс-шаралар тізімінен тұратын, өзіндік ұсыныстар жасалған.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, экологиялық қауіпсіздік, су ресурстары, БҰҰ, тұрақты даму.

Кіріспе

XXI ғасырда әлем елдерінің әлеуметтік, мәдени, экономикалық және саяси тұрғыдан дамуында үлкен өзгерістер жүріп жатыр. Қауіпсіздіктің барлық деңгейінде орын алып отырған тұрақты даму, жер биосферасы мен экожүйелердің бұзыла бастауы тәрізді мәселелер, көптеген мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсерін тигізуде. Адамзат баласының қоршаған ортамен дұрыс қарым-қатынас жасамауы, атап айтқанда су ресурстарына, топырақ пен жер қойнауындағы байлық көздеріне, өсімдіктер мен жан-жануарлар әлеміне немқұрайдылықпен қарауы экологиялық қауіпсіздікті тудырды. 1992 жылы Рио-де-Жанейрода болып өткен жаһандық экологиялық форумда Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) құрамындағы мүше-мемлекеттер «XXI ғасырдың тұрақты дамуы жөніндегі күн тәртібін» қабылдады. Оған негіз болған мәселелер өзінің атында тұрғандай, қоршаған ортаның жағдайымен, экологиялық ахуалмен байланысты болды.

Экологиялық қауіпсіздікті сақтау мақсатында Қазақстан Республикасы 2004–2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасын қабылдады [1], кейіннен «Қазақстан Республикасының 2006–2024 жылдарға арналған орнықты дамуға көшу тұжырымдамасы туралы» құжатқа қол қойды [2]. Аталған құжаттарда ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас әрі маңызды бөлігі ретінде экологиялық қауіпсіздікке ерекше мән беріледі. Жоғарыда атап өткендей, экологиялық қауіптердің бірі су ресурстарынан туындайды.

Бүгінгі таңда су ресурстарын тиімді және үнемді пайдалану дүние жүзі елдерін алаңдатып отырған маңызды мәселелердің бірі болғандықтан, ол біздің елімізге, оның ішінде Орталық Қазақстан аймағына да қатысты. Ауыз су және суармалы сулар ресурстарының азаюы өзекті мәселелерді туындатады. Бұл мәселе БҰҰ аясында халықаралық деңгейде күн тәртібіне қойылды. БҰҰ 1977 жылы су ресурстарына

байланысты конференция; 1981–1990 жж. аралығында ауыз сумен қамтамасыз ету және санитарияның халықаралық онжылдығы; 1992 жылы су ресурстары және қоршаған орта туралы халықаралық конференция [3] тәрізді іс-шаралар өткізіп келеді. Осы шаралардың жалғасы ретінде 2016 жылдың желтоқсан айында БҰҰ Бас Ассамблеясы «Тұрақты даму үшін су» халықаралық іс-қимыл онжылдығы бойынша 2018–2028 жылдардың аралығына арналған қарар қабылданды. Сонымен бірге 22 наурыз су ресурстарының Дүниежүзілік күні деп жарияланды [4]. Бұдан біз әлемдік деңгейде су ресурстарымен байланысты мәселелердің маңызды екендігін байқаймыз. Яғни, таза ауыз сумен қамтамасыз етуде қолға алынып отырған нақты іс-шараларды дамыту және кездесіп отырған қиыншылықтарды шешуге БҰҰ және оның «БҰҰ — су ресурстары» атты құрылымдары көмектесуге дайын екендігін түсінеміз. Әлемдік деңгейде көтеріліп отырған су ресурстарымен қоса туындайтын: судың ластануы, тұщы су қорының азаюы, санитарлық жағдайдың төмендеуі, дұрыс тамақтанбау және оның адам денсаулығына тигізетін әсері, эпидемиялық ауру түрлерінің пайда болуы және таралуы, қоршаған ортаға ықпал етуі, экологиялық қауіпсіздік тәрізді көптеген мәселелер болғандықтан БҰҰ тәрізді халықаралық ұйымдардың алаңдауы орынды.

2016 жылы су ресурстарының Дүниежүзілік күніне арналған БҰҰ дайындаған «Су және жұмыс орыны» атты баяндамасында судың жетіспеуі және су ресурстарына қолжетімсіздік, шындығында экономиканың өсуіне шектеу қояды, әлемдегі төрттен үш жұмыс орны су ресурстарына тәуелді деген тұжырым жасалды [5].

Су ресурстарымен байланысты мәселелердің көлемі ауқымды болғандықтан, ұсынылып отырған мақаланың негізгі мақсаты — Орталық Қазақстандағы су ресурстарынан пайда болатын экологиялық қауіпсіздіктің жекелеген мәселелерін қарастыру болып табылады. Оның себебі еліміздің экологиялық қауіпсіздік саясаты ұлттық қауіпсіздік саясатының құрамдас бөлімінің бірі болуында (Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы заңы, 24-бап).

Мақаланы жазу барысында авторлар су мәселесі және одан туындайтын экологиялық қауіпсіздік проблемасын зерттеушілердің еңбектерін қарастырды. Бұл мәселе әрқашанда өзекті болып табылатындықтан, шетелдік және отандық ғалымдардың да арасында үлкен қызығушылықпен зерттеліп келе жатқандығы байқалды. Мысалы, ресейлік ғалымдар Е.А. Борисованың [6], Н.Г. Рогожинаның [7], О.А. Бояркинаның [8] еңбектерінде Орталық Азия мемлекеттеріндегі су және энергетикалық ресурстарға қатысты сұрақтар қарастырылған. Авторлар су және онымен тығыз байланысты экологиялық проблемалардың өрбуі, қазіргі жағдайына қатысты өзге елдердің тәжірибелеріне баға береді. Сонымен бірге су — энергетикалық қауіпсіздік факторы мемлекеттік, мемлекетаралық және аймақтық мәселелер спектрі тұрғысынан көрсетілген.

Тәжікстандық зерттеушілер Х. Халиков [9], Х.А. Одинаев [10], К.Х. Зоидов [11], С.С. Саидовтардың [12] еңбектерінде трансшекаралық суды пайдалану және экологиялық қатерлерді өткеру үшін қосымша ресурстар тартумен қатар, суды әділ және тиімді пайдалану бағыттары қарастырылған. Аталған авторлар су ресурстары және одан туындайтын энергетикалық, экологиялық, аймақтық қауіпсіздік мәселесін Орталық Азия аймағының шеңберінде зерттейді әрі осы аймақ тұрғысында зерттеулер өте көп.

Ал Орталық Қазақстанның су ресурстарымен байланысты және оның экологиялық құрамдас бөлігіне қатысты шетелдік зерттеулер жоқтың қасы, бірақ отандық ғалымдар бұл мәселеге ХХ ғ. 40–50 жж. бастап назар аудара бастады. Солардың ішінде ерекше Орталық Қазақстан өзендерін тиімді пайдаланудың негізін салған, Ертіс-Қарағанды каналы жобасының авторы, белгілі академик Ш. Шокинді айтпай кету мүмкін емес [13]. Қазіргі таңда жергілікті ғалымдар К.М. Ақпамбетованың [14], Г.Б. Әбиеваның [15] біршама мақалалары осы тақырыпқа арналған. Көрсетілген зерттеушілердің барлығы Орталық Қазақстан өңірлеріндегі су ресурстарын дұрыс пайдалану, экологиялық мәселелерді оңтайлы шешу жолдарына назар аударады.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында ғылыми, оның ішінде пәнаралық бағыттағы зерттеулерді жазу барысында қолданылатын методологиялық принциптер басшылыққа алынды. Су ресурстары тудыратын экологиялық мәселелермен шұғылданатын зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптай отырып, талдау жасау кезінде авторлар тарихилық, логикалық, жүйелілік, салыстырмалы талдау тәрізді әдістерді қолданды. Екі проблема — су ресурстары және экологиялық қауіпсіздік арасындағы күрделі әрі қайшылықты мәселелерді қарастыруға объективтілік принцип негіз болды. Су ресурстарына байланысты Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы қабылдаған құжаттар және

ұйымның аясында, сонымен бірге оның қолдауымен өткізіліп келе жатқан іс-шараларды қарастыруда бақылау және талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Орталық Қазақстан — республикамыздағы табиғи байлықтарға мол, ірі өнеркәсіпті, бірақ су жетпейтін аймақтардың бірі. Республиканың барлық су ағыстарының шамамен алты пайыз шамасында ғана мөлшері Орталық Қазақстанның үлесінде. Бірақ Орталық Қазақстанда су ресурстары мүлдем жоқ деп айтуға да болмайды. Аймақтың негізгі су көздерін Нұра, Шерубай-Нұра, Қаракөңгір және Жезді өзендері құрайды. Орталық Қазақстанды сумен қамтамасыз ететін Самарқан, Шерубай-Нұра, Жезді тәрізді бірқатар су қоймалары мен тоғандар салынған. Қазақстандағы Арал, Алакөлден кейінгі үшінші көл — Балқаштың жағалаулары да Орталық Қазақстан территориясында жатыр. Көлдің суы түрлі мақсатта: кәсіптік маңызда — балығы ауланады; мәдени туризм мақсатында жағалауында демалыс орындары жұмыс істейді; өнеркәсіпте — Балқаш кен-металлургия комбинатының өндірістік қажетіне пайдаланылады. Суды дұрыс пайдаланбаудың нәтижесінде Балқаш маңында экологиялық мәселелер туындап, осы аймақта тұратын тұрғындарға өз зардабын тигізіп отыр. Өндіріс саласының суды ластауымен қатар, жаз айларында Балқаш көлінің жағалауына демалуға барушылар да тірі табиғатты бүлдіретін фактілер кездесіп қалады: бір рет қана қолданатын пластикалық ыдыс-аяқтарды, тамақтардың қалдықтары тәрізді қоқыстарды су жағасына тастап кетеді. Сонымен бірге Балқаш көлінен балық аулаушылар тарапынан да көлдің суын ластайтындар болады. Осы аталғандардың барлығы да Балқаштың экологиялық қауіпсіздігіне әсерін тигізеді.

Аталған су ресурстарынан басқа Орталық Қазақстанда Ертіс-Қарағанды каналы жұмыс істейді. Кеңестік дәуірде салынған «К. Сәтпаев атындағы Ертіс-Қарағанды каналы, республиканың ірі гидротехникалық құрылысы. Орталық Қазақстанның елді мекендерін, өнеркәсіп орындарын және ауыл-шаруашылық жерлерін суландыруға арналған бұл жүйенің ұзындығы 458 км, оның 186 км-і Қарағанды облысының жерімен оңтүстік-батыстағы Шідерті өзенінің аңғары арқылы (Шідерті өзені мен Нұра өзенінің суайрығына таман) өтеді. Ертістен суайрығына дейінгі судың теңіз деңгейінен жалпы көтерілу биіктігі 418 метр, каналдың ені 40 метрдей, тереңдігі 5–8 метр. Трассаның 445 километрінде Нұра өзенінің жанында канал тармақталып, судың бір бөлігі дюкер арқылы (Нұраның астымен) Қарағанды өнеркәсіпті ауданына және Теміртау қаласын ауыз сумен қамтамасыз етуге, жерін суландыруға пайдаланылады. Каналда 100-ден астам гидротехникалық құрылыс, оның ішінде насос станциялары, бөгендер, каналдар, суағарлар, су жібергіштер, бөгеу құрылыстары және басқалары бар...» [16; 231]. Қарағанды облысының энциклопедиясынан алынған бұл мәліметтер біраз нәрсені аңғартады. Біріншіден, аталған канал Орталық Қазақстанның маңызды өнеркәсіпті екі қаласын — Қарағанды мен Теміртауда тұратын халықты ауыз сумен қамтамасыз ететінін; екіншіден, Ертіс-Қарағанды каналынан алынатын су шаруашылықтың барлық түрінде қолданатынын байқауға болады. Осы жерде қазақ халқының «Судың да сұрауы бар» деген дана сөзі еске түседі. Бұл Орталық Қазақстан тұрғындарына су ресурстарын тиімді әрі үнемдеп пайдалануға үйрен, тіршіліктің ең маңызды нәрін қадірлей біл деген сөз. Себебі, каналға құйылатын су көрші Қытай мемлекетінен келетін трансшекаралық өзендер қатарына кіретін Ертіс өзенінен бастау алады. «Судың басында» отырған Қытайдың бұл аймағындағы Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы «Батыс Қытайды» игеру саясатына байланысты өнеркәсібі мен шаруашылығы, сәйкесінше аймақта тұратын халықтың саны тез өсуде. Сондықтан бұл аймаққа да мол мөлшердегі су керек. Ендеше Қытай тарапы «судың басында» отырғанын сылтауратып, судың мөлшерін азайтуы да мүмкін. Ондай жағдай бола қалған күнде, «судың аяғында» отырған Орталық Қазақстан өңірі үлкен зардап шегеді. Осыдан Ертіс өзені еліміздің экологиялық және стратегиялық маңызға ие мәселелерін туындатады.

Орталық Қазақстанда су ресурстарын пайдалану кезінде жіберілетін кемшіліктер қатарына тұрмыстық қалдықтар мен шайынды сулардың мөлшерінің жылдам артуы да жатады. Осының нәтижесінде, әсіресе қала халқының денсаулығы мен қоршаған ортаға қауіп төнеді. Өндірістік қоғам барынша дамыған сайын адамдар қоршаған ортаға теріс әсерлерін де тигізеді: ең бастысы суды үнемдеп пайдалануды ұмытып, ысырап жасайды. Ал ол өз кезегінде экологиялық тепе-теңдікті бұзып, қауіп төндіреді. Осыдан экологиялық қауіпсіздік мәселелері туындайды.

Орталық Қазақстанның басты қаласы Қарағанды — кеншілер қаласы болып табылса, Жезқазған, Теміртау, Шахан, Саран, Абай, Балқаш қалалары да мыс, жез, темір тәрізді рудалар шығарумен айналысады. Аталған қалалардағы тұрғын-коммуналдық шаруашылық, қалалардың заманауи тұрғыда дамуына ықпал ететін құрылыс шаруашылығы және оған қажетті өндірістер, сонымен бірге қаланың

коммуникациясында басты рөл атқаратын көлік қатынастары, қоршаған ортаға антропогендік жолмен ластануға себеп болады. Бұлардан басқа жыл сайын табиғаттың күрт өзгеруі де қосалқы экологиялық мәселелерді тудырады. Атап айтқанда, соңғы жылдары Орталық Қазақстанда ауа-райының өзгеруінен қыс айларында қардың мөлшерінің көп түсуі, сәйкесінше көктем айларында су тасқындары, жерасты суларының көтерілуі орын алды. Су тасқынынан бірқатар елді-мекендердің көлік қатынайтын жолдар істен шықты; Бұқар жырау, Қарқаралы аудандарында болған су тасқыны салдарынан адам өліміне дейін болды.

Биылғы 2020 жылы да Орталық Қазақстанға түскен қардың мөлшері 2018–2019 жылдарға қарағанда анағұрлым көп. ҚазАқпарат агенттігінің мәліметтері бойынша 2020 жылы «Қарағанды облысының елді мекендерінен 1.5 млн. текше метр қар шығарылды. Бұл қардың көп бөлігі облыс орталығына тиесілі» [17]. Ал су тасқынының қауіпсіздік факторларына жол бермей қалыпты жағдайда өтуі, аймақтық деңгейдегі су ресурстарының маңызды нысандары мен инфрақұрылымның дайындығына байланысты. Бұл жөнінде де пысықтау, алдын алу және дайындық шаралары қарастырылған әрі ол құзырлы органдардың тікелей бақылауына алынған [17].

Табиғаттағы осындай өзгерістер, экологиялық зардаптарға әкелуі адамдардың өмірі мен қоршаған ортаға да қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан да 2020 жылғы Дүниежүзілік су күнінің тақырыбы сумен және сумен жабдықтау, климаттың өзгеруі мәселелерінің арасындағы ажырамас байланысқа арналған. Мұндай байланысты жасау жолдарының бірі халықаралық және мемлекеттік деңгейдегі заңнамалық базалардан басқа, ең алдымен адамдар күнделікті өмірде суды дұрыс пайдалану ережелерін жасап, соны басшылыққа алу керек деп ойлаймыз.

2015 жылы әлемдік деңгейде тұрақты даму саласындағы Күн тәртібі қабылданған 17 мақсаттың «Таза су және санитария» (6-шы мақсат), «Климаттың өзгеруімен күрес» (13-ші мақсат), «Теңіз экосистемдерін сақтау» (14-мақсат), «Құрлық экосистемдерін сақтау» (15-ші) деп аталған бағыттары осы мақалада қарастырылып отырған мәселелермен қабысады. Тұрақты дамудың мақсаттарын орындау үшін ең алдымен адамдар сауатты болуы керек. Бұл жерде «сауатты» деген сөздің мағынасы біліммен ғана байланысты емес. Мысалы, «Таза су және санитария» деген 6-шы мақсатты орындау үшін, алдымен суды қасиетті деп есептеу керек, содан кейін «су — тіршіліктің нәрі» деп қабылдап, оны барынша ысырапсыз, таза күйінде тұтыну қажет. Тұжырымдап айтқанда судың әрбір тамшысын үнеммен, ысырапсыз, мақсатты пайдалану керек, ал осы айтылғанды орындағандарды сауатты деп айтуға болады.

Орталық Қазақстан тұрғындарының су ресурстарын дұрыс пайдалануда әлемдік мемлекеттердің тәжірибесін қарастырып, оның аймаққа тиімді үлгілерін өз тәжірибемізге енгізген дұрыс болар еді. Мысалы, АҚШ, Канада, Еуропа елдері, Жапония тәрізді мемлекеттер су мәселесіне ерекше көңіл бөліп қарайды. Еуропа елдерінде өзендерге зиян келтірмеу, суды бірлесіп қолдану, өзенге зақым келтірген тараптың оны тазалауға қаражат бөлуі тәрізді принциптерден тұратын 1948 жылы жасалған Дунай бойынша келісім, оны тұтынатын 10 мемлекет суды бірлесіп отырып шешуге арналған. 70 жылдан асқан бұл құжат принциптерін орындау мақсатында, жыл сайын еуропалық елдер кездесулер ұйымдастырып, су мәселесіне арналған жас баладан кәрі адамға дейін қатысатын көпшілік мәдени шаралар өткізіледі. Ондай шараларда судың сапасы жарияланып, таза ұстауға, ұқыпты болуға үйретеді. Дунай, Рейн өзендері бассейндеріндегі ынтымақтастық тәжірибесі су ресурстарын бірлесіп басқару елдер мен қоғамдар арасындағы қарым-қатынастарды жақсарту алатынын, қауіпсіздікті арттырып, экономикалық өсім және қоршаған ортаны қорғау деңгейін көтере алатынын көрсетті. Сондықтан трансшекаралық өзендердің тазалығы, судың сапасы халықаралық деңгейдегі ең маңызды мәселелердің бірі болғандықтан, оны пайдаланатын мемлекеттердің су ресурстарына байланысты дұрыс ұстанымдары жасалу керек. Мысалы, суды тұтынудың айрықша технологиясы бойынша барлық елдерден озық тұрған Жапонияның тәжірибесі де айтылып, жазылып жүр [18, 14 б.]. Ал 2017 жылы «Қазақстан» телеарнасының «Мәселе» атты бағдарламасы тұщы су, судың ластануы, кәрізге жиналатын сулар, жалпы суларды пайдалану мен үнемдеу тәрізді мәселелер көтеріп, барша қазақстандықтардың назарын осындай өзекті проблемаға аударды. Осы хабар арқылы Қытайдағы тұщы судың таусылмауы үшін тырысып жүрген профессор Ма Теннің бүгінгі технологиясы да тілге тиек етілді. Қытай елінің Чунь Сунь провинциясында бұрыннан келе жатқан дағды — кез-келген үйдің төбесінде арнайы су жиналатын қауыздардың болуы айтылып, жаңбыр жауғаннан кейін қауызға жиналған бұл суды адамдар кір жууға, кейін бау-бақша суаруға пайдаланатындығы айтылып, сюжеттер көрсетілді [19]. Бұл да суды үнемдеуге үйрететін тәжірибелердің бір ғана мысалы.

Қорытынды

Су ресурстарынан туындайтын қауіп-қатерлердің алдын алу, олардан туындайтын зардаптарға жол бермеу, суды дұрыс пайдалану үшін, экологиялық қауіпсіздік шараларын сақтау мақсатында Орталық Қазақстан және басқа да аймақтар төмендегідей іс-шаралар атқарғаны дұрыс:

1. Орталық Қазақстанда су ресурстарының осалдығы жағдайында одан туындайтын су және экологиялық қауіпсіздіктерінің мәселелері мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлердің бірі ретінде қарастырған жөн. Ол үшін су және экологиялық қауіпсіздіктерге арналған заңнамалық құжаттарды мемлекеттік деңгейде қайтадан қарастырып, толықтырып немесе жаңадан құжаттар мен бағдарламалар қабылдау керек. Қабылданған құжаттар міндетті түрде су ресурстарын тиімді пайдалану, елді мекендерді сумен қамтамасыз ететін инфрақұрылымдардың сапасын қадағалау және оны заманауи тұрғыдан жетілдіріп отыру керек;

2. Орталық Қазақстан аймағында су ресурстары бар екендігі жоғарыда айтылып кетті. Өкінішке орай оны пайдалану ысырапты және үнемсіз жүргізілетіні жиі байқалады. Осы ретте кәсіпорын басшыларын, күнделікті тұрмыста адамдарды суды мақсатты түрде орынды пайдалануға тәрбиелеу керек;

3. Таза су адам өмірін қолдап тұру үшін қажет. Бірақ таза суға қол жеткізу дүние жүзі бойынша біркелкі емес. БҰҰ сарапшыларының пікірі бойынша «жер шары тұрғындарының 700 миллионнан астамы таза суға зәру, ал су бассейндері бар аумақтарда тұратын 1,7 миллиардтан артық халықтың қосымша тұщы суларды қажет етеді» [3]. Сондықтан таза суды пайдалануда оның құндылығын түсініп, үнемшілдікке үйреткен жөн. Үнемшілдік тәрбиелік сипатқа ие болу керек. Бұл ретте таза суға арналған тәрбиелік шараларды отбасынан бастап, бала бақшалар, мектептер мен жоғары оқу орындарында жастардың арасында жүргізген дұрыс. Мысалы, бала бақша мен мектептерде «Су — тіршілік көзі» деген тәрбие сағаттарын ұйымдастыруға болады. Балаларға суға байланысты «Су бергеннің сауабы бар, су төккеннің жауабы бар», «Су бар жерде ну бар», «Жаңбыр жауса-жер ырысы», «Арық бар жерде су бар», «Бұлақ көрсең көзін аш» тәрізді мақал-мәтелдерді айтып, олардың мағынасын түсіндірсе, онда олар судың қадірін түсінер еді;

4. Суды ластанудан қорғау мақсатында және оның қоршаған ортаға тигізетін зардаптарын анықтауға, одан туындайтын экологиялық қауіпсіздікке арналған арнайы сауалнамалар жүргізген де дұрыс. Сауалнамаларды экологтар дайындайтын жоғары оқу орындарының мамандары мен жергілікті билік басында отырғандар бірлесіп жасап, оның нәтижесі бойынша мониторинг жүргізуге болады. Мұндай шаралар арқылы кез келген аймақтың экологиялық ахуалын айқындауға болады. Орталық Қазақстанда аймақтың экологиялық ахуалын анықтауға да, айқындауға да потенциалы жеткілікті. Атап айтқанда Орталық Қазақстанның Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті эколог мамандар даярлайды; су ресурстары және экологияға байланысты қауіпсіздік мәселелерімен айналысатын кафедра, арнайы лабораториялар бар т.с.с.;

5. Су ресурстарынан туындайтын зардаптар, экологиялық қауіптің дәрежесі мен салдарын анықтауға арналған және олармен арнайы жұмыс жүргізу тәсілдерін үйрететін семинар-тренинг ұйымдастырса артық болмайды, сонымен бірге аталған проблемалардың теориялық және практикалық мәселелеріне арналған түрлі деңгейдегі дөңгелек үстелдер мен ғылыми конференциялар ұйымдастырып, аталған шаралар барысында экологиялық қауіпсіздік тудыратын су ресурстарынан болатын қатерлерді болдырмауды қолға алатын барлық кедергілерге талдау жасап, ұсыныстарын құзырлы органдарға жіберген жөн;

6. 2020 жыл Қазақстанда «Еріктілер жылы» деп жарияланды. Еріктілер қозғалысына қатысатындардың басым бөлігі жастар. Сондықтан жастардың бойындағы патриотизмді оятатын, қоршаған ортаға азаматтық позициядан қарайтын іс-шаралардың бірі — ластанған су көздерін тазартуға арнау керек. Бұдан басқа еріктілердің қатысуымен экологиялық қауіпсіздікке, тұрақты дамуға арналған жарнамалар жасап, арнайы тақырыптар бойынша танымдық-тәрбиелік экспедициялар ұйымдастырып, экотуризмді дамытуға болады. Мысалы, Орталық Қазақстанның Қарқаралы, Нұра, Ақтоғай, Балқаш өңірлері экотуризмге сұранып тұрған аймақтар;

7. Суды мақсатты пайдалануға, сонымен бірге суға және адамдардың сауаттылығына арналған өзен-көлдердің жағалауларында қысқа мерзімдік «Жазғы мектептер» ұйымдастырса да артық емес. «Жазғы мектептер» жұмысына да еріктілерді тартуға болады. Аталған шараның бұл түрі бір жағынан қоршаған ортаны түсінуге, оны аялауға, қамқор болуға, екінші жағынан, адамдардың қоршаған ортаға

бейімделуіне үйретеді. Сонымен бірге туған өлкенің географиясын, биоресурстарын, тарихын жан-жақты танып білуге де баулиды.

Осы айтылғандарды ескере отырып, Орталық Қазақстандағы су ресурстарынан пайда болатын аймақтағы экологиялық қауіпсіздіктердің негізі — суды мақсатты пайдаланбау, ысыраптың көп болуы, табиғи апаттарға байланысты және өндіріс орындарының суды ластауы сияқты орын алып отырған проблемаларда деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының 2004–2015 жж. арналған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы. — Астана, 2003. — 30 б.
- 2 «Қазақстан Республикасының 2006–2024 жылдарға арналған орнықты дамуға көшу тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 12 қазандағы № 981 Қаулысы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000981_/history
- 3 Вода. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/water/>
- 4 Международное десятилетие действий «Вода для устойчивого развития». 2018–2028 годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.un.org/ru/events/waterdecade/>
- 5 Вода — фактор роста и создания новых рабочих мест, согласно новому Докладу Организации Объединенных Наций. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.unesco.org/news/voda-faktor-rosta-i-sozdaniya-novyh-rabochih-mest-soglasno-novomu-dokladu-organizacii>
- 6 Борисова Е.А. Водные и энергетические ресурсы «Большой» Центральной Азии: дефицит воды и ресурсы по его преодолению / Е.А. Борисова. — М.: ЛЕНАНД, 2015. — 236 с.
- 7 Рогожина Н.Г. Экологическая политика развивающихся стран / Н.Г. Рогожина. — М.: Аспект Пресс, 2015. — 336 с.
- 8 Бояркина О.А. Роль международных организаций в решении водного вопроса в Центральной Азии / О.А. Бояркина // Евразийский союз ученых. — 2016. — № 29. — С. 52–53; Она же. Водные конфликты в мировой политике: проблемы и перспективы: моногр. / О.А. Бояркина. — М.: РУСАЙНС, 2017. — 90 с.
- 9 Халиков Х. Энергоэффективность крупных рек Таджикистана / Х. Халиков // Докл. Академии наук Республики Таджикистан. — 2009. — Т. 52, № 8. — С. 639–645.
- 10 Одинаев Х.А. Таджикистан: на пути к устойчивому развитию / Х.А. Одинаев // Бюллетень «На пути к устойчивому развитию России». — 2013. — № 64. — С. 68–79.
- 11 Зоидов К.Х. Эволюционно-институциональный подход при исследовании реализации крупных энергетических проектов и решении водных проблем в странах Центральной Азии / К.Х. Зоидов, А.А. Медков // Проблемы рыночной экономики. — 2015. — № 1. — С. 54–68.
- 12 Саидов С.С. Современные подходы к управлению водными ресурсами в Центральной Азии / С.С. Саидов // Вестн. Таджик. нац. ун-та. — 2017. — № 2/5, Ч. 2. — С. 81–84.
- 13 Чокин Ш. Четыре времени жизни: воспоминания и размышления / Ш. Чокин. — Алматы: Білім, 1998. — 432 с.
- 14 Акпамбетова К.М. Катастрофические явления в бассейнах рек Центрального Казахстана в период половодий / К.М. Акпамбетова, Е.Е. Шадский // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Биология. Медицина. География. — 2014. — № 4(76). — С. 107–112; Она же. Орталық Қазақстанның кіші өзендерінің өзгерістері және қазіргі жағдайы / К.М. Акпамбетова // География және табиғат. — 2016. — № 6(84). — С. 3–7.
- 15 Әбиева Г.Б. Кіші өзен алаптарын экологиялық-географиялық тұрғыдан бағалау (Қарқаралы өзені мысалында) / Г.Б. Әбиева // Эффективные инструменты современных наук — 2014: материалы X Международ. науч.-практ. конф. (27 апреля – 5 мая). — Прага: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2014. — С. 63–67.; Она же. Орталық Қазақстанның кіші өзендер аумағына әсер ететін ластаушы көздер / Г.Б. Әбиева // Экологическое образование в Казахстане. — 2016. — № 1(49). — С. 31–33.
- 16 Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. — Алматы: Атамұра, 2006. — 584 бет.
- 17 Қарағанды облысында көктемгі су тасқынына дайындық басталды. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: https://www.inform.kz/kz/karagandy-oblysynda-koktemgi-su-taskynyna-dayyndyk-bastaldy_a3617874
- 18 Жылқыбаева Ш. Тіршілік нәрін қадірлеудің жапониялық үлгісі / Ш. Жылқыбаева // Егемен Қазақстан. — 2019. — 6 қараша.
- 19 Қара суды үнемдеп пайдаланудың арнайы тәртібі жасалды. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: <https://qazaqstan.tv/news/113957/>

Г.М. Смагулова, Ж.М. Кенжеғали, Б.Т. Тулеуова

Некоторые проблемы экологической безопасности Центрального Казахстана (на примере водных ресурсов)

В статье Центральный Казахстан показан одним из крупных промышленных регионов нашей страны, но испытывающим трудности с обеспечением водными ресурсами. Однако нельзя сказать, что в

Центральном Казахстане водных ресурсов вообще нет. Основными водными артериями края являются реки Нура, Шерубай-Нура, Каракенгир и Жезды, озеро Балхаш, канал Иртыш-Караганда и несколько водохранилищ и водоемов. Вместе с тем, в Центральном Казахстане возникают вопросы экологической безопасности, связанной с неправильным использованием водных ресурсов. В связи с этим авторами рассмотрены некоторые из них, а именно возникновение паводков и их последствий, вызванных резким изменением природы, нецелевое использование воды. При написании статьи авторы руководствовались научными методами, в том числе методологическими принципами междисциплинарной направленности. При анализе трудов зарубежных и отечественных ученых, изучавших региональные водные ресурсы, авторами использованы методы исторической, логической последовательности, системный подход. При определении аспектов экологической безопасности, связанных с водными ресурсами Центрального Казахстана, был применен метод сравнительного анализа. При рассмотрении связи между экологической безопасностью и водными ресурсами в основу статьи взят принцип объективности. Изучение документов Генеральной Ассамблеи ООН в области использования водных ресурсов и мероприятий по данному направлению, проводимых организацией, опиралось на методы оценки и анализа. Так как вода является источником жизни, то на повестке сегодняшнего дня актуализируется вопрос о значимости водной проблемы для устойчивого развития всего человечества на земле. Этому вопросу уделяется особое внимание в деятельности международных организаций, таких как ООН, в связи с чем Центральному Казахстану важно изучать мировой опыт. С целью предотвращения угроз, связанных с водными ресурсами, и их последствиями, а также рационального использования воды в Центральном Казахстане и других регионах авторами сделаны предложения, содержащие конкретный перечень мероприятий.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, экологическая безопасность, водные ресурсы, ООН, устойчивое развитие.

G.M. Smagulova, Zh.M. Kenzhegali, B.T. Tuleuova

Some problems of ecological security in Central Kazakhstan (on the example of water resources)

This article presents Central Kazakhstan as one of the rich on mineral resources, industrial, but water-deficient regions of the country. However, it cannot be said that water resources in Central Kazakhstan is completely absent. There are Nura, Sherubay-Nura, Karakengir and Zhezdy rivers, Lake Balkhash, Irtysh-Karaganda channel and several reservoirs and ponds that make up the main water resources of the region. However in Central Kazakhstan there are problems with environmental safety from improper use of water resources. Therefore, the article's authors look at some of it — wasteful and rational use of water, and its kinship and its consequences, which are caused by abrupt changes in nature; Its writing is guided by methodological principles used in scientific research, including interdisciplinary research. In reviewing and analyzing the work of researchers dealing with environmental issues caused by water resources, the author used methods as historical, logical, systematic, comparative analysis. The principle of objectivity became the basis for considering complex and contradictory issues between two problems — water resources and environmental security. Methods of monitoring and analysis were used in reviewing the documents adopted by the UN General Assembly on water resources and the activities carried out within the organization, as well as with its support. Because water is the source of life on earth and the current issue of the agenda of the water is important for the sustainable development of all mankind. Therefore, it is said that this issue is given special attention in the framework of international organizations such as the UN and Central Kazakhstan should learn from the world experience. In order to prevent threats to water resources, to prevent from their consequences, to make proper use of water, Central Kazakhstan and other regions need to make their own recommendations, consisting of a list of possible actions.

Keywords: Central Kazakhstan, ecological security, water resources, UN, sustainable development.

References

- 1 *Qazaqstan Respublikasynyn 2004–2015 zh.zh. arnalgan ekologiyalyq qauipsizdik tuzhyrymdamasy [Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004–2015].* (2003). Astana [in Kazakh].
- 2 “Qazaqstan Respublikasynyn 2006–2024 zhyldarga arnalgan ornyqyt damuga koshu tujyrymdamasy turaly” Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti Zharlygynyn zhabasu turaly. Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2006 zhylygy 12 qazandagy N 981 Qaulysy [About the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On the Concept of transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development for 2006–2024”. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2006 No. 981]. *adilet.zan.kz* Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000981_/history [in Kazakh].
- 3 Voda [Water]. *www.un.org* Retrieved from <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/water/> [in Russian].
- 4 Mezhdunarodnoe desiatiletie deistvii «Voda dlia ustoichivoho razvitiia». 2018–2028 hody [International decade for action “Water for sustainable development”. 2018–2028]. *www.un.org* Retrieved from <https://www.un.org/ru/events/waterdecade/> [in Russian].

- 5 Voda — faktor rosta i sozdaniia novykh rabochikh mest, sohlasno novomu Dokladu OON [Water is a driver of growth and job creation, according to a new United Nations Report] *ru.unesco.org* Retrieved from <https://ru.unesco.org/news/voda-faktor-rosta-i-sozdaniya-novykh-rabochih-mest-soglasno-novomu-dokladu-organizacii> [in Russian].
- 6 Borisova, E.A. (2015). *Vodnye i enerheticheskie resursy «Bolshoi» Tsentralnoi Azii: defitsit vody i resursy po eho preodoleniiu* [Water and energy resources of Greater Central Asia: water scarcity and resources to overcome it]. Moscow: LENAND [in Russian].
- 7 Rogozhina, N.G. (2015). *Ekolohicheskaiia politika razvivaiushchikhsia stran* [Environmental policies of developing countries]. Moscow: Aspect Press [in Russian].
- 8 Boyarkina, O.A. (2016). Rol mezhdunarodnykh orhanizatsii v reshenii vodnoho voprosa v Tsentralnoi Azii [Role of international organizations in solving the water issue in Central Asia]. *Evraziiskii soiuz uchenykh — Eurasian Union Of Scientists*, 29, 52–53 [in Russian]; Eadem. (2017). *Vodnye konflikty v mirovoi politike: problemy i perspektivy* [Water conflicts in world politics: problems and prospects]. Moscow: RUSYNS, 90 p. [in Russian].
- 9 Halikov, H. (2009). Enerhoeffektivnost krupnykh rek Tadzhikistana [Energy efficiency of major rivers in Tajikistan]. *Doklady Akademii nauk Respubliki Tadzhikistan — Report of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan*, 52, 8, 639–645 [in Russian].
- 10 Odinaev, Kh.A. (2013). Tadzhikistan: na puti k ustoichivomu razvitiuu [Tajikistan: on the road to sustainable development]. *Byulleten «Na puti k ustoichivomu razvitiuu Rossii» — Bulletin «On the way to sustainable development of Russia»*, 64, 68–79 [in Russian].
- 11 Zoidov, K.Kh., & Medkov, A.A. (2015). Evoliutsionno-institutsionalnyi podkhod pri issledovanii realizatsii krupnykh enerheticheskikh proektov i reshenii vodnykh problem v stranakh Tsentralnoi Azii [An evolutionary and institutional approach to research on the implementation of major energy projects and solving water problems in Central Asian countries]. *Problemy rynochnoi ekonomiki — Problems of the market economy*, 1, 54–68 [in Russian].
- 12 Saidov, S.S. (2017). Sovremennyye podkhody k upravleniiu vodnymi resursami v Tsentralnoi Azii [Modern approaches to water resources management in Central Asia]. *Vestnik Tadzhikskoho natsionalnogo universiteta — Bulletin of the Tajik National University*, 2/5, 2, 81–84 [in Russian].
- 13 Chokin, Sh. (1998). *Chetyre vremeni zhizni: vospominaniia i razmyshleniia* [The four seasons of life: memories and reflections]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 14 Akpambetova, K.M., & Shadskiy, E.E. (2014). Katastroficheskie yavleniia v basseinakh rek Tsentralnogo Kazakhstana v period polovodii [Catastrophic events in the river basins of Central Kazakhstan during high water]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Seriya Biologiya. Meditsina. Heohrafiia — Bulletin of the Karaganda University. Biology. Medicine. Geography Series*, 4(76), 107–112 [in Russian]; Eadem. (2016). Ortalyk Qazaqstannin kishi ozenderinin ozgeristeri zhane qazirgy zhagdaiyi [Changes and current state of small rivers in Central Kazakhstan]. *Geografiya zhane tabigat — Geography and nature*, 6(84), 3–7 [in Kazakh].
- 15 Abieva, G.B. (2014). Kishi ozen alaptaryin ekolohiialyik-heohrafiialyik turgydan bagalau (Qarqaraly ozeni mysalynda) [Ecological and geographical assessment of small river basins (on the example of the Karkaralinsk river)]. Proceedings from Effective Tools of Modern Sciences – 2014: X Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (27 aprelya — 05 maia) — X-th International scientific and practical conference (April 27 – May 05). (pp. 63–67). Prague: Publishing House “Education and Science” s.r.o. [in Kazakh]; Eadem. (2016). Ortalyk Qazaqstannyn kishi ozender aumagyna aser etetin lastaushy kozder [Polluting sources affecting the territory of small rivers in Central Kazakhstan]. *Ekolohicheskoe obrazovanie v Kazakhstane — Environmental education in Kazakhstan*, 1(49), 31–33 [in Kazakh].
- 16 *Qaragandy. Qaragandy oblysy: Entsiklopediia [Karaganda. Karaganda region: encyclopedia]*. (2006). Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 17 Qaragandy oblysynda koktemgi su taskynyna daiyndyk bastaldy [Preparation for spring floods has started in Karaganda region]. *www.inform.kz* Retrieved from https://www.inform.kz/kz/karagandy-oblysynda-koktemgi-su-taskynyna-dayyndyk-bastaldy_a3617874 [in Kazakh].
- 18 Zhyilkyibaeva, Sh. (2019). Tirshilik narin qadirleudin zhaponiialyq ulhisi [Japanese model for honoring the life cycle]. *Ehemen Qazaqstan — Kazakhstanskaya Pravda* (6 November) [in Kazakh].
- 19 Qara sudy unemdep paidalanudyn arnaiy tartibi zhasaldy [A special procedure for economical use of water has been created]. *qazaqstan.tv* Retrieved from <https://qazaqstan.tv/news/113957/> [in Kazakh].

Й.С. Дойков

*Университет библиотековедения и информационных технологий, София, Болгария
(E-mail: j.doykov@unibit.bg)*

Общая концептуальная основа понимания знаний Гегелем

В статье предложен авторский подход к возможному построению знаний. Внимание сосредоточено на общей концептуальной основе понимания знания Гегелем. Отправная точка вытекает из его концепции рационального познания реальности. Это позволяет немецкому философу систематизировать и классифицировать философию. Созданная им философская система раскрывает процесс познания и его логику.

Ключевые слова: знания, сущность, бытие, мышление, самодвижение, идея, природа, дух.

Жизнь — это непосредственная идея, или идея как ее концепция, которая еще не реализована сама по себе. По ее мнению, это знание в целом.

Гегель

Введение

Концептуализация человеческих знаний является важной междисциплинарной проблемой для науки. Философия была первой, кто столкнулся с этим. И она ищет и дает ответы на ее решение в рамках своих парадигм. Этот процесс будет продолжаться и в будущем. В этой связи актуальность обращения к данной проблеме исторически детерминирована. Чтобы понять, как становится знание, необходимо начать с абстрактных философских идей. Одна из этих философских парадигм представлена в философской системе Гегеля. Обращение к ней позволит дать общее представление о структуре процесса познания, об этапах его приобретения и о формировании когнитивных способностей человека. Теория познания Гегеля является классической и наиболее ярким выражением объективно идеалистического решения данной проблемы.

В связи с этим краткое изложение общих концептуальных основ понимания знаний Гегелем можно осуществить путем:

- 1) изложения гегелевской концепции рационального познания реальности;
- 2) описание процесса познания в философской системе Гегеля.

В результате это позволит стать основой для более полного представления об объективно идеалистических взглядах на природу знания. Что, в свою очередь, может иметь определенное значение при построении различного рода социологических парадигм. Это вклад автора, дающий возможность такого рода будущих направлений для размышлений.

Методология исследования

В качестве методологических инструментов определены следующие: дедуктивный метод, описательный и сравнительный анализ, диалектика. Эти методы позволяют очертить и содержательно

изложить понимание Гегелем философии и, в частности, процесса познания. Весь этот инструментарий применяется в связи с приверженностью автора к нейтрально-ценностному подходу.

Концепция рационального познания реальности

Если Кант подчеркивает активное совпадение знаний в своей работе, то можно сказать, что Гегель находится в центре его философской системы. Здесь достаточно отметить его работы — «Феноменологию духа» (1807), два тома «Научной логики» (1812, 1816) и окончательное развитие этой системы в «Энциклопедии философских наук» (1817). В целом, первые две работы в подробном плане дают представление о системе знаний, разработанной этим автором, а в третьей — в концентрированном виде эта теория достаточно предметна [1; 445–468]. Сначала мы должны изложить его общие теоретические элементы. Таким образом, тогда можно будет более точно представить место, роль и значение знания у Гегеля в качестве фундаментальной конструкции его объективно-идеалистической философии.

Основополагающим теоретическим предположением Гегеля является концепция рационального познания реальности. Это означает, по крайней мере, две вещи:

- 1) что все рационально и
- 2) что все узнаваемо.

Отсюда следует, что знакомство подразумевает разум. Разум и реальность предполагаются. Реальность в ее абсолюте есть разум. Еще больше — они могут иметь идентичность. Это предполагает знание реальности через концепцию. Но Гегель убежден, что «разум — это убеждение, что все это реальность» [2; 213]. Следовательно, посредством реальных отражений «бытие в себе», «бытие для себя» и «бытие в себе и для себя» реальность раскрывает свое постепенное существование. Эти размышления фактически являются этапом развития знаний. Гегель считает переходный процесс перехода от одного этапа к другому необходимым движением. Это исключает возможность любой произвольной деятельности. Это означает, что процесс этой рефлексивности осуществляется по абсолютной причине и вне ее. Следовательно, разум действительно необходим. Поскольку «отражение внутри себя дает... абсолютную возможность и реальность» [3; 716], «то, что реально, возможно» [3; 717], и все, что действительно необходимо, разумно. Позже немецкий философ в виде сентенции это выразит в «Философии права» (1826): «Что разумно, то реально, а то, что реально, разумно» [4; 53]. Из этого вывода следует, что:

- причина только существует;
- это идеальная и логическая субстанция и, следовательно, сущность бытия и мышления;
- вещество подчинено разуму в духе, т.е. есть самодвижение, но «самодвижение — это также самопознание» [5; 209];
- процесс подчинен от разума к духу, самодвижение следует этапу отражения реальности, т.е. дух также проходит в три этапа, в соответствии с этапами мирового процесса.

Систематизация Гегеля

Как это систематизировано Гегелем?

Немецкий философ излагает свою систему в полной схеме в «Энциклопедии философских наук».

Во-первых, он постулирует процесс самодвижения / самопознания «духа в себе» (*An-sich-sein*), его саморазвития как логической идеи.

Во-вторых, он принимает развитие во времени и пространстве логической идеи, которая ведет к образованию другого, своего собственного существа — «инерса» (*Anderssein*), который является самой природой. Следовательно, благодаря развитию природы по диалектическим законам и превращению ее во что-то качественно новое, — формирование сознания, мы достигаем следующей стадии.

В-третьих, он рассматривает эту идею в «ее бытии в себе» (*An-und-für-sich-sein*). На этом этапе саморазвитие / самопознание этой идеи заканчивается — сознание обновляет дух. Отсюда новый диалектический переход — это время самого духа. Это пройдет:

- субъективным духом;
- через объективный дух;
- в абсолютном духе.

Эти этапы, через которые осуществляются абсолютные проходы, можно суммировать как:

- идею;
- природу;
- дух.

Следовательно, в упомянутой выше работе Гегеля мы увидим его систематизацию и классификацию философии, а также важность отдельных научных дисциплин. Все они являются результатом, продуктом разума, его высшими достижениями.

Эта теоретическая схема адекватно отражает философскую систему Гегеля, реализованный в ней процесс познания, его логику. Квадрат логики дает наиболее общее представление о его собственной логической системе. Из этого, однако, сам метод логики недостаточно виден. И он диалектичен. Гегель выводит три составляющие диалектического движения от абстрактного к конкретному посредством понятий:

- тезис — определяется как рациональный или абстрактный;
- антитеза — выражена как негативно понятая или негативно-диалектическая;
- синтез — рассматривается как позитивно обоснованный или умозрительный, отражающий единство противоположных определений. Механизм движения здесь «удаление удалением одновременно с удалением хранением». На самом деле есть новый негативный тезис высшего порядка. Это достигается путем умозрительного развертывания путем повторения снова через отрицание отрицания — реализованная концепция самостоятельно производит свое антагонистическое начало.

Эти три компонента диалектического движения через концепции очерчивают отрезок диалектической спирали. Механизм диалектики, по словам Гегеля, порождает следующий сегмент в той же логической функциональности.

Обобщённо: диалектический метод основан на действии диалектических законов для:

- взаимного перехода количественных и качественных изменений;
- единства и борьбы противоположностей;
- отрицания отрицания.

Для Гегеля предметом диалектического процесса является абсолют, а реальным, по сути, является образ этого процесса. Философия призвана изучать и понимать реальность. Диалектическое движение понятий придает ей познавательные способности.

Значительное место в разработке вопросов познания у Гегеля занимает его трехтомник «Энциклопедия философских наук». Вообще говоря, немецкий философ суммирует как всю систему своего абсолютного идеализма, так и свою теорию познания.

Что касается объективной идеалистической системы, он принимает в качестве отправной точки существование активного принципа, который является рациональным и духовным. Он упоминается им как «абсолютная идея», «мировой разум», «мировой дух». Деятельность этого абсолюта полностью реализуется в области мышления, развивающейся через самопознание. Его развитие последовательно проходит через стадии чистого мышления — логики, инобытие — философии природы, мышления и истории — философии духа.

Что касается теории познания Гегеля, то в трехтомной книге получены и раскрыты различные формы духа как субъекта познания и самопознания — душа, сознание, самосознание, разум, интеллект, воля. Мы позволим себе обобщенную схему структуры гегелевской экспозиции интеллекта, потому что в ней немецкий философ увидел и вывел способность к познавательной функции окружающего нас мира.

Первый — с точки зрения задач. Они состоят из:

- производить знания об окружающем мире;
- запоминать знания;
- трансформировать знания в различные планы и проекты (пере) строительства мира [1; 260–266].

Второе — с точки зрения этапов, через которые интеллектуальная деятельность проходит в процессе познания. Они включают:

- нагляд — начиная с чувства, переходя во внимание и формируясь от реального зрения;
- представление — прохождение последовательно через степени:
 - воспоминание,
 - воображения,
 - памяти.

Воображение излучает:

- воспроизводящую силу,
- ассоциативную силу,
- творческую силу. Последний создает символы и знаки:
 - знаки и
 - знаки-слова), без которых невозможно объединить знания и существование знаний как таковых.

Память воспроизводится ее сохраняющими, репродуктивными и механическими функциями, которые на самом деле являются типами памяти;

– мышление — которое разворачивается в три последовательных этапа:

- рассудок;
- суждение;
- разум [1; 265–308].

Для Гегеля теоретическая деятельность интеллекта является настоящей познавательной деятельностью. В рамках этого человек строит свои планы и проекты, о которых говорилось чуть выше. Но он не ограничен этим. Человек также *Homo faber*, он практическое существо. Поэтому его практическая деятельность является продолжением его теоретической. Это реализация или провал его планов и проектов. Вот почему этот переход от одного к другому возможен как преобразованный интеллект в волю [6; 455–457].

Гегель проверяет это следующим образом: «субъективная идея, как определенная в себе и для себя и как единое целое с простым содержанием, является добром. Ее стремление понять имеет обратное отношение к идее истины и стремится определить доступный мир в соответствии с его целью. С одной стороны, эта воля имеет предвзятое представление о недействительности предполагаемого объекта, но, с другой стороны, как нечто экстремальное, она в то же время предполагает цель добра как только субъективную идею и независимость объекта» [6b; 455]. Воля — это усилие для познания.

Это наиболее общее представление о структуре процесса познания, этапах его получения и формировании познавательных способностей человека. Теория познания Гегеля является классической и является наиболее ярким выражением ее объективной идеалистической концепции.

Мы ограничимся общими чертами философской системы Гегеля с целью наших исследовательских целей. Мы считаем, что общий взгляд на это требует естественного описания и более проблемных вопросов, а также, что они будут способствовать общему представлению вклада Гегеля в знания.

Выводы

1. Трехтомная работа «Энциклопедия философских наук» занимает значительное место в развитии вопросов познания у Гегеля. Вообще говоря, немецкий философ в заметной форме обрисовывает в общих чертах как общую систему своего абсолютного идеализма, так и свою теорию познания.

2. Что касается объективно-идеалистической системы, он берет в качестве отправной точки наличие активного начала, разумного и духовного. Оно упоминается им как «абсолютная идея», «мировой разум», «мировой дух». Деятельность этого абсолюта полностью реализуется в области мышления, развивающегося через самопознание. Его развитие последовательно проходит через этапы чистого мышления — логики, невинности — философии природы, мышления и истории — философии духа.

3. Что касается гегелевской теории познания, то в этих трех томах различные формы духа раскрываются и обнаруживаются как субъект познания и самопознания — душа, сознание, самосознание, разум, воля.

Заключение

Результатом нашей презентации является рассмотрение двух теоретических конструкций Гегеля, имеющих прямое методологическое значение для понимания знаний с объективно идеалистической точки зрения.

С одной стороны, мы систематически вводим концепцию рационального познания реальности. Эта концепция является своего рода методологическим подходом к пониманию знания, поскольку она в основном утверждает, что:

- (1) реальность поддается рациональному знанию, поскольку сама Вселенная рациональна;
- (2) абсолютная реальность есть разум;

(3) реальность существует в трех стадиях: быть в себе, быть для себя и быть в себе и для себя, поскольку дух развивается через эти стадии. Посредством диалектики сознание проходит три последующие стадии: стадию субъективного духа, объективного духа и, наконец, высшую стадию абсолютного духа.

С другой стороны, исходя из этой концепции, мы обрисовали систематизацию гегелевской философии. Важность когнитивно-методологического аспекта приводит к определению места и значения различных научных дисциплин: логики, философии природы и духа, антропологии, феноменологии, психологии, морали и этики, в том числе и философии права и философии истории, а также искусства, религии и философии, как высших достижений разума.

Практическая ценность и полезность этих усилий состоит в том, чтобы классифицировать объективно идеалистические в исследовательских поисках возможности человеческих знаний.

Список литературы

- 1 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. — Т. 3. Философия духа, Субъективный дух, Психология, Теоретический дух / Г.В.Ф. Гегель. — София: ЛИК, 1998. — 420 с.
- 2 Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель. — София: Науки и искусства, 1969. — 775 с.
- 3 Гегель Г.В.Ф. Научная логика. — Т. 1. Объективная логика / Г.В.Ф. Гегель. — София: БКП, 1966. — 768 с.
- 4 Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. — М.: АН СССР; И.Ф. Мысль, 1990. — 528 с.
- 5 Цацов Д. Классический немецкий идеализм. Введение / Д. Цацов. — Велико Тырново: Св.Св. Кирилл и Методий, 2016. — 268 с.
- 6 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. — Т. 1 / Г.В.Ф. Гегель. — София: ЛИК, 1997. — 480 с.

Й.С. Дойков

Гегельдің білімді түсінудегі жалпы тұжырымдамалық негізі

Мақалада білімді ықтималды құруға қатысты авторлық көзқарас ұсынылған. Негізгі назар Гегельдің білімді түсінудегі жалпы тұжырымдамалық негізіне бөлінген. Бастапқы нүкте оның ақиқатты оңтайлы тану тұжырымдамасынан туындайды. Бұл неміс философияна философияны жүйелеуге және жіктеуге мүмкіндік жасайды. Ол жасаған философиялық жүйе таным процесін және оның логикасын ашады.

Кілт сөздер: таным, мән, болмыс, ойлау, өзіндік қозғалыс, идея, табиғат, рух.

Y.S. Doykov

General conceptual framework for understanding Hegel's knowledge

This article presents the author's approach to the probabilistic construction of knowledge. The focus is on Hegel's general conceptual framework for understanding knowledge. The starting point arises from his concept of optimal recognition of the truth. This allows the German philosopher to systematize and classify philosophy. The philosophical system he created allows to reveal the process of cognition and its logic.

Keywords: knowledge, essence, being, thinking, self-movement, idea, nature, spirit.

References

- 1 Hehel, G.V.F. (1998). *Entsiklopedia filosofskikh nauk, T. 3. Filosofiia dukha, Subektivnyi dukh, Psikhoholia, Teoreticheskii dukh [Encyclopedia of Philosophical Sciences, Vol. 3. Philosophy of Spirit, Subjective Spirit, Psychology, Theoretical Spirit]*. Sofia: LIK [in Bulgarian].
- 2 Hehel, G.V.F. (1969). *Fenomenologia dukha [Phenomenology of the spirit]*. Sofia: Nauki i iskusstva [in Bulgarian].
- 3 Hehel, G.V.F. (1966). *Nauchnaia lohika. T. 1. Obektivnaia lohika [Scientific Logic. Vol. 1. Objective Logic]*. Sofia: BKP [in Bulgarian].
- 4 Hehel, G.V.F. (1990). *Filosofia prava [Philosophy of Law]*. Moscow: Akademiia nauk SSSR; I.F. Misl [in Russian].
- 5 Tsatsov, D. (2016). *Klassicheskii nemetskii idealism. Vvedenie [Classical German idealism. Introduction]*. Veliko Tarnovo: Sv.Sv. Kirill i Mefodii [in Bulgarian].
- 6 Hehel, G.V.F. (1997). *Entsiklopedia filosofskikh nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]*. (Vol. 1). Sofia: LIK [in Bulgarian].

A.S. Sagatova, Z.N. Nurligenova

*Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: asem.sagatova@list.ru)*

The Idea of Unity in the Kazakh Spirit

The development and revival of our national culture, respect for the spiritual heritage and traditions of our people in history — is a testament of its independence in the global world. Spiritual heritage — is moral values, which are the core of the national mentality of any nation. The life experience of our ancestors, transmitted from generation to generation, is associated with the ability of a person to know and feel the world, to perceive the world around him. Historical time points that the heritage of their ancestors has become an inspiration for future generations. Spiritual heritage is the source of the development of moral values. The heritage of ancestors and morality are formed as a result of comprehensive relations in society. Morality — is the values and norms that govern people's behavior, exactly morality that reveals the innermost of human nature. The article discusses in detail the problems of morality in the work of poets, biys and speakers, analyzes the creativity of representatives of spiritual culture. The authors of the scientific article come to the conclusion that the development of the individual and society, is based on moral values. Understanding and accepting great responsibility towards society, well-known and respected people, creative individuals, propagating moral values, formed the basis of moral principles in the cognitive system of their historical era. The main goal of the article — is the promotion of spiritual values, through the prism of education of the young generation, which includes such concepts as justice, honor, freedom, tolerance, respect. All these values are indispensable conditions for strengthening intercultural speaking, a culture of peaceful coexistence.

Key words: national code, turkic worldview, Kazakh khanate, Kazakh state, Kazakh batyrs, moral values, individuals, power and heroism, domestic and foreign policy, the integrity of the nation, the dialectic of wisdom, social being, public consciousness, history lessons, heritage, prosperity.

Introduction

One of the most important issues today is studying and propagating the spirit of national culture, such as mother tongue, national identity, religious knowledge, national consciousness, which is the main thing of national identity. Therefore, it is necessary to look into our past history to learn the worldview of the nation, the spiritual identity of the nation, the soul and the spiritual thinking of the nation. Because the state of the country, as a state, maintains its independence, it is a source of spiritual values as its roots. Prominent figures of the Kazakh people have been propagandized for their spiritual heritage and spiritual heritage. Historical cognition is the time when the country is bringing political figures to the country, to solidarity, unity, and to struggle against it. Looking at the deep roots of history, it is the historical knowledge that we can convey to path of some of the great events that have persisted for a long time in the minds and consciousness of the country. Over time, it becomes more dignified and honored. History is the past, it cannot be changed or edited. But in history we can say good and bad. The reason is that life will not be contradictory. It is natural law. By studying and analyzing those stories, only the largest historical figures of their time receive the right assessment of the population. The Kazakh people have spent a long time in their past and present history. The thinking system of any nation has given rise to the development of national identity. At present, spiritual revival is an aspiration for a deeper understanding of ancestral heritage and the knowledge of the roots of our national identity.

Methodology and research methods

In our scientific work we considered historical and philosophical knowledge, then the principle of historicism was also used. The under study period is associated with modern trends in the development of social consciousness and is based on the continuity of generations. Because of this, was used the principle of evolutionary sequence development, which can be traced on the example of historical-philosophical ideas of Kazakh thinkers. Using the dialectical method was possible to study the principles and laws of the formation, change and development of philosophical knowledge of Kazakh thinkers, the ways and methods of obtaining them.

Discussion

In his article “The Orientation to the Future: Spiritual Renewal”, the President pointed out that we need to be ahead of our modern revival. Thus, he emphasized that there was no doubt that these two important processes, which were put forward, would become the cornerstone of political reform and economic revolutions. According to this, the “Spiritual Renaissance” is a trend of the lifelong values of the Kazakh people, the invaluable wisdom inherent in humanity, which lasted centuries with the continuity of generations on the basis of the national identity, is to revive the past in the course of its development. There is no revival unless the President has a national code and national culture. This is evidence that our common values have never been neglected by common values.

The manifestation of the nation's self-image is its ambitious spirit, strong support, and perseverance and courage in the pursuit of the interests and destiny of their country. It was a great dream of establishing an independent, independent state, a noble dreams for which this aspiration for the future, creativity. The development of the road, which has become the ideals and the best wishes of the people, has greatly increased the responsibility of individuals. They deeply conceived the secret of life and appealed to the people with kindness and devotion. Our poets, who were responsible for these tasks, were the ambitious journalists of the Kazakh philosophy.

Each stage of the past life of any nation differs by its own historical events. It is well-known that there are significant events that have left a mark on the fate and development of every nation. It has grown in different spaces, in different historical and social eras and in the environment, and has received a variety of national culture from it. It is well-known in our history that in the history of the Kazakh steppe, which had been breathed by the horses of the hippopotamus from ancient times, there were some historic events that preserved the country's homeland and protected the ghost territory. Throughout history, the history of the country is full of people's unity, solidarity, and a sense of struggle. In a word, the process of formation of different people in the world is not the same. The fateful situation has been preserved in the memory of the people in memory of 1723 as the tragedy of the “troublesome years”, and in the legends of the Kazakhs, this epoch was actually in the history of the whole period of the period known as “Aktaban tube, AlkalykShulam”. At the same time, this period was distinctive in the memory of the country as the “White Bird White Mouse”. The reason for it was the use of war tactics by the Junggar invaders suddenly and quickly.

The rest of the Kazakh people had to abandon their flocks, homes, property, and places of residence. Kazakh villages suffered greatly, and many people were slaughtered. Thus the bloodshed of the XVIII century began. In the end of the decades after the famine of the Jungars, who had been forced to flee for a few years in the history of the famine and the daughter of the daughter of the Dzungars, she had been drowned and wounded in the history of “AktabanShubyn, Alkkolulama” the country remained in memory. Bukhar Zhyrau, who was anxious for his native land and native land, was in the throats of Asan Ata, the astrological philosopher of the people who lived in the XV–XVI centuries. Asan Khan was known for his legendary stories about his country's quest for a comfortable life, as a great critic of his country.

These legends are genuine philosophical companions born of folk wisdom. “... They care about the future of the people. In his opinion, there is a rumor that can be seen on land by humanity, whose name is Zheruyik. There is plenty of grass and water in the country that cannot resist it. Everyone is equal in nature, there is no country, no nation. The cattle had just come to the forefront of the country, and Asan was in a fishing boat to look for the place. The people, who are on their way to the river, are counting on the benefits of the river, the prosperous places, the people”, says the legend. It is based on the nature of its native land, its riches, its natural features, its flora and fauna, its people and its environment.

Almost all of this is philosophical. The goal of reaching the Land is to care for the people and to bring them to happiness. It is also one of the heritages of the cultural world associated with ancient history. This is one of the peculiarities of the free mindset inherent in the Kazakh spirit of our native land, where the media landscape is full of strength. It is necessary to live in harmony with the environment, to live in harmony and to know the place where people are cared for. His problem is to strengthen the unity of the people, because the unity of the Kazakh people is a necessity. His search for a lifetime was the most suitable place for human life. According to Asan sad, each branch of the native land has its own hill. His quest for “Land” is probably the ideal landmark for the Kazakh childhood. Thinker Asan makes a comparison of the problem that he suffered during his time in parallel with his time. The essence of this comparison is that the idea of unity, non-breaking unity is based on “Zheruyik”.

And the question is not just about looking for migration, but also in a thought-provoking statement that wants to unite the nation and the people. The goal is to unite the united nation and strengthen the security of the country. It is possible that the people will be able to survive only in unity, will be able to maintain self-preservation, protection and development if they are united. The purpose of Bukhar Zhyrau coincides with this idea. There were “many bad things in the world” and “bad days, bad things”, “plowed and crooked”, “did not hate his brother, followed after another”, “The parent who is dwelling in the dwelling place”, who is so excited about this, “This is how he moved”, called for calmness, urged people to “keep away from you”, urging them not to be nervous, to lose their hopes. The future calls for the people to defend their country of happiness and peace, which is a blessed place.

Happy birthplace, golden nest is Motherland, homeland, pagan migration. It is a country that has a united, united alliance with which all people are free to live and protect their land for prosperity. By doing so, it is time to grow up in the homeland, to live in the native land, to retain its native language, tradition and tradition, and to keep it in future generations. Therefore, the nation must first of all maintain the integrity of the Motherland with its unity and peace. The unity, peace, and prosperity of our ancestors have been the result of his happiness, his garden, and his drinking water. This, in turn, is a manifestation of dialectic wisdom.

Similarly, the history of the Kazakh people in the XVII–XVIII centuries was connected with the most complicated and panic adventure. At the end of the XVII – the beginning of the XVIII century, the social change in the relations of the Kazakh people, the strengthening of the khan power and the fact of the conquest of the Kazakh land, had to undergo a rigorous test of history.

The fight against the Zhungar invaders of the Kazakh people is one of the most difficult pages in our history. One of the great men who left an indelible mark in the minds of the people during this period was the unity of the Kazakhs and the internal affairs of the Kazakh Khanate during Tauke-khan's reputation as the “AzTauke”, due to his wisdom and greatness, economic relations. Later on, the founding of the centralized Kazakh state was known by Abylay khan in XVIII century. During the Ablai Khan, the political unity of the Kazakh people was intensified, and the struggle against the Jungars became more and more widespread. “The Ablai era”, Kozybaev writes the hawk paths of hundreds of horses' hooves. He is famous as the Bukhar, Umbetey, “Atten”, “Aruak”, “The country is surprised by the country”. The ancient city of Turkestan, the mighty Kokshetau, and the Qalmykkyrgan are Abylay epoch of the great ancestors of the ancient sacred palace” [1, p. 28–29]. How Would You Answer? This is a great time in the history of the people, when the Kazakhs were able to show their heroic battles, who had fought some major battles and fought alongside the country. Life is not always a normal flowing stream. Once you see a slope, a waterfall, and once you see it, it is up to you. The Kazakh state in the XVII–XVIII centuries was similar.

The Kazakh Khanate has maintained the main values and peculiarities of the power systems of the early stages of its history. For example, the mainstay of state philosophy in traditional Turkic worldview is the Institute of Power. The fact that the traditional Turkish political institutions, which are inherent in the Kazakh society, are viable, is explained by the fact that their roots deep inside the historical depths. As for the administrative-territorial system, it is based on the tribal structure. The function of the state structure is based on the role and place of each member of the nomadic ethnos in society. In general, Khan's Council played a part in the management system of the Kazakh Khanate. Here we have always discussed matters of domestic and foreign policy that are relevant to the state and have found its solutions. The “Khan Council” was a member of the Khan's most influential figures. There were Kazakh heroes among them. They have many, they have a good quality. The power of the khanate and the heroic, intelligence and power are the heroes and biys. Thus, the history and destiny of the country and the land became the main issue and they were given it. It was the time to inspire the spirit of our people and to glorify the national dignity.

The life and work of great people, who are the real testimony of the nation's mind, intelligence and dignity, have reached the international level through its own manifestations. The wisdom of judging the nation, the nation's dreams, protecting the interests of the whole fundamental nation and fighting the threat of the crowd are the core of the wisdom.

The khanate and politicians, who protected the country and our country from external enemies, have created the basis of the philosophical thinking system of the Kazakh people, expressing their thoughts and words in different ways, as well as biys and poetry. The proof of it is that, while being a nomadic nation of the Kazakh people and not having a written culture, it is possible not only to create a rich spiritual heritage, but also to postpone it through the generous generations of generations. It is important to emphasize here the moral and moral principles, loyalty, justice and other qualities of nomads. During the difficult times of the country, heroes who were famous for their heroic deeds, their heroic deeds, honor and dignity of their people,

Umbetai Zhyrau, were honored by Abylai Khan, his noble heroes, “Kereydaty Zhanibek”, “Kaz Vozy Kazymbek”, “The song “Kutybay”, “Kanghyly Bog'embay” was one of the main characters of his own works, one of which mentioned and pronounced “Lord's gift”.

Heroes were brilliant personalities of the heroic spirit of the nation, and Abylay Khan was a model of heroism, inspired by the will of his people, the unity of the people, the unity of the nation. And the biys were exaggerated judges, wise judges of the times. They had the same qualities as witty knowledge that they could combine. The authorities have called for truth, truthfulness, and justice. Biy is a noble person who lived in his conscious life only from the height of civil, moral, justice, and purity. The power of the khanate and the power of reason and power – is a combination of heroes and biys. In this century, along with Abylay Khan, his mentor, advisor, “Bukhar Zhyrau” and his other admirers came to the stage of history. Bukhar Zhyrau was an adviser, an adviser to Abylai Khan, and, in all likelihood, criticizing the Khan's actions and thoughts; he was able to predict the social and political situation.

The philosopher who has a history of people's history, tradition, philosophy, knowledge of various branches of science, the immortal keyword-phrases, and predictions for the future are the evidence of a great thinker, a sign of wisdom, and a lawyer. Thanks to these unique personalities, the philosophical and aesthetic significance of the world's reality and reality has been evident in the prophesy, artistic thinking. This feature is based on the futurological, which is predictive, history of philosophy. It is based on the philosophical knowledge of the surrounding world and people, on the basis of cognitive accomplishment, and attempts to predict the development of the mind, consciousness, cognitive processes, human, nature and society. At the same time, their rise to such a level is recognized by their personality traits and their specific features. One of them is predictability of the future.

The futurology (Latin “futurum” is “future”, Greek “logos” is “doctrine”) has a few meanings: first, future science or story of the future; and secondly, as a figurative synonym of predictions and predictions; Thirdly, there is one aspect considered in the scientific and publicist spheres of the future literature. And nowadays, because of the multifaceted concept, it is only preserved as a figurative synonym for future research. Here is acknowledged that this “story of the future” was one of the main problems of the Kazakh thinkers and poetry creativity. And as we read about the role of this “figurative synonym of predictions and predictions” and the compositions of “futurology”, we see the truth in the development of human society since then. The next generation of descendants of the nation, with its predictions of what to do and what to do, is a quality that one cannot do.

As we look at some historic events from the past to the present, we will undermine the root of the problem. Here, the most important thing is to know the past, and on the basis of which the prospect of the future is justified. Bukhar Zhyrau predicts the future, revealing the content of deep-seated issues. There are many things to say about the gladness of the sacred poetry that nowadays the mirror is in the history of the country. Unfortunately, from the history of the nation, it is clear from the ancient tradition that this ancient tradition has led to the fact that the value of our valuable heritage is reflected in the circumstances. It can be seen again that today's social and political social situation is reflected in the importance of some of the most pressing problems in the Zhyrau works. Zhyrau, meanwhile, was able to understand the “colonial” policy pursued by the Russian government with respect to the foreign policy issues in the same era. In the future, it calls for a preview of the future, suffering, and destitution of its country, society and the social environment. The burden of the history of the Kazakh people in the twentieth century in the twentieth century is a manifestation of the consequences of the colonial policy that the king's government has shown to the Kazakh people.

According to his poetic qualities, Abylai has been proud of the Bukhar. He is famous for his deceased legends. The country is unique in its nature, and it is noteworthy that the pearls of the pearls, which come from his help. Bukhar, like the treasure of the Lord, is like a treasure, and the word spoken is like a coral, that God speaks of his ghost to mankind. Zhyrau only sings, speaks of a wise genius, perverted poetry, nature and life, the human being, the destiny of the country — all of them are primitive. Bukhar is like a snow-capped Kazakh nomadic, otherwise it is a characteristic that nobody recognizes in the life of the people. Everyone has their own guest, hospitality, selflessness, selflessness, and self-sufficiency. Everyone who accomplishes the Kazakh land is strong. You cannot go to the mall without a hundred heads. Is there any other nation that has a hard time criticizing the name of the Saints and binding people to the lungs of one's nephew?” [2, p. 220]. It is a common Arabic language which means “gambler”. Individuals with religious convictions and religious convictions are the ones who have been trusted by the people in their memory.

In ancient Turkic world view, this concept of the ancient cult has never been forgotten, and the concept of integration of Islam with new meanings, especially Sufism, has had a great impact. The dignity and worth

of the saints; which were contributed to the honor and glory of people and their eternal salvation. In particular, they were the knowledge, the passion for religious doctrine, the simplicity, the goodness. Our nation included our dynasty of dignitaries, the heroic heroes of the nation, the dignity of national dignity, as well as the mothers of the deceased mothers. Our ancestors had the same honor in their lifetime. The fact that the life of a thinker from the date of his birth is in line with the great historical events is not his. The day of opening the door of life was the time when Kazybek's grandfather's first time with the embassy was a great day of responsibility and the name of the "KazVost". That is another sign of the Lord. On the day of his "saint", BukharZhyrau said that his friend's son-in-law, with his brave son, brushed the enemy's footsteps with his heroic deed and became a hero. Is there any more destinies?

BukharZhyrau is distinguished by the brutal and sincere words of Abylay khan on the "Ai, Abylai, Abylai" tracks on the white horses between the khan and the heroes. Here is a real example of dialectics.

Abylai khan, who plays a great role in the history of the country, is the author of "Ai, Abylai, when you are eleven years old", "The Keyword pink magenta", "On the black water, you sweat... Win gold tone", "Ak-suqarkar Poultry... You spent the night in the garden house", "Abralta was splashed out of gold", "An angel splashed over the people", and brought the mask to the Green Lake and filled Zamzam with water. In his characteristic of the artistic quality, linguistic expression, transparency, the natural features of the face and the nature of the skin were revealed in the description of his taste: the tail of his tail, his golden earnings from gold, his legs of silver, and his ornament, the owl, the oak, the golden embellishment.

BukharZhyrau further called Kabanbay, Bogenbay and Nauryzbaybatyrs, boldly speaking, and called them for peace.

Here the famous zhyrau had three famous heroes "The Glory", "To the Kazakh Eagle Grader. Equating with a flamethrower, his arm is equal to the wrist, and his husband's husband BogenbayBatyr "to the castle of the Kazakh castle", and the "Tree Horn Beak", and he says, "I'm Argyn; You are a calf skin, I am an elaborate way of describing the image of an ox (a horseradish horse in ancient wolves, a scarf of cow's scarf)". The essence and meaning of the sparkling words in the poetry of the song beams are radiant and clear. In this regard, the Turkish thinker, philosopher and poet ZiyaKokalp's "Basis of Turkicizm" analyzes the souls of the natural world, the animal world, human and horse herds. One of them is salvation. "Having a human being is a matter of being human. In the Qur'an, it is said: "We have made the human being a savior. "According to mythology of the ancient Turks, the spirit of the soul was derived from the lake of the third layer of heaven. According to Turkish shamans, human spirit is always pursuing ideals and heights because of its origin in heaven. And as every nation is organizing, the Koptanis will come to land as golden beacon, and it will split the nation with its breath".

The fact; that the Khans-sultans who were the main supporters and consultants of political and social issues between the countries, to prove to be politicians, public figures.

Due to the creative works of our powerful heroes, our land is witnessed by our rich and powerful rich and prosperous land, our ancestors who fought for the Motherland, their native land, their souls, put their lives in the hands of their forefinger and their spears. The relation between the wise elder and batyr between the zhyrau and batyr is again seen in the "Nomads" of I. Essenberlin: "Bogenbai, who was on the hill, remembered a story from BukharZhyrau. Inside, he thought", "This is our Bukhar really a holy one!". He had said, "We will win the Jungars anyway". That's exactly what he said. The Battle of Shungo-Dabo really was the beginning of the Dzhungar invaders' strong resistance from the Kazakh hands.

BukharZhyrau, seeing Tauke Khan with his own eyes, said this:

— Remember, the enemy, who threw his sword out of destruction, will always find himself there. The unfair war, which has not welcomed the people, should end with the collapse of the Dzungarianmongol.

— Does not the people support this attack on Raptan?

— If he support, he would find benefits from the war, and his family would have to go to the jungar.

Only the army had come to land in the land of Kazakh land... But the aggressive army, however Impressive, cannot stay in a foreign country for a long time. The war did not end with the crash of invaders. This is the essence of history. Unfortunately, the governing elders forget this historical lesson. By the way, some of the Kazakh khans were killed in the same place as they wanted to occupy the territory of another person.

— Who do you mean? If it is not in ancient times, I do not hear that the Kazakh army, which has been remembered by them, has attacked a foreign country.

— If you do not hear, listen to me.

Bogenbai put his korzhy under his elbow and lay down more conveniently. This story is about the campaign to Dzungaria. Zhyrau began the story after the death of Khaknazar Khan.

If the man does not drown, the country loses the lake. If the country is not deserted, and if it is a man, it will crash, said BukharZhyrau, one of the great heroes of the Kazakh land. If the baiterek falls, it will grow trees instead of trees. What happens when the lake is filled with ice? Even if a person is broken, the land will not be broken". A similar statement from BukharZhyrau states: "Is there a pitiful sorrow for a liar? If you do not have the power to defeat the enemy, it is death. If you release your enemy before you can exercise your power, it is generous. And if you are attacked by your left foot, it is a pity. Great sorrow over death!" [3, p. 103–104].

By contrast, the philosopher combines the relationship between the concept of death and regret, emphasizing that the most severe of a person's life is regrettable. Death is an end to the death of the human being, the end of life, and there is nothing to do with it, and the regrettable humanity. In any case, it is likely to be a good idea to do something in the first place, in order to avoid being overwhelmed by the obvious failure of your actions.

There is no doubt that one of the views of the wisdom of dialectics in the spiritual world of the Kazakh people is connected with the prestigious role of great personalities in society. "By the tradition of the common nomadic countries, the value of zhyrau, poet was very high in the eyes of the people. Through the Zhyrau tribe leaders conveyed their khan and sultans lungs. These horses, which lost their need of care, were counted by the most haughty khans themselves" [4, p. 265].

The world of nationality, which has a place in the world of thought stars, is diverse. The spiritual background of the people without the spirit of the spirit is unknown. The heroes' names are the spirit of the country. The country is the highest and the guarantor of independence. These are Kazakhs, who came out of the cradle and served the eternal memory of the land until the land was cradled to eternity. In the history of any nation, it is known that in the fruit of the consciousness there were prominent figures, dignity, memorable names, and praisers. Each one is worthy of his dignity and worth.

Each one is civilization patterns. During the same period, the great Kazakh and Kazakh poets, ToleAlibekuly, KazybekKeldibekuly, AitekeBaibekuly, played a great political and spiritual role. Tule, Kazybek, Aiteke'sbiy, the authorities, the rulers, who have captured the backbone of three great nationalities, three hundred, have played an important role not only within the country, but also in the foreign policy of the country. It is noteworthy that these three politicians, statesmen, patriarchs of the three nations have contributed to the unity of the Kazakh land, when they speak about such persons. In the poem "ZhetiZhargy" of Kozhabergen-zhyrau:

After Shygay remained Tauke
At the time, he was known as AzTauke.
Kazybekbiy, Tolebiy, Aiteke are clever,
That is what they called "ZhetiZhargy" [5].

The theme is historical, the essence of the story is the past life, tells about the current ideals of the past.

At the same time, during the reign of Abylai Khan, he worked hard to establish national unity and strengthen the unity of our people, despite some disagreements in domestic and foreign policy of the country. Saints such as Tole, Kazybek and Aiteke, who were advisers to the khan, have made a significant contribution to the formation of democratic traditions. The dignity of speech art has increased. People appreciated witness and rationality, unity in speech art. Leadership, morale, oratory in defense of the people's dignity, dignity and dignity of the people of the country and the honor of their people are a kind of philosophical heritage.

Such great figures show that the Kazakh people, living in a vast territory, are the wise men who managed to overcome the enemy and fight against the enemy. Being wise is a sign of wisdom. The wisdom of the people and the individual is manifested when heavy work is done in the country. They are resourceful and seek ways to make the case more accurate. Finding a dispute is to deny all the two opposing views and to say the right thing to the other. There are, of course, the mutual harmony of both approaches, and the satisfaction of both parties. That is, contradictions have moved to one another. In this regard, we see the wisdom of the great Kazakh biy, wisdom and organizational activity in conformity with the factors that determine the character of certain national consciousness.

The arrival of every great person on the stage of history is not a casual thing but a necessity. It is not an invention of one person, it is objective reality. Here, that is, a living world beyond the consciousness of every human being. So any person cannot be wise. Whatever times it takes, it needs a unique personality. That is why biygger people are born. Hence, the fact that such people are not as special as a star can be seen as a flash of light. Individuals are the country, the nation's prosperity, the consciousness, the good hand and the leader. They were able to accomplish many desires with the creative work of the people's life, their courageous

example, their qualified example. Their actions have a huge social and philosophical significance in history. Historical figures are biys, wise men, artists and craftsmen, handsome heroes, the judges who seek the best of everything, have shown mutual understanding between people and the country, and deepen the history and destiny with the system. These giants, called “the landowner”, along with their own minds and gentle minds, have accompanied the consciousness of the general public, faith, and inner spiritual protection.

Then he spoke his words and did not lose his inner treasures, and he joined his fervor. Gradually, he loved his people with all their heart, and suffered his tragedy, and hoped for the hope of generations. Men worthy of the country aspire to unite the Kazakh people, their disintegrity, and the disappointment of the tribe. Historical figures are not only the main defendants in economic and cultural, art and state governance, humanity and Kazakh studies, but also their qualitative stages and trends.

People who spoke philosophical thoughts from the Kazakh people in connection with the development of the society and economic prosperity appeared. The majority of these were made up of Kazakh wise men, wise thinkers, poets, biys. Their creations include the migrations, human beings, societies, realities, social conditions at that time. The poets are zhyrau, the biy, who were the fathers of the child since the time of the epoch, have been able to formulate the structure of the philosophical thinking of the heroes, reflecting the objective phenomena of the epoch in which they lived. Their social, social, political views and thoughts are reflected in the existence of the society in which they live according to a nomadic lifestyle. That is why such wise thinking systems have formed as a public consciousness of the life of Kazakh life.

One of the major channels of social development is folk philosophy, the outlook of the people, political views. Through the use of life experiences, people are able to use the life experience to understand deep, broad-minded thinking, with the help of the highest level of intelligence, with the understanding of the society in which it lives, the way of life, the relationships between people, the world's stereotypes, the system. As a result, the philosophical, logical approach to the ideas and phenomena inherent to the Kazakh society, the Kazakh steppes will be raised to a higher level of thinking. This is a manifestation of the peculiarities of spiritual life in the great Sahara.

Struggle is full of history, so is life. History is merely a mystery that opens the mysteries only when you look at it.

Different historical conflicts between the countries aroused the general public's historical intelligence, formed the values of consciousness. National and universal values have been reflected in public life, in people's relationships, behavior and behavior. In the history of humanity, we have come to us with the highest moral, dignity, honor, love, loyalty, in other words, pure human feelings, which have been manifested in us by human beings. Studying and studying ways of formation and development of general worldview is closely connected with knowledge of historical development of our people. All such changes in the world have been reflected in the works of the people, which are the main spiritual wealth of our nation. For example, there were some wonderful examples of national thought in the historical, cultural space from AsanKaygy to Abai and Shakarim. How many philosophical stories of Kazakh poets, deities and biys are there? In a culturally developed country, when spirituality is elevated to a high peak, the moral tendencies of the general population and the thinkers of the people are clear and bright. The basis of national culture was the basis of our national philosophy. The words of the biy and the speaker have a great importance, a great value. Looking at the relative understanding of the realities of our ancestors at that time, their understanding and every historical period, their subsequent offspring sought to find and answer some of the human beings' purpose and purpose.

Thus, the Kazakh people learn from the cultural and spiritual heritage of the Kazakh people, learn from the experience of the people, put into practice the values that are worth everybody, stop the thought, positively compete, solve the truth, justice, sharp word, here is the source of wisdom. Where does it go? That is, the spiritual culture, which is “logically constructed and made in the country context”, is a manifestation of the whole of the nomadic country. In a variety of life-forms, the In a wide variety of situations in life, the complexity of the mind, the complexity of consciousness, and the sharpness of the thought [6, p. 138].

We need to consider history, lessons of history not only as a guide, but also as a guide to the meaning of everyday life, which will be taught in the future. History has spread something that has happened to us, historical figures. This is also a process of self-development within a single history. All of these processes in the territory of history arise from one another and are interconnected. The presence of such interactions arises from the social and social relationships of the existence. The wisdom in human beings is based on the order of his views. Here, on the basis of such political and social contradictions, great thinkers, poets, judges, jury, a deeply intelligent man, brought the most intelligent wisdom and instances of his epoch. Almost all of them thought of the interests of the people, gave them advice as a model of testimony, comforted their hearts, and felt that

they had grown up, grew up, abused, and abused. They spent their lives and efforts in justification of civic duty and duty of their nation, their nation in their existence.

If you are watching, the main source of wise questions is the daily life of your life, relationships, and social contradictions.

Everyone is different, just as different people depend on their nature, social, political, cultural and other peculiarities. They learned the wisdom of ancient generations by paying attention to the society in which they lived. And by deliberating on history and reasoning on the scale of the mind, it has been logically conveyed to the present. This was the last line of history, the height, the course, the direction. That is, every wise person (or individual) has come to terms in the lower stages, and has been able to use the problems of the past history of our society in the age, in the environment. The unique heritage of any nation since ancient times is the mirror of the people's life. Secondly, if it is dismantled, it will serve a new one. It is a perennial process that has an infinite prolonged eternal process that destroys one another. It is a tradition. Folk tradition is the history, lifestyle, existence of the people. A. Kasabek and D. Rayev write about this in the article "Ornamental art is a traditional phenomenon": "Tradition is, first and foremost, a social habit. It is a tradition, a degree of tradition, and a tradition spreading and gaining social status. It becomes a habitual behavior of the entire population. The tradition of speech is ultimately a social tool that regulates the relationship between people. It is impossible to develop social relations; as there is no development without stability" [7, p. 52].

Wisdom is based on the wishes of time and space in a particular social environment, social environment, and any social — historical event. The conclusion that follows is that the contradictions that occur in political social life are the root causes of wisdom. That is, if life is uniform, then wisdom will not come. No need. For example, Tolebiy, Kazybekbiy and Aitekebiy were the spiritual leaders of our nation. So wisdom is the solution of political and social contradictions in society. And dialectics of wisdom are characterized by the development of social phenomena, which are the result of the necessity of interacting with one another. An example of the wisdom of Balaby is a variant of wisdom concerning dialectics. One day Balaby's boyfriend Dosbol fled from the daughter of a biy and broke into the country. The little parents hid Balaby side on the Nura River, and one child was drowned. Balaby, who was delighted with his pursuit, stubbornly refused to answer the value of his dispute: "If he does not shave his eyes, he will not let go of a crocodile. If you keep track of me, Nura does not smite me, what's in my Nurada, or what's with Nura? When I go to bed, my child dies, first pay the price of my man!" [8, p. 55]. There is a continuous cause-and-effect relationship between Balaby's rational argument for the future. Event line develops as follows: first guilty is girl, then guilty is a dumbfounding father, Dosbol, so the father of a little father hiding in Nura, and the death of the child came from here, and all these are worthwhile. This is also the dialectic of the contradiction. It is based on network-based, that is, systematic, that speaks the word of the Kazakh biy. Dialectics of wisdom are the essence of social life, the image of life. If society is a living center of wisdom, then there is no society without wisdom.

Wisdom comes primarily from certain social needs. The main purpose of this is to motivate the majority to one-sided thinking, to convey to one opinion, to bring the conclusions, the arbitral acknowledgment, and the motivation of the audience to make a conclusive argument. Hence, these two cannot survive without one another, but rather develop in close contact. Dialogue of wisdom is the basis of this relationship between the two. That is, because of the fact that true wisdom is closer to the reality, it is linked to dialectics.

The evidence for this is that there is no argument between nomadic Kazakhs (land dispute, value dispute, and widowhood), domestic and foreign policy of the country, and historical data related to embassies, the clauses, clauses, solutions. Winter pasture, summer pasture, migration are the parts of the country of cattle breeding. After all, the land is home to parents, family members, homeland, and family. The land is a habitat, an ancestral gravestone, and a wealthy rich man. That is why there is nothing sacred for the nomads. Therefore, there is no difficulty in the land dispute. It is true that the disputes between the country and the people, the people and the people, the tribe and the tribe of ours, are aimed at a fair and just solution to the problem of the sake of unity and solidarity.

The value and significance of the decisions of the great tribes in respect of the value of the right to a fair trial, protecting people's lives, are exceptional. And, of course, the solidarity between the two countries has been exacerbated. Such a positive action led to the unwillingness of the whole nation, the collapse of the tribe, the slaughter of an invasion, and the unwillingness to break the rule, leading to unity, solidarity, and brotherhood. Their lives are a true witness to the unwavering service to unity and solidarity among nations. Therefore, the fair solution of such disputes is indisputable for the Kazakh steppe and the Kazakh child. They took an active part in defending the country for the people's care. Tolebiy, Kazybekbiy, Aitekebiy, both khan and

black, which were also observed in the strengthening of the Kazakh land, folklore against the Kalmyks-Dzungar invaders, and their courage, bravery, ingenuity, ignorance, a wise leader.

In particular, it is possible to say that the Kaz Voices were famous in Kazybek's talks between Kazakhs and Kalmyk, who were known as "Kazakh Cattle Country", who spoke with trembling and whimsical pronouncements and with all their courage and courage. Dialectics of wisdom can also be seen in this tune. This is a great dialectic interpretation.

And Abylai Khan worked with some of the people in the dzhungar attack and tried to liberate them and liberate them. Sh. Ualikhanov noted in his work "Historical Legends about Heroes of the XVIII century" about Kazybekbiy's oratorical art becoming a powerful tool in its social and political activity. "Who do you like from the three heroes?" Abylai replied, "Two men before us are surprised. They were KarakessekKazybek, a relative who rescued a ninth-century relative from captivity, and so on UakDerbiysali, who freed his exiled brothers. The first went out of his mouth, and the other was scared by the rainy weather" [9, p. 218]. Do not you see Abylai, two of the thousands of heroes of the Kazakh heroes who were in the same era of war, exclusively divided Kazybek and UakDerbiysali. So, KazybekKazybek is one of the two "twisted" branches of Abylai Kazakh people. This is also a great example of the wisdom of dialectics.

At the same time, Tolebiy, Kazybekbiy and Aitekebiy are the most prominent figures of the time, who have a positive attitude towards their people, who are the "mysterious nobleman", honesty and loyalty of the people. They were leaders on the political, cultural platform for the sake of special democratic traditions of steppe civilization. It shows that in the XVIII–XVIII centuries the Kazakh people had a system of self-government and social relations, because the development of the rule of law, power, and the tradition is evident in the fact that it is based on freedom and equality, unity and solidarity, and in general, on democratic forms of social life. Studying the wisdom of the Biy, it is possible to derive data from the political, economic, legal, cultural and historical conditions of the Kazakh society at that time, as well as its achievements.

Here, the differentiation of these heritages as a profound, subtle phenomenon, at the philosophical level, reveals the wisdom of the steppe wisdom. This, in turn, determines the integrity and continuity of the Kazakh philosophy. The content of the philosophical ideas is deeply rooted in the power, the power, the spoken word, the dialectical thinking of wisdom, and the logically ordered thought.

"The power, source, and power of the national spirit are the same people. And the outward appearance is the supreme power. Undoubtedly, not only the great personalities born in Kazakhstan, but also the national spirit of the Kazakh people, such as Kassym khan, Taoet Khan, Esim Khan, Salam Zhangir, Ablai Khan were in Kazakhstan. That is, the people are like the khans. Lovely people, who love their country, love their land, and have a sense of well-being and courage. He strengthened the foundation of his son, expelled the outer foes, and expanded the line of his offspring. The whole thing was spent for the good of the nation. And it smashed an irresistible pattern and the supreme power. Obviously, the situation is possible only in an independent country. Not in Kazakh, but in the history of peoples of the world", — writes MukhtarMagauin [10, p. 6]. This is evidence of national unity and spiritual unity of the country.

When the national spirit is lifted and our country is restored, it is an honor to honor and respect those who have left behind in history. The great ancestors honor the unity and dignity of our nation, and the glory of the country.

The creativity of the poets is closely linked with the historical and philosophical process, the spiritual changes in the Kazakh society, the search and the growth of the national thought, the greater the degree of their wise and intellectual people, the more national, the national character, the cognitive is the content will be more evident. Continuing the good tradition, the future generations are in the forefront of a comprehensive study of the noble thoughts and noble ideas of noble manners of folklore.

It is important to study the history of the country, to know the origins of the Kazakh state. History teaches the wisdom of prudence. It fosters patriotism and love for the Motherland. Knowledge of the history of your country helps to take a new view at the world, to influence the future of the country. During the years of independence, expeditions were organized to various parts of the world to study and collect information about the history of our country. The history of the Fatherland originates from the Saks, Huns, and Turks and continued with the migration of khans Kerey and Zhanibek to the banks of the Chu River, where the banner of the Kazakh Khanate was raised. The founders of the Kazakh khanate are Zhanybek and Kerey. Kazakh khanate (Kazak khandygy) is Kazakh state on the territory of modern Kazakhstan and neighboring States (1465–1847), formed during the collapse of the Golden Horde in 1465 and the Uzbek khanate in 1468. The formation of the Kazakh khanate was the result of complex ethno-political, socio-economic and ethno-cultural processes that took place on the territory of modern Kazakhstan and adjacent regions in the XIV–XV centuries.

The formation of the Kazakh khanate was the most important event in the history of the Kazakhs. It played a crucial role in the unification of separate Kazakh tribes, the formation of the ethnic territory of the Kazakhs and the completion of the formation of an independent national state. The historical significance of the formation of the Kazakh khanate: 1) stopped the division of power between different States, separate khanates, tribe, clans became part of the Kazakh khanate; 2) centralization of the management system contributed to the unity of the Kazakh people; 3) the Kazakh khanate expanded its territory; 4) strong boundaries with neighboring countries were established; 5) rapid economic and cultural development contributed to the flourishing of traditions and customs, the spread of Islam among the Kazakh people; 6) internecine strife and strife within the country stopped; 7) conditions were created for the use of pastures by pastoralists along the traditionally established routes of nomads; 8) economic recovery is taking place.

Thus, the Kazakh khanate was finally formed, its economic and military power increased, international authority increased. In the history of medieval Kazakhstan XV century occupies a special place. First, the Kazakh people formed their own khanate as a result of centuries-old ethnic processes. Secondly, the young khanate managed to create a solid Foundation for population growth, expansion of the territory of residence, consolidation of economic and cultural life in the face of the hard trials at the beginning of the way. (We must clearly separate the concepts of “state” and “khanate”. The first has a broader meaning.) In the XIX century, the history of the Kazakh khanate studied ChokanValikhanov: “...The tradition of the Kirghiz believes their Khan Janibek, the son of Barack. Anyway, according to legend, he was the first Khan of the Kazakhs of the names Drochiana... The time of Janibek's administration, when two native hordes of Nogai and Kazakhs lived together, is sung in Kyrgyz poems as the Golden age.

By this time owns most of the traditions, moral sayings Irene-Selena (the wise), Al-Janibek and Nogai philosopher AsanKaigy, which are used by the nomads so far”. The head of state noted that “the creation of the Kazakh khanate is a key historical event on the thousand-year path of formation of statehood of the Kazakh people. At the celebration, an extensive panorama of Turkic and Kazakh history was presented, in which there were many bright heroes. The great spirit of great ancestors is revered by all generations. Their great work to preserve statehood will never be forgotten”.

The idea to celebrate the memorial date was proposed by the First President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the end of October 2014. 31.12.2014, when the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1448 “on preparation and holding of the 550th anniversary of the Kazakh khanate in 2015” was issued. In 2015, a significant anniversary date was the 550th anniversary of the formation of the Kazakh khanate-United all Kazakhstanis.

In the context of increasing globalization, it becomes clear the importance and the need to put forward the national idea of Kazakhstan, because there was no state that does not need to determine its goals and objectives for the future.

The implementation of the strategy of development of Kazakhstan in the XXI century, requires the consolidation of the entire Kazakh society around the paradigms of social development, which can make the main content of the national idea. One of the most important paradigms of the state ideology and policy of our young state is the formation of a national society to improve the qualitative leap, a real breakthrough in the field of political and economic relations.

The urgency of this problem increases manifold in the context of the most important directions of internal and foreign policy of Kazakhstan, which refers to the President Nazarbayev N.A. in his annual Messages to the people of Kazakhstan. They are primarily related to the solution of the problems of economic, social and political modernization of our country and its entry into the 50 most competitive countries in the world.

Now, when Kazakhstan is on the way to improve democracy, it is safe to say that the issue of the formation of the national idea has acquired special importance for its citizens. People received the new impetus of strength and energy, and now mobilize them to solve new historical problems with the independence of Kazakhstan. In this regard, it becomes quite clear why in Kazakhstan at the level of state policy the task of consolidation of society and the creation on its basis of such a national idea, which would be the key to the stability of our state and meet the interests of all its citizens.

The problem of awareness of the need for a national idea in any society does not arise immediately, not from anything. It is the logical result of the formation and development of the people, it is formed and developed. However, the level of awareness of its need is always a criterion of growth and strength of society. Here we can agree with the opinion of one of the leading Russian scientists A. Nysanbayev that “the Presence in society of an adequate national idea is an essential condition for the qualitative growth of independent Kazakhstan”.

The historical experience of many civilizations shows that the presence in society of the need for a national idea does not automatically lead to its formulation. The awareness of its necessity on the part of the state or any social group, even having a power resource or on the part of society as a whole, is an important condition contributing to its formation, but the very possibility of having a national idea is not so much connected with the subjective need for its presence, but with the objective conditions in which society operates.

If we talk specifically about the conditions for the formation of the national idea and strengthening on its basis of the statehood of our people, it should be noted that from the Saka and Uighur tribes to the reform of 1867–1868, which destroyed the traditional system of power, there was an integrating principle in the nomadic unification of the Kazakhs. Such a unifying Foundation of the nomadic state was the need for political integration, which relieves ethnically single-rooted tribal units from mutual conflicts.

The destruction of the traditional system of Kazakhs was associated with the arrival of tsarist colonialism in the steppe. This was followed by the destruction of the traditional social organization of the Kazakh society, completed completely under the Soviet regime. The role of colonization was that in Kazakhstan it took the most complete form, which was expressed in the change of social structure, full perception of new political institutions and even types of thinking.

Soviet totalitarianism, which was characterized by almost complete lack of autonomy of structural elements, left an indelible mark in the evolution of Kazakh society. The world experience of modernization demonstrates the importance of combining traditional and modern.

The traditionalism of the Kazakhs is defined by nomadic way of life, which, despite all the external dynamism, preserved the inner essence of the nomads, as well as the generic structure. As inherent in the Kazakh traditional national characteristics should indicate on corporatism.

The main indicators of the flexibility of the political system of the Kazakh society are the presence of tradition, the protection of human rights and freedoms, the existence of the Institute of election of the khans, the Institute of biys. The specificity of power in the Kazakh society was that the holders of power were appointed and elected several times, as recognized. Thus, the title of ruler was a well-deserved honorary title.

Conclusions

For the success of the democratic transformation and the establishment of the priority of human rights and freedoms in the process of reforming the Kazakh society, it is necessary to take into account the civilization traditions and mentality of the Kazakh people, who have rich experience of the original nomadic democracy, respect and effective protection of personal and collective rights.

Thus, it is necessary to activate the historical consciousness of the people, a creative combination of their own and world experience. Today, it is important for us to form relatively independent, Autonomous individuals of Kazakhstan's society, the level of subjective development of which depends on our future, associated with the construction of civil society and the rule of law.

The identification of the system characteristics of the political organization of Kazakhstan in the past allows us to move to the modern tasks of modernization processes of Kazakhstan society. They are defined in the Address to the people of Kazakhstan dated January 17, 2014 “Kazakhstan's way — 2050”: common goal, common interests, and common future”. The first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev proclaimed the national idea “Mangilik El”, born of the thousand-year historical experience of the Kazakh people, the Kazakh way passed during the years of Independence. If we talk about these goals and objectives, they reflect not only the basic values of the country's development, but also the common interests, the historical fate of the people of Kazakhstan. They are expressed in the following 7 principles “Mangilik El”. They are: 1) the independence of the Republic, the development of patriotism; 2) sustainable economic growth through innovation; 3) a secular state, the highest spirituality, the development of moral and spiritual education; 4) national unity, peace and harmony; 5) the society of Universal Labour, the development of hard work, feeling of mutual aid, team spirit; 6) common history, culture, language, development of multilingualism, political culture, knowledge of its roots; 7) national security and global participation of Kazakhstan in solving global and regional problems, the development of competitiveness and demand in the labor market of the individual.

Domestic researchers rightly point out that “The proposed formulation of the national idea, consolidating and rallying all the multi-ethnic society, strengthening the vector of civil identification, solving the most important socio-economic and political problems of strengthening the state, will help to strengthen the position of Kazakhstan in the world”. Studying the basic principles of the national idea “Mangilik El” it is impossible not to pay attention to its diversity. Indeed, the national idea of “Mangilik El” is comprehensive, and their

various aspects are the subject of study of many social disciplines. In each of them “Mangilik El” is used in its special meaning.

Thus, economists see the essence of “Mangilik El” in Kazakhstan's solution of regional and global economic problems on the basis of innovation.

Philosophers actively discuss the problems connected not only with the development of spiritual and moral principles of nation formation, but also with the universalization of human values.

Sociology and cultural studies are engaged in the study of the value of “Mangilik El” not only in terms of the development of multiculturalism, but also the uniqueness of the traditional culture of Kazakhstan.

Historians study the historical memory of the nation, as well as the historical experience of previous generations, contributing to the formation of a sense of patriotism, love for the Motherland, pride in its past and present. Studying the national idea “Mangilik El” from the point of view of historical experience, it should be noted that it is extremely important for us to preserve the traditions, language, cultural identity and identity of the Kazakh and other peoples of Kazakhstan, as the most important conditions for the qualitative growth of independent Kazakhstan. In the conditions of increasing globalization, a constructive dialogue of values of traditional culture of the people of Kazakhstan and liberal democratic society is necessary. There is a need for laws regulating relations in the sphere of culture of the transit society and ensuring the uniqueness of the culture of peoples. Finally, the most interesting and at the same time promising way to develop culture in the XXI century may be the one that we would figuratively define as “Eurasian cultural space”. It is characterized by offering humanity a soft, non-violent path of unification based on respect for the identity of each ethnic and religious community, advocating the compatibility of the values of traditional and civil society as a bridge between the civilizations of the West and the East.

References

- 1 Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап / М. Қозыбаев. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 192 б.
- 2 Омари Ж. Бұқар жырау. Он екі тарих / Ж. Омари. — Қарағанды: Полиграфия, 1994. — 330 б.
- 3 Сейдімбек А. Қазақ әлемі: Этномәдени пайымдау / А. Сейдімбек. — Алматы: Санат, 1997. — 464 б.
- 4 Есенберлин І. Көшпенділер / І. Есенберлин. — Алматы: І. Есенберлин атындағы қор, 2004. — 436 б.
- 5 Қашықұлы Ш. Қаз дауысты Қазыбек би / Ш. Қашықұлы, Р. Сағымбекұлы // Орталық Қазақстан. — 1993. — 24 шілде.
- 6 Дәдебаев Ж. Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері / Ж. Дәдебаев. — Алматы: Қазақ ун-ті, 1996. — 180 б.
- 7 Қасабек А. Шешендік өнер — дәстүрлі құбылыс / А. Қасабек, Д. Раев // Ақиқат. — 2000. — № 4. — Б. 49–52.
- 8 Ахан Б. Сөз құдіретіне табынған / Б. Ахан // Ақиқат. — 2000. — № 4. — Б. 53–57.
- 9 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. — Т. 1 / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата, 1984. — 432 с.
- 10 Мағауин М. Ұлтсыздану ұраны / М. Мағауин // Шәкәрім. Ғылыми-педагогикалық журнал. — 2006. — № 2(02).

Ә.С. Сағатова, З.Н. Нурлигенова

Қазақ рухындағы тұтастық пен бірлік идеясы

Ұлттық мәдениетіміздің тарихи аясының кеңейіп, қайта жаңарып өркендеуі халқымыздың рухани мұралары мен дәстүрлерін қастерлеуі — жаһандық әлемдегі өзіндік дербестігінің айғағы. Рухани мұра — кез келген халықтың ұлттық ділінің өзегі болып табылатын әдетке айналған салт-сана. Дүниені тану, дүниені сезіну, қоршаған дүниені қабылдаудағы адамзат баласының танымдық қабілеттерімен астасып жатқан бабаларымыздың өмірлік тәжірибесі болса керекті. Осы өмірлік тәжірибесі уақыт өте келе болашақ ұрпақ үшін тәрбиенің арқауына айналғанды. Рухани мұра негізінде — адамгершіліктің құндылықтар жетіледі. Адамгершілік адам арасындағы қарым-қатынас пен қабілеттен туындайтындығын бабалар мұрасынан танимыз. Себебі, адам болмысының сырын адамгершілік ашады. Мақалада адамгершіліктің көріністері ақын-жыраулар, би-шешендер шығармашылығы тұрғысынан тереңнен сараланған. Рухани мәдениет дәстүрінің тізгінін ұстаған майталман өкілдері қандай іс-әрекетті қолға алса да, оның мән-мазмұндық бастауының өзегінде адамгершілік қасиеті тұрғандығы жан-жақты зерделенген. Сондай дара тұлғалардың әрқайсысы өз тарих дәуірінің танымдық жүйесінде адамгершіліктің құндылықтардың негізін қалыптастыра отырып, оны көпшілікке насихаттаған. Бұл жеке дара тұлғалардың көпшілік алдындағы жауапкершіліктерін көрсетеді. Олар жауапкершіліктің жүгі өте ауыр екендігін түсіне білген. Әділдік, намыс, еркіндік және тағы басқа дүниетанымдық ұғымдарды игеруіне, сонымен қатар, толеранттық құндылықтарын, мәдениетаралық сұхбат және бейбіт өмір сүру мәдениетін нығайтуға, әрі дамытуға бағытталған тәрбиемен астасып жатқан құндылықтарды насихаттау — мақаланың негізгі мақсаты.

Кілт сөздер: ұлттық код, түркілік дүниетаным, Қазақ хандығы, Қазақ мемлекеті, қазақ батырлары, адамгершілік құндылықтар, дара тұлғалар, билік пен қаһармандық, ішкі және сыртқы саясат, ұлт тұтастығы, даналық диалектикасы, қоғам болмысы, қоғамдық сана, тарих тағылымы, атамұра, құт-береке.

А.С. Сагатова, З.Н. Нурлигенова

Идея единства и сплоченности казахского духа

Развитие и возрождение нашей национальной культуры, уважение к духовному наследию и традициям нашего народа в рамках истории — свидетельство его независимости в глобальном мире. Духовное наследие — это нравственные ценности, которые являются ядром национального менталитета любой нации. Жизненный опыт наших предков, передающийся из поколения в поколение, связан со способностями человека познавать и чувствовать мир, воспринимать мир вокруг себя. Историческое время свидетельствует о том, что наследие предков стало источником вдохновения для будущих поколений. Духовное наследие — источник развития моральных ценностей. Наследие предков, мораль формируются вследствие всесторонних отношений в обществе. Мораль — это ценности и нормы, регулирующие поведение людей, именно мораль раскрывает сокровенное человеческой природы. В статье подробно рассмотрены проблемы нравственности в творчестве поэтов, биев и ораторов, дан анализ творчеству представителей духовной культуры. Авторы приходят к выводу, что в основе развития личности и общества, в целом, лежат нравственные ценности. Понимая и принимая большую ответственность перед обществом, известные и уважаемые люди, творческие личности, пропагандируя нравственные ценности, сформировали основу моральных устоев в когнитивной системе своей исторической эпохи. Основная цель статьи — пропаганда духовных ценностей, через призму воспитания молодого поколения, которое включает в себя такие понятия, как справедливость, честь, свобода, толерантность, уважение. Все эти ценности являются необходимыми условиями для укрепления межкультурного диалога, культуры мирного сосуществования.

Ключевые слова: национальный код, тюркское мировоззрение, Казахское ханство, Казахское государство, казахские батыры, нравственные ценности, личности, власть и героизм, внутренняя и внешняя политика, целостность страны, целостность нации, диалектика мудрости, общественное бытие, общественное сознание, уроки истории, наследие, благоденствие.

References

- 1 Kozybaev, M. (1994). *Zhauy shaptym tu bailap [Tied mowed the enemy flag]*. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 2 Omari, Zh. (1994). *Byqar Zhyrau. On eki tarikh [Bukhar zhyrau. Twelve stories]*. Qaragandy: Polihrafiia [in Kazakh].
- 3 Seidimbek, A. (1997). *Qazaq alemi: Etnomadani paiymdau [The Kazakh World: Ethnocultural Recognition]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 4 Esenberlin, I. (2004). *Koshpendiler [Nomads]*. Almaty: I. Esenberlin atyndagy qor [in Kazakh].
- 5 Qashyqyly, Sh., & Sagymbekyly, R. (1993). Qaz dauysty Qazybek bi [Kazybek bi in the Voice of Kazakhstan]. *Ortalyq Qazaqstan — Central Kazakhstan* [in Kazakh].
- 6 Dadebaev, Zh. (1996). *Boltirik Almenyly zhane qazaq sheshendik oneri [Boltimir, Almenuly and Kazakh oriental art]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 7 Qasabek, A., & Raev, D. (2000). Sheshendik oner — dastyrlı qybylys [Solo art is a traditional phenomenon]. *Aqiqat — Truth*, 4, 49–52 [in Kazakh].
- 8 Akhan, B. (2000). Soz qydiretine tabyngan [Solo art is a traditional phenomenon]. *Aqiqat — Truth*, 4, 53–57 [in Kazakh].
- 9 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). *Sobranie sochinenii [Collected works]*. (Vol. 1). Alma-Ata [in Russian].
- 10 Magauin, M. (2006). Ultsyzdanu urany [Motto of deconstruction]. *Shakarim. Gylymi-pedahohikalıy zhurnal — Shakarim. Scientific-pedagogical journal*, 2(02) [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Abou Taam, K.** — Doctor PhD, Professor, Lebanese University, Lebanese Republic.
- Abylkhozhin, Zh.B.** — Doctor of history sciences, Professor, Chief Researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.
- Akhmetshina, G.U.** — PhD student of the faculty of history, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Alipbayev, A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of Department social sciences, University of International Business, Almaty, Kazakhstan.
- Alpysbes, M.A.** — Doctor of history sciences, Professor of the faculty of history, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Anerova, A.** — Master student of Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Atanakova, K.M.** — Senior lecturer of the Department of social and humanitarian disciplines, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Baizakova, K.I.** — Doctor of history sciences, Professor of the Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Balaubayeva, B.** — Candidate of history sciences, Associate professor of Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Beisenbekova, N.A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Director of the Research Center “Tulgatanu”, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.
- Byuzheeva, B.** — Candidate of history sciences, Associate professor of Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Doykov, Y.S.** — Doctor of political sciences, Associate professor of the Department of Public Communications, University of Library Studies and Information Technologies, Sofia, Bulgaria.
- Dyussebayev, D.K.** — PhD student of the Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Galiyev, A.A.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of Oriental Studies, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World languages, Almaty, Kazakhstan.
- Galiyeva, S.B.** — Undergraduate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kamzayev, B.K.** — Senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan and philosophy, Astana Medical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kukeeva, F.T.** — Doctor of history sciences, Professor of the Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kuzembayeva, A.B.** — Candidate of history sciences, Senior lecturer of Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

- Kenzhegali, Zh.M.** — PhD, Associate professor of the Department of world history and international relations, research worker of Central Asian Research Center, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Mazhitova, Zh.S.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of history of Kazakhstan and philosophy, Astana Medical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Muratova, M.B.** — Master of history, lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Nuraliyeva, S.** — Senior lecturer of the Department of international relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Nurligenova, Z.N.** — Master of pedagogical sciences, Senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Ordabayev, A.K.** — PhD student of the Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Parpiyev, S.** — Candidate of history sciences, Associate professor of Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Sagatova, A.S.** — Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of history of Kazakhstan, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Head of Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Studies, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of world history and international relations, Director of Central Asian Research Center, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Stambulov, S.B.** — PhD, Associate professor of the Department of world history and international relations, research worker of Central Asian Research Center, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of world history and international relations, research worker of Central Asian Research Center, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Utegenova, M.A.** — Master student of the Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Yedgina, G.T.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhakisheva, S.A.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of world history, historiography and source studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Zholdasov, A.T.** — Master of social sciences, Lecturer of the Department of world history, historiography and source studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Ziyazetdinov, R.M.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of socio-economic and humanitarian disciplines, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Russia.
- Zuyeva, L.I.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.